

XII KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ANDRÁS ORSOLYA
CZIPLE HANNA GERDA
CSORTÁN FERENC
CSUTAK ISTVÁN
RADU PAVEL GHEO
KÉSZ ORSOLYA
KÉZDI IMOLA
LŐCSEI PÉTER
MAGYARI SÁRA
MAROSSY BOGLÁRKA
PETROVICS ISTVÁN
RADNAI DÁNIEL
SZABOLCS
SZEKERNYÉS JÁNOS
TAPODI ZSUZSA
SNEJANA UNG
VALLASEK JÚLIA

12

TEMESVÁR/BÁNSÁG

III. FOLYAM
2020.
DECEMBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXI/12. • 2020. DECEMBER

TARTALOM

PETROVICS ISTVÁN • A Duna–Tisza–Maros köz és Temesvár a középkorban	3
CSORTÁN FERENC • A temesvári vilajet (1552–1716). Emberek, intézmények, épületek	16
KÉZDI IMOLA • Sok smink, Meztírláb a konyhá, Kés. Bicska. Olló, Törülközőbe csavartuk, Szelíd nyár (versek)	28
SZEKERNYÉS JÁNOS • A korszerűség magvetői. Fél évszázada mutatkozott be a temesvári Sigma-csoport	30
CSUTAK ISTVÁN • Kikacsintós cenzorok, áthallásos magyar dalszövegek az 1970-es évek derekán Romániában	39
VALLASEK JÚLIA • Város a köd terében. Méliusz József regényének térképezeteiről	54
ANDRÁS ORSOLYA • Dália és aszfaltszőnyeg. Herta Müller Bánság-térképe	61
SNEJANA UNG • A határmenti falu: út a transznacionalizmus felé (Kovács Péter Zoltán fordítása)	70
RADU PAVEL GHEO • Titanic Disco (regényrészlet, Szőcs Imre fordítása) ..	79
MAROSSY BOGLÁRKA • Fénykeresőben. Temesvári magyar jelenlét és az Európa Kulturális Fővárosa-projekt	89
MAGYARI SÁRA • Temesvár, a multikulturális nagyváros – mítosz és valóság között	94

■ MŰ ÉS VILÁGA

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS • Nyelv, otthon és felelősség színrevitele
kortárs magyar városversekben 104

■ TÉKA

KÉSZ ORSOLYA • Bárcsak ilyen lehetne a bánat (*Sasszé*) 113

CZIPLE HANNA GERDA • Bánság szellemisége és multietnikussága
a peremhelyzetet megélők körében 115

TAPODI ZSUZSA • Múlt és jelen szövegei között 117

LŐCSEI PÉTER • „Egy sebbel kevesebb lett” 121

■ ABSTRACTS 126

■ KÉP

BAJKÓ ATTILA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok),
RIGÁN LŐRÁND (filozófia, a Korunk–Komp–Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap,
a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural
Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

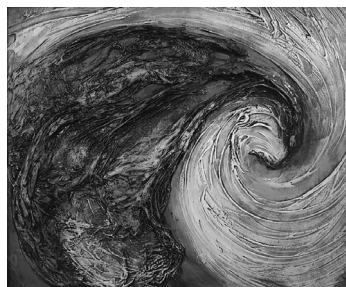
PETROVICS ISTVÁN

A Duna–Tisza–Maros köz és Temesvár a középkorban

A Duna–Tisza–Maros köz

■ A Duna–Tisza–Maros köz, vagyis az a régió, amelyet a Maros, a Tisza, az Al-Duna és a Ruszka-havas (Munții Poiana Ruscă) határol, s amelynek területe hozzávetőleg 28 500 km², a középkorban, pontosabban a 11. század első harmada és a 16. század közepe közötti időszakban, a Magyar Királyság részét képezte. A szóban forgó vidéket az oszmán törökök véglegesen az 1551–1552. évi hadjáratok során hódították meg. A vizsgált területet az oszmánok 1716–1718 között lezajlott kiűzését követően Temesi bánság (*banatus Temesiensis*, *Temescher Banat*) néven határőrvidékké szervezte a bécsi udvar. Következésképpen ezt a régiót a 18. század elejétől – német nyelvi elnevezéséből adódóan – magyarul Bánságnak, illetve Bánátnak nevezték, míg a német, a szerb és a román nyelvben a Banat alak vált elfogadottá.

A középkorban azonban nem létezett olyan politikai képződmény, amit Temesi Bánságnak neveztek, dacára annak, hogy a Magyar Királyság déli határvidékén valóban ott találjuk a 12–13. század során kialakult, külön kormányzati egységeknek számító bánságok láncolatát, amelyet Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Ozora, Só, Macsó, Barancs, Kucsó és Szörény alkotott. Az általunk vizsgált régió szempontjából a Déli-Kárpátoknak a Dunával érintkező szakaszán a 13. század elején IV. Béla által életre hívott, majd a későbbiek során 1335-ben I. Károly, illetve 1427-ben Luxemburgi Zsig-

...Hunyadi János számára a temesi ispánság, valamint Temesvár vára és városa igen fontos volt. A 15. századra az ország egyik nagy kiterjedésű megyéjévé vált Temes, valamint a hadászati szempontból rendkívül kedvező fekvésű Temesvár azonban nemcsak a török elleni harc miatt értékelődött fel Hunyadi szemében.

mond által újjászervezett Szörényi bánság bír különös jelentőséggel. A Szörényi bánság eredetileg Olténiát foglalta magába, ám hamarosan a Temes felső folyása mentén, valamint a Hátszeg vidékén levő román határörterületekre is kiterjedt. A hátszegi tartomány azonban még 1276-ban levált a Szörényi bánságról, s magyar várnagy vezetésével önálló román kerületté alakult. A Szörényi bánság maradék területe pedig azzal, hogy I. Lajos király 1369-ben formálisan elismerte a havasalföldi vajda szörényi báni címét, véglegesen kettészakadt. A Temes felső folyása mentén levő kiváltságolt román kerületek ettől kezdve egyértelműen a Magyar Királysághoz tartoztak, s lényegében két megyében feküdtek.¹

A szörényi bánok és a temesi ispánok azonban – az „oláh” kerületek kiváltságai ellenére – igen gyakran beavatkoztak ezen *districtusok* ügyeibe, mégpedig teljesen törvényes úton.² Ennek nem volt különösebb akadálya, hiszen a Szörényi bánság, amely fekvését tekintve szervesen illeszkedett Temes megyéhez, inkább állandó bírói hatalommal összekapcsolódott katonai méltóságot jelentett, semmint egy konkrét határokkal rendelkező területet. Jellemző az is, hogy az 1335 és 1435 közötti 100 évből csupán 34-ben töltötték be a Szörényi báni méltóságot. Az üresedés időszakában a bánság birtokait leginkább Temesvárhoz kapcsolva kormányozták.³

A Duna–Tisza–Maros köz földrajzi szempontból két élesen elkülönülő részre bomlik: terjedelmesebb része a Nagy-Alföldhöz tartozó termékeny síkság, a Temesköz, keleti, délkeleti fele azonban zord, erdős hegyvidék. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben a Temesköz megjelölés a temesi főesperesség egyik kerületének elnevezéseként *de medio Temisy* alakban fordul elő. Családnévben, miként ezt Temeskuz-i Gurke fia: Pál példája mutatja, azonban már 1327-ben találkozunk vele. I. Lajos király 1374. október 4-én kelt oklevele pedig azt bizonyítja, hogy a magyar nyelvű Temesköz elnevezés a 14. század második felében már tájnévként is felbukkan: *in comitatu seu districtu de Temeskuz*.⁴

A keleti, délkeleti rész megjelölésére az újkorban a Bánságon belül külön elnevezés alakult ki. Ez a Hegyvidéki Bánság, vagy ahogy a román nyelvben használják, a Banatul Montan. Ennek a régióknak már a középkorban is jelentős román lakossága volt, amely kiváltságolt kerületekbe szerveződve Temes és Krassó megyékben élt.⁵ Temes megyéhez, amelynek területe a 15. századra jelentősen megnövekedett, öt kerület tartozott: a karánsebesi, a lugosi, a miháldi, az almási (halmasi) és a komjáti, míg a 16. század elejére megyeként megszűnő Krassóhoz a borzafői, a krassófői és illyédi kerületek kapcsolódtak. A Duna–Tisza–Maros közben – beleértve a fent említett két megyét is – a középkor során még más helyeken is léteztek román *districtusok*, de az említett nyolc kerület ebben a régióban kiemelkedően fontos szerepet játszott. Ennek elismerését jelzi – többek között – az a kiváltságlevél, amelyet 1457. augusztus 29-én V. László király bocsátott ki a számukra.⁶

A magyar történetírásban ma már általánosan elfogadottnak számít az a nézet, hogy a Duna–Tisza–Maros köz a terület egykori urának, Ajtonynak minden bizonnyal 1028-ban történt leverését követően került az első magyar király, Szent István fennhatósága alá. Az uralomváltás lehetővé tette, hogy ezen a vidéken is meginduljon a királyság nyugati felében ekkor már hozzávetőleg három évtizedes múltra visszatekintő latin rítusú egyházszervezet, valamint világi vonatkozásban a megyerendszer kiépítése. Marosvár – illetve ahogy attól kezdve hívták: Csanádvár – központtal 1030-ban megtörtént a csanádi püspökség felállítás, amely területileg felölelte az egész Duna–Tisza–Maros közt, sőt még a Ma-

ros jobb partjára is kiterjedt. Itt helyezkedett el ugyanis a csanádi püspökség marosontúli főesperessége, illetve az aradi főesperesség területének egy része. A Duna–Tisza–Maros közben – az ősi Csanád kivételével – egyetlen megye létrejöttének sem tudjuk megadni a pontos vagy megközelítőleg pontos dátumát. Ugyanez a helyzet a főesperességeket illetően is. Ebből a sajnálatos körülményből fakadóan arra a kérdésre sem lehet választ adni, hogy vajon a főesperességek kialakítása megelőzte vagy követte a vármegyék létrejöttét ebben a régióban. Az viszont bizonyossággal állítható, hogy a 14. század harmadik évtizedétől a Duna–Tisza–Maros közben a következő megyékkel számolhatunk: Keve, Krassó, Temes és Torontál megye, továbbá Csanád és Arad megye Marostól délre eső része. Keve, Krassó, Temes és Arad megye minden bizonnyal nem Szent István korában jött létre, hanem a 11–12. század során szakadt ki az ősi, nagy kiterjedésű Csanád megyéből az államszervezet délkeleti és keleti irányú terjeszkedésével párhuzamosan. Ezt a folyamatot tetőzte be Torontál megye kialakulása, amelynek első említése 1326-ból származik.⁷

A főesperességek létrejöttét illetően hosszú ideig uralkodónak számított az a nézet, amely a nagyobbik Gellért-legenda egyik híradásából indult ki. Ebből kiderül: a csanádi egyházmegye megalapítása után Szent István megparancsolta az ország különböző monostoraiban levő szerzeteseknek, hogy gyűljenek Gellért püspök köré. A Csanádra érkezett „szerzetesek között pedig hét tanult és magyar nyelven avatottan tolmácsoló férfi volt, mégpedig Albert, Fülöp, Henrik, Konrád, Krátó, Tászló és István. Ezek maguk is hirdették a népnek Isten ígését. Az egész csanádi tartományt ugyanis ők öntözték meg a szent íráskok hirdetésével. Esperességet is viseltek (*archidiaconatus habentes*), városon és falun templomokat építettek.”⁸ A korábbi kutatók ezt az információt összekötötték azzal a ténnyel, hogy a csanádi püspökség területén lényegében a 14. század elejétől hét *archidiaconatus* adatolható, s a számok egyezéséből arra gondoltak: az egyházmegye valamennyi főesperességének eredete a 11. század első felére, Gellért főpásztorságának idejére vezethető vissza. Sőt akadtak olyanok is, akik ezt a helyzetet általános érvényűnek tekintették, s a magyarországi főesperességeket – azok később ismert formájukban – Szent István-koriaknak vélték.⁹

Ezzel szemben az újabb kutatás egyértelműen tisztázta: bár számos esetben kimutatható, hogy a korai ispánsági központok 11. századi keresztelőegyházának (*ecclesia baptismalis*) papjából a későbbiek során főesperes lett, maga a főesperességi joghatóság hosszabb fejlődés eredményeként formálódott ki. A főesperesek tudniillik csak akkor válhattak egy adott régió papjainak felügyelőivé, azaz gyakorolhatták a későbbi főesperesi hatáskört, ha az adott vidéken már számos templom működött, és több pap tevékenykedett. Magyarországon a főesperességi kerületek kialakulása minden bizonnyal a 11. század második felében kezdődött, s általában a 12. század végére fejeződött be. A főesperességeket – az esetek zömében – vezetőjük templomáról, illetve székhelyéről nevezték el. A fejlődés következő lépcsőfokát az jelentette, hogy a 12–13. század fordulóján a főesperesek beköltöztek a püspöki központokba, s tagjai lettek az ott működő székeskáptalanoknak.¹⁰ S mivel a székes-, illetve a jelentősebb társaskáptalanok a 12. század vége óta hiteleshelyi tevékenységet végeztek, kiadványaik segítségével elvileg kideríthető, hogy kik és mikor töltötték be az egyes főesperesi tisztségeket. A főesperességek területi kiterjedtségének megállapításához pedig az első országos összeírásnak tekinthető, 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzék adatai nyújtanak felbecsülhetetlen értékű segítséget.

A szóban forgó régiót magában foglaló egyházmegye főesperesei a Csanád városában álló, Szent György oltalmát élvező székeskáptalan tagjai között foglaltak helyet. Az említett székeskáptalan kiadványai, valamint az 1332–1337. évi pápai tizedlajstrom alapján megállapítható, hogy a 14. század elején a csanádi püspökség területén a következő főesperességek léteztek: csanádi (székesegyházi), marosontúli, aradi, temesi, kevei (1320-tól torontáli), krassói, sebesi. Ezeknek a főesperességeknek egy része – vagy az *archidiaconus* személyének, vagy magának a főesperességnek az említése révén – már a 13. század végétől adatolható (marosontúli: 1285, aradi: 1288, kevei: 1288, krassói: 1285), másik részük azonban csak a 14. első felében bukkan fel (csanádi: 1333, temesi: 1322, torontáli: 1320, sebesi: 1334).¹¹ Az első említések évszámai már önmagukban jelzik: a csanádi püspökség főesperességeinek kialakulását valóban anakronisztikus dolog Szent István korára tenni.

Az egyházmegye főesperességei között a temesi volt a legnépesebb és az egyik legnagyobb kiterjedésű. Egyházas helyeinek száma Ortvyai Tivadar számítása és azonosítása alapján 86-ra tehető.¹² Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék a vizsgált főesperességet különböző elnevezésekkel illeti: temesi (*Timisiensis*), temesközi (*de medio Temisy*), Temes–Berzava közti (*de medio Tymisy Burza; inter Temes et Borza; inter Bursa/Burza et Times/Tymes*), két Temes közti (*in medio duorum fluviorum Temes; inter fluvios Tymisí*); az *archidiaconatus* papjai pedig mint a Temes e részén levők (*sacerdotes ex ista parte Tymisí*) szerepelnek a tizedszedők feljegyzéseiben. E nagy kiterjedésű főesperesség – amelynek eredeti központja Temesváron volt – a pápai tizedlajstrom adatai szerint három kerületre oszlott: a Temesen innen levőre, a két Temes közt elhelyezkedőre, illetve a Temes–Berzava között fekvőre.¹³

A Duna-Tisza-Maros köz legjelentősebb városai a kora középkorban a püspöki székhelynek számító Csanád, az ugyancsak a Maros mellett fekvő, jelentős kereskedelmi forgalmat lebonyolító Lippa, az Al-Duna partján található Keve, illetve Temesvár voltak. A késő középkorban Csanád fejlődése megtorpant, Keve helyére pedig Karánsebes lépett. Mindez elsősorban az oszmán terjeszkedés következménye volt, ami nemcsak a vizsgált régió demográfiai és etnikai viszonyait változtatta meg drasztikusan, hanem a korábbi gazdasági helyzetet is szétzilálta.¹⁴

Temesvár

■ Temesvár a Kárpát-medence középső részét elfoglaló Alföld déli, délkeleti részén található. A Marostól délre, a Temes folyó egyik mellékágát képező, a középkorban azonban szintén Temesnek nevezett Bega mellett alakult ki. Temesvár kezdetektől fogva vármegye, a 12. században létrehozott Temes megye központja volt, és eredetileg ugyancsak itt székelte a temesi főesperes is. Ekkor még viszonylag jelentéktelen helynek számított, amelyet a Duna-Tisza-Maros közben számos település, példának okáért a közeli Csanád vagy Lippa, de a tőle távolabb fekvő Keve is messze megelőzött. Temesvárral először a 12. század közepén találkozunk az írott forrásokban: a szicíliai arab földrajztudós, Idriszi tett említést róla. Fejlődésében akkor következett be jelentős fordulat, amikor az oligarchák – elsősorban a Csák Máté – hadai által szorongatott I. Károly király 1315-ben ide helyezte a rezidenciáját. Érdekes, hogy Károly nem az akkor jelentősebb helynek számító Lippát vagy Szegedet választotta uralkodói székhelyül.

Az okleveles adatok szerint a király 1315 júniusában – talán Lippáról jövet – fordult meg először Temesváron, míg Szegedet már ezt megelőzően, 1314. január 22-én útba ejtette. Károly valószínűleg a védettebb jelleg, valamint a kunok, illetve a 13. század vége táján a Balkánról a kunok helyére költözött jászok közelsége miatt dönthetett Temesvár mellett. Temesvár azonban királyi székhelyként nem rendelkezett előnyös földrajzi fekvéssel, ezért az uralkodó 1323-ban, az utolsó oligarcha, Baboníc János legyőzése után Visegrádra helyezte a rezidenciáját. 1315 és 1323 között, amikor is itt található a királyi székhely, ugrásszerűen megnőtt a Temesvárt említő oklevelek száma. Ezeknek az okmányoknak a döntő többsége azonban semmi érdemi információt nem közöl magáról a városról, tudniillik bennük Temesvár leginkább csak keltezési helyként szerepel. A szóban forgó periódusból mindössze három oklevél érdemel igazán figyelmet. Az egyik 1315-ben kelt, s a latin *villa* minősítéssel illette Temesvárt, azaz valójában városnak nevezte a települést. A másikat valószínűleg 1317-ben állították ki, s arról tájékoztat, hogy I. Károlyt akkor, amikor az uralkodó Temesváron tartotta a székhelyét, István fiai, Miklós és Fülöp nyíllal meg akarták ölni. Úgy vélem, hogy a király elleni merénylet értelmi szerzője az I. Károly ellen fellázadt Petenye fia Péter lehetett, aki nem sokkal korábban (Sáros)Patakon már maga is megpróbálta meggyilkolni az uralkodót. Mivel akkor nem járt sikerrel, a második alkalommal felbérelt orgyilkosok által akarta eltenni láb alól a királyt. Az 1323. január 23-án kiadott oklevél pedig azért érdemel figyelmet, mert az tett említést Temesvár Szent György egyházáról s az ottani domonkosok Szent László oltalma alatt álló kolostoráról.

Meghökkenítő az is, hogy sem az írott, sem a régészeti forrásokban nincs nyoma annak a nagyszabású építkezésnek, ami lehetővé tette a királyi udvar megfelelő elhelyezését a Bega-parti városban. A régészeti feltárások csak a 21. században derítettek fényt arra, hogy I. Károly palotája az ún. Hunyadi-várkastély udvarában emelkedett. A 14. századi királyi lak magját az ún. öregtorony képezte, mely a részben középkori alapokon nyugvó, de jóval később épült Hunyadi-kastély északkeleti sarkában helyezkedett el. A torony kizárólag téglából készült, alapozásához Temesvár talajszerkezetéhez alkalmazkodva sűrű tölgycölöp-szerkezetet használtak.¹⁵

A királyi székhely Visegrádra kerülése hátrányosan érintette Temesvár további fejlődését. Újabb változást az hozott, hogy Károly utóda, I. (Nagy) Lajos király, a 14. század hatvanas éveiben igen aktív balkáni politikát folytatott, s ez jelentősen megnövelte Temesvár stratégiai fontosságát, illetve a temesi ispán szerepét. Lajosnak 1365-ben sikerült elfoglalnia a bulgáriai Vidint, Sztracimir János bolgár cár székhelyét, s Magyarországhoz csatolta azt. A meghódított észak-bulgáriai területet kezdetben a Lackfiak igazgatták kapitányi címmel, ám 1366 őszén két, majd 1368-tól egy bán, Himfi Benedek joghatósága alatt Vidint és kerületét bánsággá szervezte I. Lajos. Fontos utalni arra, hogy nemcsak Vidin és az annak közelében levő bolgár várak, valamint a szörényi bánság egykori erősségei tartoztak a bolgár bán alá, hanem a bánsággal szomszédos, annak védelmet nyújtó magyarországi várak is. Ezek között Temesvár lehetett a legjelentősebb. A fenti berendezkedés azonban átmenetinek bizonyult, hisz a „bolgár bánság” 1369-ben megszűnt. Ezt követően a király a bolgár bán megnövelt hatáskörét a temesi ispánra ruházta, aki így egyike lett az ország legfontosabb méltóságainak.

Az oklevelek *villa*, *oppidum* és *civitas* minősítéssel említik a középkori Temesvárt. Meglepő módon egyetlen kiváltságlevél sem maradt fenn a középkori

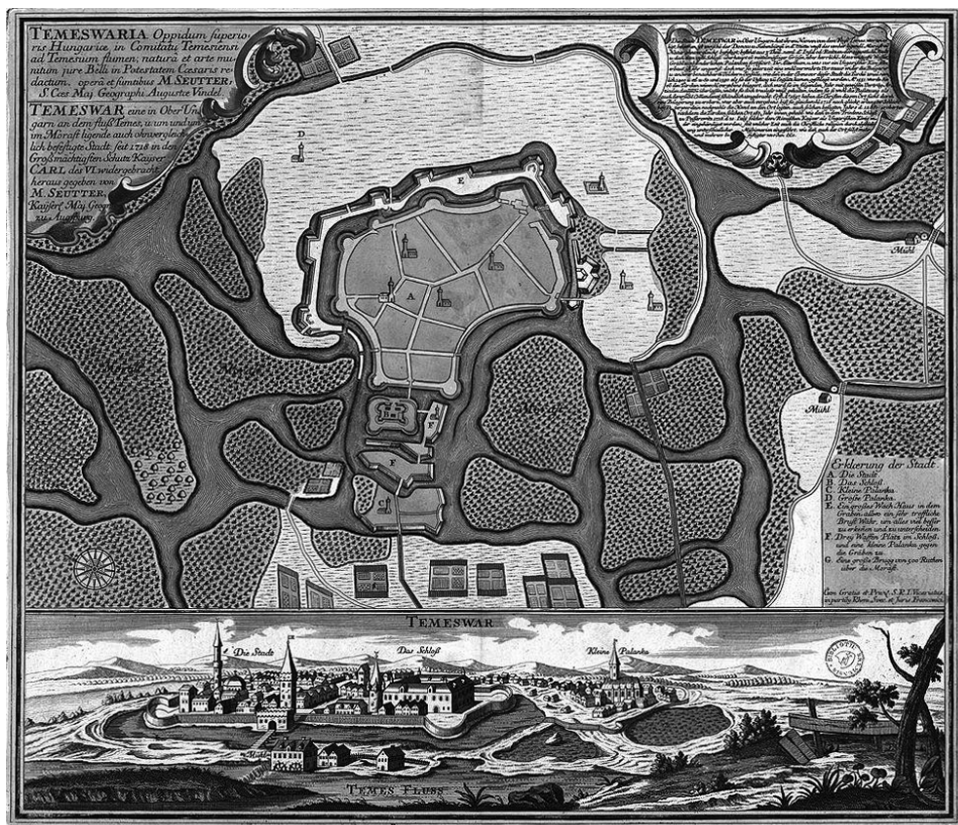
várossal kapcsolatosan, de közvetett bizonyítékok alapján tudjuk, hogy Temesváron szombati napon hetivásárt tartottak, s a város belső életét a bíró (*iudex*), illetve az esküdt polgárok (*iurati cives*) alkotta tanács irányította. A város török kézre kerülése (1552) előtti időszakból mindössze egyetlen bírót (1390: Posztós Mihály), valamint két esküdt polgárt (1508: Mihály, 1523: Thorsa Mihály) ismerünk név szerint, s csupán két olyan oklevél maradt fenn, amelyet a városi tanács adott ki (1498, 1523). Temesvár 14. századi jelentőségére némi fényt vet, hogy valószínűleg 1365-ben címeradományban részesült. A Bega-parti város középkori pecsétjének képét Vajay Szabolcs rekonstruálta annak a *sígillum*-nak a segítségével, amely Hercegh István temesvári főbíró 1582. március 8-án kelt levelén maradt fenn. A 36 mm átmérőjű pecsét körirata: *Sīgillum Civitatis = De: Temesvar*. A pecsétképen egy jobbra visszafordulón lángot okádó sárkány és egy, a sárkányra támadó csöbörsisakos, páncélba öltözött gyalog harcos látható. Vajay eme pecsétkép segítségével rekonstruálta Temesvár középkori címerét, amelynek adományozására szerint 1365-ben került sor. Vajay azt is feltételezte, hogy maga a pecsétnyomó a címeradomány alapján készült, és azzal valószínűleg egyidejű. A neves heraldikus továbbá úgy vélte, hogy a címerben, illetve a pecsétképen szereplő sárkány a Balkánon elterjedt bogumil eretnekségre utal.¹⁶

A középkori Temesvár gazdasági életéről – mivel csak egy adójegyzék, az 1332–37 között keletkezett pápai tizedlajstrom, és egy összeírás, a temesvári királyi uradalom 1372. évi számadása maradt fenn – elsősorban az oklevelek nyújtanak tájékoztatást. A keresztény források hiányából fakadó űrt áthidalhatnák az oszmán kútfők, de az 1554. évi defter anyaga, amely alapvető fontosságú információkkal szolgálhatna a késő középkori viszonyokra, ma még feldolgozatlan, és magyarul hozzáférhetetlen. Az 1552 előtti időszak forrásaiban a következő foglalkozásokkal találkozunk: posztós, szíjgyártó, diák, nyerges, szűcs, mészáros, varga. A kézműipar differenciáltsági fokára azonban nem tudunk következtetni. A céhekkel kapcsolatosan még a fentieknél is kevesebb információval rendelkezünk. Bizonyosra vehető, hogy céhbe tömörültek az ötvösök, és talán ugyanez feltételezhető az ácsokról. Az oklevelek – a kézműipar mellett – Temesvár polgárainak kereskedelmi tevékenységéről is beszámolnak, akik főleg posztóval és marhával üzleteltek. Ennek során nyugati irányban megfordultak Veszprém és Fejér megyékben, keleten pedig eljutottak Nagyszebenig, amelynek polgárai komoly vetélytársat láttak bennük. II. Ulászló 1498. évi dekrétumának 34. cikke szerint a Bega-parti város főharmincadhely volt. Azt is tudjuk továbbá, hogy Temesváron a 15. században sókamara működött. Mindkét intézmény jelentősen hozzájárult a város gazdasági virágzásához. Temesváron számos gazdag polgár élt (Posztós Jakab és Mihály, valamint az utóbbi fia: Benedek, Mészáros László). Van adat olyan polgárra is, aki miután Temesváron vagyont szerzett, Pestre költözött. Ilyen volt Temesvári Márton és Temesvári Bodó Mihály. Az előbbi 1512-ben esküdt polgárként bukkan fel Pesten, az utóbbinak pedig 1510-ben kelt végrendelete is fennmaradt, amely igen tekintélyes vagyonról tanúskodik.¹⁷

A lakosság lélekszámára alapvetően az oszmán kútfők segítségével lehet következtetni, ami az 1554. évi defter szerint 4000 körül mozgott.¹⁸ Az említett forrásból kiderül, hogy még eleste után két évvel is a magyarok alkották a többséget a városban. A magyarokon kívül szerbek és románok éltek Temesváron, ám ők zömmel a külvárosokban laktak.¹⁹ A várból, a tulajdonképpeni városból, illetve a két külvárosból (Nagy- és Kis Palánk) álló Temesvárnak a 16. századi defte-

rekben említett 15 utcája közül eddig nyolcnak a nevét tudták megfejteni a kutatók (Halász, Nagy, Zajti (?), Kapu, Monostor, Piac, Szent Erzsébet, Tessőd).²⁰

Sajnos a középkori Temesvárról egyetlen hiteles alaprajz vagy perspektivikus ábrázolás sem maradt fenn. A városszerkezet és az utcahálózat rekonstruálásához – leszámítva néhány 17. századi kéziratos alaprajzot – alapvetően azok a részletes térképek használhatók fel, amelyeket hadmérnökök (pl. Perette mérnökszázados) készítettek az 1716. évi felszabadulás után. A leginkább közkedvelt és legismertebb Temesvár-térképet Georg Matthäus Seutter alkotta. Ennek első kiadása 1724-ben jelent meg. Később újabb levonatok készültek róla, amelyek nyomtatott formában is megjelentek.²¹

Georg Matthäus Seutter térképe Tobias Conrad Lotter kiadásában

A Bega-parti városban a 14–15. század során – ha nem is mindig egyazon időszakban – legalább két önálló plébániatemplomot találunk. Az egyik Szent György, a másik Szent Eligius oltalma alatt állt. Meglepő módon a középkori Magyarország egész területén ez volt az egyetlen olyan egyház, amelynek védőszentjeül Eligiumot választották. Az 1402. július 1-jén kiállított oklevél arról tájékoztat, hogy Temesváron még más templomok is emelkedtek. A szóban forgó kútfő azonban csupán a Szent Eligius-egyházat nevezi plébániának, a Szent György- és a Szent Márton-templom pedig csak azzal kánonilag összekapcsolt egyházként szerepel (*parochialis ecclesia sancti Eligii de Temeswar, cum sancti Georgii et sancti Martini ecclesiis ac sancte Marie nec non sancte Margarete*

capellis eidem parochiali ecclesie canonice annexis). Az utóbbiak önálló plébániáknak tehát aligha tekinthetők, legalábbis ekkor. A Szűz Mária- és a Szent Margit-kápolnáról mindössze annyit tudunk, amennyi ebben a kútfőben szerepel, tudniillik ez az egyetlen adat maradt fenn róluk. Mindazonáltal a Szent Márton-egyház plébániai jogállását nem zárhatjuk ki, s az a Szent Eligius-templomtól 1402 után ugyanúgy függetlenedhetett, mint a Szent György-templom, amelyet 1429-ben önálló plébániaként említ egy a pápához benyújtott kérvény (*supplicatio*).

A szerzetesi egyházzal szövege hangúlyozni kell: a Duna-Tisza-Maros közben a Marostól délre a monasztikus rendeknek viszonylag kevés kolostora volt, a domonkosoknak pedig mindössze kettő: az egyik Érdsomlyón, a török kiűzése után Versec (ma Vršac, Szerbia) néven újjászülető településen, a másik Temesváron állt. A ferencesek ellenben, különösen a 14. század második felétől az obszervánsok, viszonylag sok helyen építettek rendházat a Duna-Tisza-Maros közben. A temesvári, Szent László oltalmát élvező domonkos rendház, miként fentebb láttuk, 1323-ban már működött. Sokkal bonyolultabb a helyzet az itteni, állítólagos ferences kolostorral. A város történetével foglalkozó régebbi munkákban ugyanis gyakran olvasható, hogy Temesváron a 14. század elején ferences barátok éltek. A források azonban mindössze arról tanúskodnak, hogy a Bega-parti városban 1405-ben valóban felbukkan egy másik kolostor is, ám ennek rendi hovatartozásáról az oklevél hallgat. Csupán annyit tudunk róla, hogy védőszentje Szűz Mária volt, s egy peres ügyben eskütétel kapcsán szerepel. A templomcím (*patrocinium*) alapján elképzelhető, hogy a kolostor a ferencesekhez tartozott. A rendház létrejöttének és megszűnésének időpontja sajnos kideríthetetlen, említése pedig meglehetősen késői. Így megfelelő bizonyítékok hiányában a Szűz Mária-kolostor történetét – legalábbis egyelőre – nem vezethetjük vissza I. Károly korába. Annak ellenére sem, hogy a szóban forgó uralkodó ropant módon kedvelte a ferenceseket. Bizonyítja ezt, hogy gyóntatói és nápolyi követi közülük kerültek ki, sőt a szomszédos Lippán nagybátyja, Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére kolostort is alapított a minoriták számára.

Ismert továbbá, hogy Temesváron a 15. század elején két ispotály működött: a Szentlélek oltalma alá helyezett a városon belül, a Tízezer vitéz védelmét élvező pedig *extra oppidum Themeswar*, azaz valamelyik külvárosban. Az előbbi a temesvári polgárok alapították, az utóbbit pedig Ozorai Pipo temesi ispán özvegye, Borbála asszony létesítette. Alapításuk pontos idejét homály fedi. A 15. század harmincas éveinek elején valószínűleg egyesítették őket, tudniillik az ispotályok akkori *presbiter rectora*, Szondi Benedek (*Benedictus Zondi*) ennek az aktusnak a megerősítését akarta elérni a pápánál. Erről Szondi Benedek 1433. május 11-én kelt kérelme (*supplicatio*)ja tájékoztat.

A plébániák kapcsán az egyik problémát az okozza, hogy a források nem mondják meg, hogy a szóban forgó egyház plébánia-e vagy sem. Ez alól az 1332–37. évi tizedjegyzék sem kivétel, amely Temesvár esetében – például Szegeddel ellentétben – még az egyház(ak) patrociniumát sem adja meg. Ráadásul a temesvári plébániákról csak egy szűk időmetszetben, 1323 és 1429 között, maradtak fenn adatok: a Szent György-templomot 1323-ban, 1402-ben és 1429-ben, a Szent Eligius-templomot pedig 1394-ben, 1396-ban, 1398-ban, 1400-ban, 1402-ben és 1406-ban említik a források. Bár több plébános név szerint is felbukkan a kútfőben, az gyakran megállapíthatatlan, hogy személyük melyik templomhoz kötődik. Ott, ahol többé-kevésbé egyértelmű a helyzet, az is kide-

rül, hogy az illető klerikus a Szent Eligius-egyház plébánossága mellett még más egyházi tisztséget (leggyakrabban kanonokságot) is viselt, vagy arra pályázott. Van példa arra is, hogy valaki a kanonokságot a Szent Eligius-egyház plébánosaként szerezte meg, s a kanonoki stallum tényleges elnyerése után a plébánosságról le kellett mondania. A források azt is elárulják, hogy a Szent Eligius-templom plébánosának évi jövedelme – egy 1398-ból származó adat szerint – 120 forint volt. IX. Bonifác pápa 1402. július 1-jén kelt oklevele szerint Mária királynő volt a Szent Eligius-egyház patrónusa. Ez arra utal, hogy a szóban forgó egyház szorosan kötődött az Anjou uralkodókhoz, s megerősítheti azt a feltevést, hogy alapítására I. Károly vagy Nagy Lajos uralkodása alatt kerülhetett sor.²²

Dacára annak, hogy a (kora) újkorból vizuális ábrázolások (veduták) is megőrződtek, a temesvári plébániák, kolostorok és ispotályok külső megjelenéséről semmi biztosat nem tudunk. További problémát jelent, hogy a 18. század első feléből fennmaradt térképek és alaprajzok segítségével is csupán csak a Szent György-templom helye állapítható meg pontosan. Ez a plébánia a város központi részén állt a középkorban, s helye Temesvár centrumában ma is könnyen azonosítható. Bár a középkori eredetű, később többször átépített templomot végül 1913–14-ben lebontották, nevét az itt található tér a mai napig őrzi.²³ Az egykori templom helyét a közelmúltban (2006) indult régészeti feltárások is azonosították. Az itteni ásatások során előkerült egy ablakkeret töredéke, ami bizonyára a középkori Szent György-templommal hozható kapcsolatba.²⁴ Abba is bele kell törődnünk, hogy a többi egyházi intézményről – egyelőre – még ennyi archeológiai bizonyíték sincs.

Temesvár fejlődése szempontjából az igazi problémát az jelentette, hogy a nikápolyi csatavesztés, azaz 1396 után a Duna–Tisza–Maros közben állandósultak a pusztító oszmán betörések, aminek következtében megszűnt a normális polgári élet lehetősége a régióban. Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiindulópontja. A fentiekből fakadóan Temesvár nem válhatott teljes jogú királyi várossá, hiszen autonómiáját jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán, illetve alispán tevékenysége, akik székhelyüket a városban tartották. A városi önkormányzat szempontjából különösen hátrányosnak tekinthető az a helyzet, hogy a 14. század harmadik harmadában a bolgár bánsággal kapcsolatos fejlemények, majd a század végétől a török fenyegetés miatt a korábbiakhoz képest számottevő módon megnőtt a temesi ispán hatásköre. Ez jól kitapintható 1404 és 1426 között, amikor Ozorai Pipo, illetve 1441 és 1446 között, amikor Hunyadi János és Újlaki Miklós állt – erdélyi vajdaként és székely ispánként – Temes és több, azzal szomszédos megye (pl. Arad, Csanád, Keve, Krassó) élén. Azt követően, hogy Hunyadi 1446-ban kormányzóvá választották, az oklevelekben nem találjuk nyomát temesi ispánságának. Annak ellenére azonban, hogy hivatalosan erről nem történik említés, kétségünk nem lehet afelől, hogy Temes megye ispáni tisztét ténylegesen továbbra is Hunyadi tartotta a kezén, s a megye igazgatását alispánként kipróbált hívei végezték. 1453 és 1455 között a temesi ispánság üresedésben volt, majd 1455-ben és 1456-ban ismét Hunyadi János szerepel a forrásokban temesi *comes*ként. (A nándorfehérvári hős 1456. augusztus 11-én bekövetkezett halála után fia, László kezére került a temesi ispánság.)

Hunyadi János gyorsan felismerte a temesi ispánság fontosságát, illetve Temesvár hadászati szempontból roppant kedvező fekvését. Már a régebbi kutatás tisztázta, hogy Hunyadi 1443 után átépíttette, illetve megerősíttette a temesvári várat, s valószínűleg 1447 táján a családját is ide költöztette Kolozsvárról. Hu-

nyadi egyébként előszeretettel tartózkodott a Bega-parti városban, ahonnan gyakran vezetett hadjáratokat, vagy ahová valamilyen katonai akcióról tért vissza. A törökverő hősnek élete vége felé sikerült megszerezni Temesvár várát (és talán városát) is V. László királytól, akinek korábban 20 000 arany forintot adott kölcsön.

Kétségtelen tehát, hogy Hunyadi János számára a temesi ispánság, valamint Temesvár vára és városa igen fontos volt. A 15. századra az ország egyik nagy kiterjedésű megyéjévé vált Temes, valamint a hadászati szempontból rendkívül kedvező fekvésű Temesvár azonban nemcsak a török elleni harc miatt értékelődött fel Hunyadi szemében. Nem lehet nem észrevenni ugyanis, hogy a Temes megye területére kiterjedő közjogi hatalom révén Hunyadi kapcsolatot teremthetett erdélyi tisztsége (vajda, székely ispán) és birtokai, illetve a Tiszától keletre eső dél-magyarországi megyék és az azok területén fekvő jószágai (beleértve a Szilágyiak által birtokoltakat is) között. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a Hunyadi János kezén levő szörényi bánság és a joghatósága alatt álló Temes megye alkotta domínium gyakorlatilag átmenetet képezett a 15. század elején Ozorai Pipo által irányított tartomány, illetve a későbbi időszakban felbukkanó Alsó Részek főkapitánysága (*capitaneatus generalis partium regni inferiorum*) között. A valószínűleg 1478-ban létrehozott főkapitányi (*capitaneus generalis*) tisztséget, amelyet elsőként Kinizsi Pál viselt, szintén a temesi ispánok töltötték be. A Temesvárott székelő főkapitányok jogköre a délvidéki megyéken kívül az Al-Duna és a Száva menti bánságokra (Szörény, Nándorfehérvár, Szabács, Szrebernik) is kiterjedt. Ez a remekül kigondolt és kiépített, 1479 után nyugati és keleti részre oszló végvári rendszer, amely a főparancsnokok által kormányzott hátszágot is bevonta a védelembe, közel fél évszázadig biztosította a Magyar Királyság déli részének védelmét. A fenti, a honvédelem szempontjából kétségtelen előnyös hatalmi koncentráció azonban tovább korlátozta Temesvár városának autonómiáját.

Az elmondottakból kiderül: nagyjából a 15. század derekára Temesvár a Hunyadi család legfontosabb rezidenciája lett. Egyáltalán nem véletlen, hogy V. László elsődleges támogatójának, Cillei Ulriknak, 1456 őszén Nándorfehérváron történt lekasabolását követően Hunyadi László és hívei Temesvárra vonultak vissza, magukkal hurcolva a félelemtől bénult uralkodót, aki a ránehezedő nyomás hatására azonnal főkapitánynak nevezte ki a „besztercei gróf” fiát, sőt azt is megígérte: nem vonja felelősségre őt a gyilkosság miatt.²⁵

S ha figyelembe vesszük, hogy Hunyadi János feleségének családja – a Szilágyiak – a Csanád megyei Horogszegen és annak környékén rendelkezett birtokokkal, sőt okleveles adattal igazolhatóan 1457-ben maga Szeged városa is a Szilágyi testvérek kezén volt, akkor szinte magától értetődik, hogy 1458. január 12-én miért éppen a Tisza-parti városban került sor annak a fontos egyezménynek a megkötésére, amely lehetővé tette Mátyás királlyá választását. Az egyezséget valójában a Szilágyi testvérek, valamint Garai László nádor és felesége kötötték, ám a Szilágyiak (és rajtuk keresztül maga Mátyás is) élvezték a szegedi polgárok támogatását. Ezért Mátyás a későbbiek során hálásnak bizonyult, igaz, az általa kibocsátott oklevelek inkább csak az általánosság szintjén emlegetik a szegediek hűségét, a neki nyújtott segítséget.

Az uralkodó Szeged iránti jóindulatát leginkább a város polgárai számára kiállított kiváltságlevelek bizonyítják. Ezek szerint Szeged az átlag magyar városoknál sokkal többet köszönhet Hunyadi Mátyásnak. A források nagymértékű

pusztulása ellenére is 15 olyan kiváltságlevél maradt fenn napjainkra, amelyekben az uralkodó valamilyen privilégiumot biztosított a Tisza-parti város polgárainak.²⁶ Így a szegediek, példának okáért, szabadon választhattak évenként bírót, plébánost, az ispóty élére magisztrátust. Hasonlóan fontosak voltak a gazdasági kiváltságok, amelyek megengedték a polgároknak, hogy a Szerémségben megtermelt boraikat Kassára és a Felvidékre szállítsák és ott kimerjék. Megkapták továbbá a szegediek a legeltetés jogát Asszony szállása és más kun pusztákon. E kiváltságok és a bor, valamint a marha iránti nemzetközi kereslet, amit a szegediek messzemenően ki tudtak használni, azt eredményezte, hogy Szeged a 15. század végére királyi szabad várossá vált.²⁷

A fentiek fényében roppant meglepő, hogy Temesvárral kapcsolatosan a Hunyadiak korából egyetlen kiváltságlevelet sem ismerünk. Igaz, erre a hallatlan mértékű forráspusztulás némi magyarázattal szolgál. Jelenlegi tudásunk szerint mindössze egyetlen olyan dokumentum maradt fenn a Hunyadiak, pontosabban Mátyás uralkodásának idejéből, amely Temesvár tágabb környéke, vagyis a Duna–Tisza–Maros köz városfejlődésével hozható kapcsolatba. A szóban forgó oklevelet Mátyás 1458. november 29-én Temesváron adta ki, és megparancsolta benne, hogy a szörényi bánok, illetve a megyei hatóságok büntessék meg azokat a személyeket, akik megakadályozzák a jobbágyok Karán és Sebes mezővárosokba (*ad dicta opida nostra Karan et Sebes*) való költözését.²⁸

Temesvár és a Duna–Tisza–Maros köz történetére a Mátyás halála és a 16. század közepe közötti időszakban az egyre erőteljesebb oszmán terjeszkedés, az ellene való védekezés, Dózsa György parasztseregének ostroma, majd a mohácsi csata után a két király, Szapolyai János és I. Ferdinánd közötti küzdelem nyomta rá a bélyegét. Az utóbbit a főurak, köztük a temesi ispánok látványos pártváltásai kísérték. Vallási szempontból a reformáció erőteljes megjelenése érdemel figyelmet, amelynek terjesztésében nagy szerepet játszottak a temesi ispánok, különösen Perényi Péter, Török Bálint és Petrovics Péter. 1551 őszén a Ferdinánd által temesi ispánnak és az Alsó részek főkapitányának kinevezett Losonczy István még könnyűszerrel visszaverte a Bega-parti város bevételeire indult török sereget, de a következő év nyarán Ahmed másodvezír hada bevette Temesvár várát és városát. Ahmed pasa ugyan szabad elvonulást ígért a várat feladó védőknek, ám szavát nem tartotta be. A törökök rátámadtak a várból kivonuló katonákra, és sokat lemészároltak közülük. Másokat foglyul ejtettek, köztük Losonczy Istvánt is, akit Ahmed később lefejeztetett.²⁹

Összességében elmondható: a kedvező földrajzi fekvésű, a Balkán kapujának tekinthető királyi földesúri város, Temesvár ígéretes fejlődését az oszmánok előretörése akasztotta el a 14–15. század fordulóján. Ennek ellenére Temesvár a Duna–Tisza–Maros köz legjelentősebb települése maradt 1552-ig, amikor is a régió nagy része az oszmánok uralma alá került. Gazdasági hanyatlása nem egy csapásra, hanem egy hosszabb folyamat végkifejleteként következett be. Szemléletesen bizonyítja ezt a temesváriak egyetemjárása, ami lényegében a 14. század végén indult meg, s bizonyos törésekkel egészen a város török kézre kerüléséig tartott. A mintegy 4000 lakosú városból másfél évszázad alatt 61 személy kelt útra és tanult külföldi országok egyetemén, amivel Temesvár előkelő helyet foglal el az országon belül is.³⁰ Bár a temesvári diákok közül többen különböző tudományos fokozatot is szereztek, s akadt köztük olyan is, aki tanárként tevékenykedett (pl. Temesvári Miklós a 15. század elején Bécsben), közülük a legnagyobb hírnevet és tekintélyt Temesvári Pelbárt ferences prédikátor vívta ki.

■ JEGYZETEK

1. Petrovics István: *A középkori Temesvár*. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből. JATEPress, Szeged, 2008. (Capitulum IV 22–23, 94–95. (A továbbiakban Petrovics: *A középkori*). Az 1920. évi békeszerződés a Duna–Tisza–Maros köz, vagyis az egykori Bánság területének nagyobbik részét Romániának, kisebbik részét pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak, a későbbi Jugoszlávia jogelődjének juttatta. Magyarország mindössze a Bánságnak a Tisza és a Maros összefolyásánál levő északnyugati csücskét, az ún. Torontáli háromszöget tarthatta meg.
2. Pesty Frigyes: *A szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Bp. 1876. 23. (A továbbiakban Pesty: *A szörényi*). V. László király 1457. augusztus 29-én kiadott oklevelében erősítette meg az „oláh” kerületek kiváltságait. Az oklevél eredeti példánya valószínűleg megsemmisült, szövege csak 17. századi átiratból ismert. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Mohács előtti gyűjtemény (A továbbiakban MNL OL DL) 26 615. Az oklevél szövege kiadva: Pesty: *A szörényi* 73–75. Adrian Magina: *Universitas valachorum: Privilege and community in the medieval Banat*. In: *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*. Eds. Suzana Miljan – Éva B. Halász – Alexandru Simon, Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019, 493–502. A bánsági román nemesség 14–15. századi történetére lásd Cosmin Alin Popa-Gorjanu: *The Formation of the Romanian Nobility from the Banat (14–15th centuries)*. M.A. Thesis in Medieval Studies. The Central European University. Bp. 1999; Ligia Boldea: *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI. Origine, statut, studiu genealogic*, Reșița, 2002.
3. Petrovics: *A középkori* 95.
4. Uo. 23. 7. sz. jegyzet.
5. Dumitru Teicu: *Banatul montan în evul mediu*. Editura Banatica Timișoara, Timișoara, 1998; Petrovics István: *Magyarok és románok a Duna–Tisza–Maros közben*. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 319–329. (A továbbiakban Petrovics: *Magyarok*)
6. Pesty: *A szörényi*; Pesty Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*. I–III. Bp., 1877–1878.; Uő: *Krassó vármegye története*. II–IV. Bp. 1882–1884.; Petrovics: *A középkori* 21–23.
7. Uo. 21–30. Lásd még Petrovics István: *A csanádi püspökség a középkorban különös tekintettel Hunyadi Mátyás uralkodásának időszakára*. In: Bárány Attila – Kovácsánszki Máté – Pósán László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. Magyarország: MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport, Debrecen, 2019. 221–228. (A továbbiakban Petrovics: *A csanádi*.)
8. A Gellért-legendák szövege kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praeiuit Emericus Szentpétery, I–II. Bp. 1937–38. II. 471–506. A szóban forgó idézet a 494. oldalon található. A legendák magyar fordítása: Érszegi Géza: *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Bp., 1983. 68–94. Az idézett részlet a 84. oldalon található. A Gellért-legendákat Szabó Flóris fordította magyarra.
9. Szentkláray Jenő: *Temesvár [város] története [a vár keletkezésétől 1850-ig]*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország Vármegyéi és Városai. Temes vármegye*. Bp. é. n. 251–254.
10. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988. 208–234; (A továbbiakban: Kristó: *Vármegyék*); Koszta László: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár*, Szeged, 2000. 47–51.
11. Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I–II. Bp., 1896–1897., I. 387–422; Koloman Juhász: *Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats*. Münster in Westfalen, 1927. (Deutschtum und Ausland 8–9). 222–223; Juhász Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552)*. Makó, 1941. 50–71. (Csanád vármegyei Könyvtár 38.); Kristó: *Vármegyék* 459–470.; Petrovics: *A középkori* 26–30; István Petrovics: *The Bishopric of Csanád/Cenad and the Ecclesiastical Institutions of Medieval Temesvár/Timișoara*. *Transylvanian Review* 22 (2013) Supplement No. 4. 241–243. (A továbbiakban Petrovics: *The Bishopric*.); G. Tóth Péter: *A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a későközépkorban (1354–1526)*. Kézírtos PhD disszertáció. Szeged, 2015; Petrovics: *A csanádi* 223–228.
12. Ortvyai Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján felülvizsgálva*. I–II. Bp., 1891–1892. I. 437–487.
13. *Vatikáni magyar okirattár*. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia). Első sorozat. 1–4. Bp., 1885–1891. I/1. 145–160.
14. Petrovics István: *Towns and central places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureș region in the Middle Ages*. Banatica 26-II. *Istorie*. Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2016, 93–101. (Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries). Timișoara, 29 October 2015.) (További irodalommal.)
15. István Petrovics: *The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár*. In: Balázs Nagy – Marcell Sebők (eds.): *The Man of Many Devices. Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*. CEU Press, Bp., 1999. 527–538; Uő: *A középkori* 31–42, 130–140; Kopeczny Zsuzsanna: *Regedinta regală medievală de la Timișoara*. *Analele Banatului*. Serie nouă. XXI. (2013) 211–232; Uő: *A középkori Temesvár az utóbbi évek régészeti kutatásai tükrében*. In: Kollár Tibor (szerk.): *A szörényi emlékei*. Bp., 2013. 218–230. (A továbbiakban Kopeczny: *A középkori*.)
16. Vajay Szabolcs: *Temesvár Anjou-kori címere*. Levéltári Közlemények 1975. 2. sz. 227–228, 232; Petrovics: *A középkori* 113.
17. Uo. 48–49, 65–68, 108, 110–114.
18. Hóvári János: *A török Temesvár*. Élet és Tudomány 1992. 47. sz. 744–745.
19. Petrovics: *A középkori* 42–53.
20. Uo. 32–38; Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2002. (Dél-alföldi Évszázadok. 17.) 79, 113.
21. Jancsó Árpád: *Temesvár nyomtatott térképei*. Műszaki Szemle 2012. 57. sz. 3–6.

22. Petrovics: *A középkori* 68–83; Uő.: *The Bishopric* 246–249; Uő.: *A középkori Temesvár egyházi viszonyai*. In: Hunyadi Zsolt – Fedeles Tamás (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában: Tanulmányok Koszta László emlékére*. MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport, Szegedi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék, Debrecen–Szeged, 2019. 364–370.
23. Petrovics: *A középkori* 39.
24. Kopeczny: *A középkori* 6.
25. Petrovics: *A középkori* 95–99, 101–102.
26. Reizner János: *Szeged története IV* Szeged 1900. 52–87.
27. Kulcsár Péter: *A szabad királyi város (1498–1543)*. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1983. 445–496; Petrovics István: *Várostörténeti mozaikok: barangolások a középkori Szegeden és környékén*. Areion Kulturális Egyesület, Szeged, 2019. 58–64.
28. Petrovics: *Magyarok* 325.
29. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi Kiadó, Bp., 1995. 93–97; Petrovics: *A középkori* 84–94; Adrian Magina: *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500–1700)*. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011; Szekernyés János: *Temesvár reformátussága. 2. átdolgozott, bővített kiadás*. Temesvár-Belvárosi Református Egyházközösség, Temesvár, 2017. 12–28.
30. Petrovics István: *Temesvári és „bánsági” diákok a középkori európai egyetemeken*. *Per Aspera ad Astra* 2017. 1–2. sz. 112–127; Uő.: *Students from Temesvár/Timișoara Studying at Foreign Universities in the Middle Ages*. Sajtó alatt.

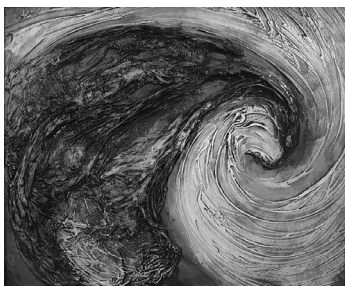

CSORTÁN FERENC

A TEMESVÁRI VILAJET (1552–1716)

Emberek, intézmények, épületek

Szekernyés Jánosnak tisztelettel

A történelmi események hozták azt a sajátos tény, hogy megannyi más terület-hez hasonlóan, illetve azoktól eltérően a Bánságban aránylag nagyon kevés írott dokumentum és építészeti emlék maradt a régebbi időkből, a lakosság többször teljesen kicserélődött, megannyi cezúra választott el kulturálisan és demográfiaiilag különböző korszakokat – és ez meghatározta a ma ott élők, a „bánságiak” lelki arcát. Az egyik legdrámaibb cezúra 1552-höz, illetve az azt megelőző néhány évhez köthető, amikor a Duna-medence alsó régiói török fennhatóság alá kerültek. A következő 1716-hoz, az oszmán hódoltság 164 éves történetének a végéhez – amikor a vidéket csatolták a Habsburg Birodalomhoz. Aztán ugyancsak nagyhatású váltás az első világháború utáni európai újrendezés: a Bánság kikerült addigi fennhatósága alól, kisebb-nagyobb darabjai három országhoz kerültek, az addigi hivatalos nyelv(ek)et mások váltották fel.

A közigazgatás élén a beglerbég áll – a vilajet katonai parancsnoka. De a fontosabb döntéseket a távoli fővárosban hozzák, a helyi jelentőségű kérdésekben is...

Az előzmények

■ Az oszmán behatolás előtt a vidék, különösen a síksági részek, viszonylag fejlett és sűrűn lakott volt, számos mezővárossal: Ér(d)somlyó (Versec), Cseri (Törökszákos), Csák (Csákova), Iktár, (Temes)Berény, Vizesmonostor (utóbb Bégameonostor) stb.

A terület lakosságának etnikai identitásáról nagyon kevés állítható bizonyosan. A középko-

ri írott dokumentumok a birtokos urakról szóltak, ritkán találni információkat a lakosság többségét képező jobbágyság származásáról. A katolikus felekezethez tartozók többsége magyar volt (bár Karánsebes és Hátszeg vidékén voltak román katolikusok is). Az ortodoxok románok, illetve szerbek. Az egykori lakosságra utal a nagyszámú magyar eredetű településnév. De a tatárjárások (1241–42, 1285), az 1395–1552 közötti megannyi török betörés, a Dózsa-lázadás valamint a Cserni Jován-féle mozgalom¹ (1526–27) nagymértékben hozzájárultak a vidék magyarságának megfogyatkozásához, pusztulásához, tömeges elköltöztetéséhez. Két család a sokból, akik menekülésük során Erdélybe jutottak: a Kolozsváron meggyökerezett Zalánkeményi Kakas István felmenői, akik Bács megyéből, a Tisza jobb partján levő Szlankamenből indultak, valamint az Iktári Bethlenek, a „nagy fejedelem” ősei. De féltucatnyi Temesközi nevű menekült családról tudunk a korszakban.

Az ortodox szerbek beköltözési hullámai, a népességcsere során a bejövő ortodox lakossággal papjaik, egyházi vezetőik is jöttek. Így már a terület oszmán megszállása előtt megannyi gyülekezetük, kolostoruk létezett, és már püspökségük is volt Borosjenőn, Aradon és Versecen. A 16. században újabb püspökségek alakultak Becskerekén és Lippán, majd a 17. század elején létrejön a temesvári, ami hamarosan vezető rangra emelkedett, magába olvasztotta a lippait, a jenőit és aradit, és metropolitája a vidék ortodox lakosságának vallási-világi feje lett.² A már a 15. században (vagy előbb) meglévő pár ortodox monostor után (Hodosbodrog, a Pancsova melletti Vojlovica, Monostorszentgyörgy/Mănăstire – ez utóbbit Brankovics György despota alapította) – az oszmán hódoltság idején 25 monostorukról tudunk, melyek legtöbbször tiszavirág-életű volt.³ A katolikus kolostoroktól eltérően ezekben csak néhány szerzetes élt (példa: az Aracs közelében, csak az 1579-es defterösszeírásban említett Jakabos monostor,⁴ három szerzetessel).

A század első felében (még az oszmán hódítás előtt) tájunkon is elterjednek a protestantizmus változatai. A vidék nagy reformátora a református Szegedi Kis István (1505 körül – 1572) – 1540-1550 között Csanádon, Gyulán, Temesváron, Békésen hirdeti az igét, majd szuperintendens Baranyában).

A 14. sz. végéig az oszmán állam meghódítja a Balkán-félsziget nagy részét, és az első nagy összeütközés a Luxemburgi Zsigmond vezette európai lovagi sereg és a Bajazid vezette oszmán sereg között 1396-ban Nikápolynál a törökök diadalával végződött. E pillanattól kezdve egyre gyakoribbak lettek a török betörések Magyarországra, illetve Erdélybe. Temesvár fejlődése szempontjából az igazi problémát az jelentette, hogy 1375, az első török betörés, valamint a nikápolyi csatavesztés után a Duna-Tisza-Maros közben állandósultak a pusztító oszmán betörések, Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiindulópontja.

A 15. század vége előtt Mátyás király katonai-közigazgatási reformot vezet be, aminek első példája, eszköze és tárgya Kinizsi Pál: egy személyben az Alsó Részek (7 vármegye) főkapitánya, katonai vezetője és az itt levő vármegyék comes-e, ispánja, tehát közigazgatási vezetője. Fenyvesi László történész szerint⁵ ez a rendszer tette lehetővé, hogy a Temesközt, aminek sajátos közigazgatását és végvárrendszerét három évszázad során hozták létre, csak Buda eleste után három évtizeddel sikerült a hatalmas anyagi és létszámfölénnyel bíró oszmán hadaknak két nagy birodalmi hadjárat eredményeképpen elfoglalni.

1521-ben elesett Belgrád, és 1522-ben Orsova és az Al-Duna kis vízparti várai. A belső területeket az oszmán hadak előbb 1551 őszén támadták. Októberben kudarcot vallott Temesvár ostroma, majd novemberben fel kellett adniuk

Csanád és Lippa várait). A hadjárat során a török hadak Buda, Szendrő és Bosznia felől gyűltek össze. Titelnél keltek át a Tiszán, és rövidesen elfoglalták Becsét, Becskereket, Csorogot (Cserög/Cserevity, a Vajdaságban), Fellakot, Aracsot, Galádot, Besenyőt, Csályát, Bodorlakot, Egrezt, Zádorlakot, Alsó-eperjest, Horogszeget, Illádot és egyéb megerősített helyeket, a Maros jobb partján is. Azután a nagyméretű és jól megerősített Lippa következett, amelyet azonban védője harc nélkül feladott.

A Losonczi István, az utolsó főkapitány által védett Temesvár 1552. július 30-án esett el, 33 napos ostrom után. Az ostromlók szabad elvonulást ígértek a védőknek, de nem tartották be a szavukat. Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekében (*Az vég Temesvárról Losonczi Istvánnak haláláról*) az elesett védőket sokan gyászolják:

„Ez Magyarország, sok nemes nemzetség,
Halálát száná-báná szegén kösség,
Rác, oláh, cseh, tót, sok magyar nemzetség,
Egész Erdélség, spanyol, németség.”

Temesvár elestének másnapján feladták harc nélkül Lippa várát, majd Csanádot, Eperjest, Nagylakot és Solymost. Augusztus 6-án védői feladták Lugost és Karánsebest. (Aradnak akkor még nem volt erődtímenye.) A török hadak most már könnyedén foglalták el Szolnokot, és kerítették be Eger várát, amit azonban a Dobó István vezette védők megvédték. (Lugos és Karánsebes utóbb kerületükkel együtt visszajutottak Erdélyhez, 1658-ig.) Temes, Torontál, Krassó és Szörény vármegyék 1552-ben rövid három hónap alatt török uralom alá kerültek.

A közigazgatás megszervezése

■ Elsőnek, Buda 1541-ben történt elfoglalása után, a budai vilajetet hozták létre, majd 1551-ben folytatódott az ország meghódítása. Temesvár 1552-es elfoglalása után azonnal megkezdődött a temesvári vilajet kialakítása. A következő szandzsákokból állt: Temesvár, Lippa, Csanád, Arad (1566 után a gyulaiba olvasztották), Jenő (vagy Pankota) és Modava (Ó-Moldova). A szandzsákok nahijékre osztottak. A temesvári szandzsák 1554-ben 17 nahijéből állt. A gyulai szandzsákhhoz tartoztak az aradi, gyulai, zarándi és békési nahijék. Arad még szandzsákközpont, amikor 1554–55-ben fallal veszik körül, és egy kis palánkot is kap.⁶ A 17. században változások történnek a területi felosztásban. Sőt a területek elnevezése is megváltozik: vilajet helyett ejalet, szandzsák helyett liva, nahije helyett kaza.⁷

Bár Lugos és Karánsebes a közeli településekkel együtt szintén török fennhatóság alá került, Szulejmán szultán odaadta az időközben megszilárduló Erdélyi Fejedelemségnek, és csak 1658–1688 között csatolták a temesvári ejalethez (ekkor a vidék román nemesi elitje, katolikusok és reformátusok, Erdélybe menekültek).

A közigazgatás élén a beglerbég áll – a vilajet katonai parancsnoka. De a fontosabb döntéseket a távoli fővárosban hozzák, a helyi jelentőségű kérdésekben is (emígy hatalmas a bürokrácia – ez óriási tömegű okmányt hoz létre, ami még évszázadokra el fogja látni forrásokkal az oszmán történelem kutatóit). A szandzsák élén a szandzsákbég állt.

Az igazságszolgáltatás alapja a Koránra támaszkodó „seriát”, amit kiegészített a szultán által kibocsátott, a helyi (a hódítás előtti eredetű) szokásjog. Általában minden szandzsáknak megjelent a „kanunnáméje” (törvénykönyve). Legfontosabb célja a „ráják” megkímélése a timár- és ziamet-tulajdonosok visszaéléseitől.⁸

A várak

■ A korban a favázas föld palánkvárak voltak a legelterjedtebbek, általában a törökök ilyeneket építettek, ezek rugalmasabban védték ki az ágyúlövéseket. Kővárak inkább még a török hódítás előtt épültek. A várak legfőbb funkciója a határok és utak védelme és az adók behajtása (tudvalevő, hogy a királyi Magyarországon, illetve a hódoltságból odamenekült birtokosok is adóztatták ugyanazon, a hódoltságban élő népeket, egykori jobbágyaikat – de esetünkben a Marostól délre általában nem jutottak). Míg a budai vilajet a Nyugat-Európát célzó oszmán hódító törekvések eszköze volt, a temesvári Erdélynek, a Porta vazallusának (és a másik három vazallus, Havasalföld, Moldva és a Krími Tatór Kánság) a szemmel tartására jött létre.⁹ A várrendszere egyszerűbb, kisebb védelmi kapacitású volt (Temesvár, Lippa, Jenő és Gyula kivételével), kisebb helyőrségek állomásoztak bennük, és egy (Tótvár) kivételével megvoltak már a hódítás előtt. Mivel a vilajet keleti határvidéke egy hegylánc, a kommunikáció az átmenő folyóvölgyekben (a Maros, a Temes és a Béga és mellékvezeik) haladó utak mentén valósult meg – a legtöbb vár is ilyen helyeken épült.

Sok helyen, folyók és mocsarak között (a Dunán, a Tiszán, a Dráván, a Körösön) az oszmán seregekhez flottillák is tartoztak. Ismert több kapudán (flottilaparancsnok), illetve sajkában szolgáló azab neve Temesvárról, Kanizsáról, Egerből, Szegedről, Lippáról, Gyuláról, Jenőből.

Hegyi Klára monumentális munkájában, a várakra vonatkozó, itt idézett információk forrásában¹⁰ felsorolja az oszmán hadseregben szolgáló nagyszámú rangot és csapatnemet (várnagy, helyettese, lovasok, gyalogosok, tüzekek, szabadcsapatok, fegyverművesek, bombakészítők, lőporkészítők, azabok, janicsárok¹¹, de építésszek (mímár) is – Temesvár főépítésze (mímárbasi) egy időben Radonja, keresztény szerb –, tisztek mindenféle rangfokozatban, zsoldosok, illetve timárosok és szpáhik (akik a zsoldot termőföldben és annak megművelőjében kapják). De leggyakrabban a katonaság tagjai, és zsoldot kap a dzsámik, mecsetek, iskolák 25-30-féle alkalmazottja is, közöttük: mécsesek és gyertyák felelőse, imaolvasó, a Korán 6. szürájának recitátora – mások más Korán-részek vagy a Próféta élettörténetének a recitálói, szőnyegtakarító, segédtanító, imám (a vallási közösség illetve az alkalmazottak feje), különböző rangú tanítók, müezzin, énekes, prédikátor. A nagy településeken, illetve várakban, így Temesváron, Gyulán többen voltak, Lippán 16-féle alkalmazott, kis várakban, palánkokban gyakran csak egy vagy kettő.

A temesvári vilajet legtöbb (kő)vára és palánkja kisméretű volt, és a bennük szolgáló őrség sem volt nagyszámú. A fennmaradt és feldolgozott zsoldjegyzékekből kiderül, hogy a helyőrség jelentős része, esetenként teljes létszáma, a néhány tiszten kívül, keresztény (nevük alapján délszláv) martalóc volt. Ez alól csak a néhány nagyobb vár volt kivétel.

A vilajet első válságát és változását az 1591-ben kezdődő, a Habsburgok és az Oszmán Birodalom közötti „15 éves háború” hozta. Ennek során Báthori Zsigmond fejedelem hátat fordított Erdély addigi oszmán vazallusi állapotának, és

1595-ben az oszmánellenes koalícióhoz csatlakozott. Ezzel Erdély történetének egy igen zűrzavaros, sok pusztulást hozó korszaka kezdődött, amelynek bemutatására nincs itt tér, legyen elég a fontosabb színterek (a Dunántúl, a Temesköz, Egertől délre Mezőkeresztes, Erdély, a havasalföldi Călugăreni és Giurgiu) és szereplők (Báthori Zsigmond, az általa Kolozsváron kivégeztetett törökbarát erdélyi főurak, Mihály vajda, Bocskai István, a táborához csatlakozó Bethlen Gábor, Giorgio Basta, Székely Mózes, Jósika István, Báthori András bíboros, fejedelem, Szinán, a török fővezír) említése. Tárgyunk szempontjából Báthori Zsigmond Maros menti hadjárata, Temesvár sikertelen ostromai azért fontosak, mert ekkor több jelentős vár felszabadult, illetve visszajutott Erdély fennhatósága alá (jó pár csak rövidebb időre): Gyula kivételével a Körös és Maros menti várak, sőt a Temesköz szívében Bokcsa és Versec is. Ugyanakkor a háború során visszakerültek török kézbe Csanád, Felnak, Világos, Versec és 1607-ben Bokcsa – majd 1616-ban Bethlen Gábor visszaadta Lippát több kisebb várral. Visszakerült a törökökhöz Tótvár, Viziás, Solymos, Jenő és Arad – de ezeket aztán évtizedekig nem használták.

1658-ban következett a várrendszer második jelentős változása: a vilajetbe (most már ejaletbe) kerül Mehádia, Karánsebes, Lugos, Világos, Deszni (Dézna), sőt elesik Várad és vidéke is, új ejaletet képezve.

Az események felgyorsultak: Bécs sikertelen ostroma után felszabadítják Budát, majd fokozatosan az egész hódoltsági területet – kivéve a Temesközt, a temesvári ejalet területének kb. kétharmadát. Aminek erősítési rendszerét megerősítik, őrkatonasága létszámát és minőségét megemelik. A „karlócai béke” 1699-ben több évig tartó fegyvernyugvást hoz, amit a felek igyekeznek betartani – de a kor eseményei több pályán haladnak, ez a korszak a kuruc-labanc konfliktusoké, Thököly, majd Rákóczi mozgalmaié is, amelyek továbbra is folytatólagossá teszik törökök, osztrákok, szerbek és magyarok, hajdúk hol kedélyes, hol véres találkozásait. Majd félig-meddig véletlenül sor kerül Temesvár 1716-os ostromára, egy világ végére és távozására, egy új világ kezdetére, bejövetelére. És ahogy e 164 év gyakorlatilag nyomtalanul eltörölte a megelőző több évszázados nyugati civilizációt és jeleit, ugyanúgy a diadalmasan bevonuló osztrák-katolikus-ortodox-barokk világ kiküszöbölte, gyakorlatilag teljesen eltörölte az oszmán társadalmat és kultúrát.

A népesség

■ A birodalom adófizető lakosa, illetve ezek teljessége: a „nyáj”, arab eredetű szóval a *rája*. Ők fizetik az adókat és illetékeket, tartják el az államot. Biztosítják a munkaerőt a fuvarozáshoz, az erődítmények, utak, hidak építéséhez és karbantartásához. Mindegyikük fizet valamilyen adót és illetéket – és a társadalom minden csoportja, szintje sajátos adóval, adókkal tartozik (a közhiedelemmel ellentétben a muszlim adófizető is *rája*).¹² Lássuk, példaként, milyen adókat kellett fizetnie 1567-ben a csanádi nahijében fekvő Béb falunak (ma Óbéba, Románia legnyugatibb települése), amely a török időkben egy jelentéktelen magyarlakta falucska volt (26 „család”, azaz adóegység): fejadó (dzsizje), búzatized, kevert (gabona)tized, juhadó (kincstáré), kender- és káposztaadó, méhkasadó, sertésadó, menyasszonyadó, hordóadó, tűzifa- és szénaadó, esetleges büntetéspénzek.¹³ A Tisza-parti Törökbecse esetében (Becsej, várként adózik) ezekhez hozzáadód-tak: vágóhídi illeték, hajókormányadó, haltized a Tisza folyónál, musttized, tu-

catnyi halászhelyen illeték, évente háromszori vásártartás bevételéből illeték, valamint kikötőátkeelési és vámbevétel utáni illeték.

A lélekszámról vonatkozólag találgatásokra szorulunk. A Magina 200-300 ezer közöttre taksálja a vilajet lakosságát. Dávid Géza a karlócai béke után a muzulmán katonaságot 5000 főre becsüli, ehhez hozzáadva 10 000-15 000 timár- és ziámetbirtokos szpáhít és civilt (ezek mind városlakók). A főleg falvakban lakó keresztények számát 134 000-re, a cigányokét 10 000-re becsüli. Emígy az ejalet lakossága szerinte 180 000-200 000 lehetett.

A muzulmánok ekkoriban legnagyobb részt katonák (a 164 év folyamán Temesváron 3000-5000 között volt a katonák száma). Sok és sokféle a hivatalnok: kádi (bíró), adószedő, gondnok, városvezető (sehremini), a mecsetek személyezte. Evlija megemlíti a mimarbasit, a főépítést is. A városokban élő és dolgozó iparosok céhekhez hasonló „eszna”-okba szerveződnek, azok vezetőinek is van közigazgatási szerepe. Mindezekhez hozzáadódnak a családtagjaik.

Az Oszmán Birodalomban az ország minden lakosa és minden vagyontárgya az uralkodó tulajdona. Ősi (oszmánok előtti, perzsa) örökség, hogy a tiszti rangú katonák (*szpáhik*) a zsoldjukat földbirtok (és az azt megművelő parasztok) formájában kapják. E birtokok neve *timár* (a kisebb értékűeké), illetve *ziámet* (ha nagyobb az értékük-hozamuk). Ezeket nem adhatják és nem ajándékozhatják (vagy örökíthetik) el, és nem tehetnek az ingatlanokkal „kegyes alapítványokat”. Kivétel az állam csúcsán tevékenykedő főember (pl. a *vezír*). Az iszlám egy másik sajátossága, hogy a társadalomban szükséges megannyi funkciót nem az állam látja el, hanem az elitek (államfők, főtisztek) jótekonysága biztosítja. Így épülnek az istentiszteleti helyek: dzsámik (nagyobb épületek, amelyben az imám elmondja a pénteki [dzsumá] prédikációt [a *hutbét*], az államfőért elmondott imádságot), mecsetek (maszdzsid, egyszerű imahelyek), mauzóleumok (türbék), fürdők, kórházak, különböző szintű iskolák (mekteb, medresze), derviskolostorok (tekkék), vendégfogadók, de boltok is, amelyek jövedelme biztosítja mindezek működését. Ezen alapítványok általános neve vakf (vákuf), működésükhöz szintén képzett személyzet (*mütevelli*) kell. Területünkön megannyi között (Temesváron, Jenőben stb.) kettő volt jelentős: az újaradi, a Maros bal partján, Köprülü Mehmed nagyvezír alapítványa (1658-ban, egy dzsámi, iskola, fogadó, boltok, a kiszolgáló személyzet, vagyis 200 szerb család lakóházai: „nevezetes vásárokat tartottak itt, ahol 70-80 000 rája gyűl össze, 10 napon át”), valamint Szokollu Mehmed nagyvezír nagybecskereki¹⁴ alapítványa (1573: „ebben a városban minden középület, a fogadók és fürdők és a vendégházak és a medreszék és a szentek lakásai [a derviskolostorok], és az iskolák és a mecsetek és a piac és a bazár, mindet Szokollu Mehmed pasa építtette, téglából”¹⁵).

A magyarországi hódoltságban muzulmánok csak a belső, jól védett várakban éltek. Ezek katonák voltak, a várnagy (dizdár), a helyettese, a kis janicsár-egység tagjai és parancsnokuk, a hatip (a dzsámi szónoka) – és esetleg egyikük-másikuk családja. A temesvári vilajet muzulmán lakosságának legnagyobb része boszniai eredetű, tehát délszláv anyanyelvű (Evlija Cselebi megemlíti korabeli csúfnevüket, a „poturt”). Területünkön kivétel Temesvár, valamint Törökbecse, ahol 1579-ben 21 muszlim (esetleg családdal együtt) élt, egy külön kerületben – de a belső váron kívül.

A nem muzulmán lakosságot ekkoriban ortodox, katolikus, kopt és örmény keresztények, protestánsok, zsidók alkották. Az ortodoxok (szerbek és románok) képezték a vilajet lakosságának túlnyomó többségét. A Temesköz egyik sajátos-

sága, hogy 5 ortodox kolostortemplomon kívül egyetlen középkori egyházi épület sem maradt fenn. Az ortodoxok legnagyobb csoportja a Balkánról tömegesen beköltözött szerbek (és elszerbesedő arománok, balkáni vlachok). A 18–19. században a szerbek jelentős része Oroszországba települt,¹⁶ vagy vissza Szerbiába. A hódoltság adatszegény korában az ortodox (szerb és román) lakosságról értékes adatokat nyújt Maxim ipeki pátriárka 1660–1666-ban megejtett vizitációinak a jegyzőkönyve (a második utazás „na Vlasku”, tehát „a Románságban”, a Temesköz román többségű vidékein történt). Kb. 120 településen, falvakban, kisvárosokban (Aradon, Besenyőben, Dettán), de Temesváron, Lippán is járt, pópákkal, gazdálkodókkal, helyi kenézekkel, özvegyasszonyokkal, szerzetesekkel, az oszmán hadak martalócaival találkozott, legtöbbször szerb nevet viseltek, de tudjuk, lehettek románok is. Kértek szentségeket és szertartásokat, adtak és ígértek pénzt, lovat, csikót, ökröt. Hét kolostorban fordult meg (Drenová, Kuszics, Meszics, Partos, Szentgyörgy, Szrediste, Hodos).¹⁷

A domb- és hegyvidéki kompakt román településcsoportok már a 14. században „román kerületeket”¹⁸ (districtus olachalis) képeztek, szokásjoguk alapján a székely és a szász székéhez hasonló igazságszolgáltatási autonómiával rendelkeztek, vezetők, a vajdák, kenézek és krajnikok révén. Ilyen területek máshol is voltak román többségű vidékeken (Máramarosban, Fogaras és Hátszeg vidékén), de a Temesköz hegyvidékén volt a legtöbb (kb. 60), és ezek közül itt volt az a 8 kerület, amelyek elitjei nemesi privilégiumokat kaptak a királyoktól: Lugos, Karánsebes, Miháld (Mehádia), Halmos, Krassófő (Kövesd), Berzava (Borzfő), Komját, Illyéd.¹⁹ Ezek a területek („a Lugosi-Karánsebesi bánság”) a hódoltság korában az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak, kivéve egy 30 éves időszakot (1658–1688) – és itt nyilvánultak meg erőteljesen, már a 15. századtól a nyugati kereszténység, a reformáció és az ellenreformáció jelenségei román környezetben.

A katolikus egyház is, mint a hódoltság előtti intézmények és struktúrák szinte mindegyike, csak töredékeit őrizte azelőtti állapotának. A csanádi püspökség csak virtuálisan létezett,²⁰ egykori birtokai most az oszmán állam tulajdonai. Csanád város meghódításakor a Szent Györgynek szentelt székesegyház mecset lett és lóistálló. A tágabb környéken működő összes katolikus kolostor (az egy szegedi ferences kolostor kivételével) megszűnt. Ennek egyik oka az oszmán hódoltság, a másik pedig az éppen abban a korszakban hevesen kibontakozó reformáció. Néhány kolostort átépítettek erődítménnyé, várnak, várkastéllynek (pl. Nagylakon vagy Pankotán, talán Egresen). A berendezkedő oszmán közigazgatás sok esetben mecsetté alakította a helyi legnagyobb katolikus templomot (Lippa, Csanád, Temesvár). A Maros partvidékén épült tucatnyi kolostor egytől egyig elenyészett, többük helyét máig sem azonosították. A katolikus hívek legnagyobb számban a városokban: Temesváron, Lippán, Rékason, Csanádban és Gyulán éltek. Egy horvát jezsuita 1613-ban írt beszámolója szerint a missziós munka egyik központja Temesvár, öt szandzsákot fog át. Itt mintegy 1000 magyar, román, de főleg szláv katolikus él. A csanádi, lippai és gyulai szandzsákban magyarok, Krassófőn és környékén románok és főként rácok,²¹ és mint a legtöbb lakosa a vilajetnek, általában mind értettek horvátul („illirül”, azaz egy délszláv nyelven). Ismert és gyakran idézett dokumentum²² a temesvári katolikus magyaroknak a XIII. Gergely pápához küldött levele 1582-ből, amelyben elhunyt (délszláv) plébánosuk helyére magyarul prédikáló papot, valamint tanítót kérnek, „hogy a sok lutherségeknél, és tévelygéseknek vége lehetne”. A levél aláírói között találjuk Herczeg István „Temesvári Fő Bírót” is (a magyar közösség

főbírója, még használta a Nagy Lajostól kapott címeres pecsétet), aki hetedmagával kérelmez „az egész Várasnak”, az „Universitasnak”, illetve a „teljes Catholicus népességnek” a nevében.

A katolikusok másik csoportja a raguzai (dubrovnikai) kereskedőké. E kis kereskedő-köztársaság (1358–1808) az Adriai-tenger keleti partján jött létre, kezdetben Velence birtoka, majd Magyarország vazallusa. Azután az Oszmán Birodalomé, amelynek teljes területén megannyi kereskedelmi előnyt élvezett. Velencével, versenytársával együtt Napóleon szándéka szerint tűnt el a történelem színpadáról a 18. század végén. A raguzai kereskedők az Oszmán Birodalom minden fontosabb kikötőjében és szárazföldi településén tartósan berendezkedtek, ha elegen voltak, saját városrészben, és vallási szükségleteikről is gondoskodhattak (saját templommal és otthonról jött ferences vagy jezsuita pappal). Így a Temesközben is: Temesváron, Lippán, de Kevében (Kovin, a Duna partján) is. Temesváron a két vegyes (muzulmán és keresztény) mehalle (kerület) nagyobbikában, a „Szigetben” képeztek egy kis „latin kerületet”. Egy 1582-ben a pápához küldött kérelmező levelüket 22 Temesváron élő raguzai írta alá.²³

A harmadik katolikus csoport a mai krasovánok őseié. E délszláv népcsoport a Resica és Anina közötti hegyvidéken él, a Krassó folyócska forrásvidékén, Karasova, Lupák, Jabalcsa, Klokotics, Nermed, Ravnik és Vodnik településeken.²⁴ Eredetük, korai történetük ismeretlen (véltetően a középkor óta itt vannak), etnikai identitásuk is kérdéses: a 20. század elejéig bolgárnak tekintették őket (tekintve, hogy a Bánságban volt és mindmáig van egy, a 18. század folyamán, ismert körülmények között idetelepült katolikus bolgár közösség, és azzal rokonították őket, illetve gyakran a papjaik is katolikus bolgárok voltak).²⁵ Az oszmán hódoltság idején a legnagyobb településen (Karasova/Krassófő) a bosnyák ferences rendtartomány működtetett egy katolikus missziós központot.²⁶

1668-ban kezdődik azon „csodák” sora, melyek révén a Lippával szemben, a Maros jobb partján fekvő Radna (utóbb: Máriaradna) bosnyák ferences alapítású kápolnája, majd kolostora a tágabb körzet minden katolikus etnikuma legfontosabb búcsújáróhelyévé válik.²⁷

A hódoltsági területek katolikusainak lelki gondozását a bosnyák és a bolgár ferencesek, illetve 1653-ig a jezsuiták végezték. Megemlítjük Marco Bandini (Bandinus, Bandulovics, 1593, Szkopje – 1650, Bákó)²⁸ bosnyák eredetű ferences nevét, akit a Szentszék a Temesközbe, Karassovába és Karánsebesre küld misszióba (1628-tól), majd 1544–1650 között Moldvába, itt írja nevezetes jelentését a moldvai katolikusok (csángók) korabeli állapotáról. Gyakran került sor heves konfliktusokra a ferencesek és a jezsuiták között – ez tetézte tevékenységük „strukturális” akadályait: az oszmán közigazgatás általában ellenséges viszonyulását a katolikus intézményekhez, valamint a (szerb) ortodox népesség és papság heves gyűlöletét irányukban. Az utolsó ferences misszionárius, Lodovico di Ragusa, aki Temesváron élt 1716-ig, kénytelen volt jelenteni a misszió kudarcát: az egész temesközi katolikus közösség 900 családot számlált, és abból 700-at Karasovában.²⁹

Már a Temesköz oszmán korszaka előtt a reformáció³⁰ heves hullámozása ide is elérkezett – de a protestantizmus jelenléte a 16. század második felében „lecsengett”. A kálvini és unitárius irányzatú gyülekezetek, képzett teológusok híján, fokozatosan elsorvadtak. Temesvár eleste után a Temesközből csak négy diákot említenek a wittenbergi egyetemen („Lippai, Csanádi, Temesvári” neveüket – akik tanulmányaik után Erdélyben vagy a Partiumban folytatták pá-

lyájukat).³¹ A debreceni, kolozsvári és nagyenyedi református kollégium diákjai között (a 17. században) öt temesközit azonosítottak. Ismert a kis nagybecskereki református gyülekezet sorsa, amelyet 1667-ben rendelnek alá a makói gyülekezetnek.³²

A szentháromság-tagadó radikális protestantizmus (unitarizmus) 1565-ben jelenik meg az erdélyi fennhatóság alatti Karánsebesi és Lugosi bánságban. A bán, Iktári Bethlen Gergely unitárius. Udvari papjának (1565–67) hívja a talán Székesfehérváron 1523-ban született Karádi Pál teológust és nyomdászt, aki utóbb az alföldi unitáriusok³³ legjelentősebb alakjának bizonyul. Miután Bethlen távozik a báni méltóságból, Karádi évekig Erdélyben tevékenykedik. 1569–70-ben hitviták sora után (Várad, Csenger) több fiatal unitárius teológus a Körösöktől délre, illetve a Temesközbe húzódik, oszmán fennhatóság alatti területekre (Békés, Makó, Szeged, Simánd, Temesvár) – közöttük Karádi is. 1571-ben János Zsigmond fejedelem halála után a katolikus Báthori István kerül a trónra – és ő elítéli Dávid Ferencet, a radikális reformátort. Ezzel válságba kerül az unitarizmus erdélyi, alföldi (hódoltsági) és dunántúli ágai közötti együttműködés. Az Erdélytől elszakadt, Dávid Ferenchez (és az ő újabb, „zsidózó” teológiájához) hűségesnek megmaradt alföldi unitáriusok 1580-ban temesvári székhellyel (első és utolsó) alföldi unitárius püspökké választják Karádit – további élete és tevékenysége ismeretlen.³⁴ 1585-ben véget ér az unitarizmus temesközi története (de lesz még egy baranyai fejezete).

Zsidók Temesváron éltek nagyobb számban. Legrégebbi ismert emlékük „a Szalonikából származó jeles férfiú, a nagytudományú Aszriel Asszael” sírköve a temesvári zsidó temetőben, 1636-ból.³⁵ A temesvári oszmán helyőrség 1716-os megadási okmányának 7. pontja kijelenti, hogy „...a szerbek, zsidók és más nemzetek, akik itt akarnak maradni, maradjanak, és akik távozni akarnak, engedtesék meg nekik, hogy minden vagyonukkal és javaikkal menjenek el.”³⁶ A vilajetben élő zsidók nagyobb része az Oszmán Birodalom nagy szefárd közösségeiből jött (Isztambul, Szaloniki, Szmirna, Szarajevo, Belgrád). Az idézett dokumentum megemlíti a görögöket, az örményeket és a cigányokat is (ez utóbbiak általában muzulmánok voltak). Paolo Wallis gróf, akit Szavojai Jenő, a Temesköz felszabadítója (1716) nevezett ki Temesvár parancsnokának, egy jelentésében közli, hogy a várban „466 szerb (és román), 35 örmény és 144 zsidó él [...], a zsidók három házban laknak, amelyek a tulajdonaik”.³⁷

Muszlim országban a keresztények és a zsidók nem katonáskodtak (ehelyett egy különleges adófajtát kellett fizetniük, a dzsizjét). Az oszmán birodalomban azonban bizonyos segédszolgálatokat végeztek keresztények is: a Balkánon, bolgár, szerb, görög hegyvidéken utakat, hidakat őriztek, fuvaroztak, solymárok voltak stb. Sőt, amint ez megjelenik a temesközi török várak zsoldjegyzékeiben, a védők jó pár helyen keresztény szerbek vagy bosnyákok, néhol nagyobb számban a muzulmán katonáknál (akik között szintén sok a keresztényből áttért). A 19. századi balkáni oszmánellenes felszabadító hadiesemények során gyakran jöttek e keresztény segéderők soraiból politikai és katonai vezetők. Nevük *martoloz*, a görögöknél *amartolosz*, innen a magyar *martalóc* szó.

A birtokbavétel után a törökök azonnal kinevezték a felleltározó biztosokat, akik végigjárták a terület összes települését, összeírták név szerint a hódolt települések lakosságát (a „rájákat”), azok családi állapotát (a „hané”-kat – az adóegységeket) a falvakhoz tartozó pusztákkal együtt, megállapítva, hogy mennyi és milyen adófajták várhatók el tőlük (ezt a műveletet időszakonként megismétel-

ték). E leltárok (defterek) ma felbecsülhetetlenül értékes információforrások – bár jelentős részük elveszett az idők folyamán, illetve a nagy (elsősorban törökországi, de megannyi más helyen, pl. az Oszmán Birodalom utódállamaiban levő) levéltárakban várják felfedezőiket, feldolgozóikat.

Az iszlám építészet és annak egyik fejezete, az oszmán törökök építészete lemezte a vidéket a tárgyalt 164 év során.³⁸ Nem tudjuk, milyen minőségű volt, minthogy egyetlen emléke sem maradt mára (a két háború között még állt, omladozóban, egy borosjenői kis mecset és minaretje – a negyvenes évek végén maradványait lerombolták). Nem zárható ki, hogy igenis épültek igényesebb vallási vagy közösségi épületek is, ha arra gondolunk, hogy sok szandzsákbég vagy beglerbég bosnyák származású lévén ismerte a korabeli, nagyon színvonalas balkáni muszlim építészeti kultúrát. Megszokott volt, hogy a nagyobb, tartósabb anyagból épült keresztény templomokat a bevonuló oszmán sereg dzsámivá (vagy mecsetté) nyilvánította (Temesvár: Szt. György-templom, alapfalait nemrég kutatták régészek, Lippa: egykori ferences templom, Csanád: a várban 4 dzsámi, a legtekintélyesebb a hajdani székesegyház, minaretképpen az egykori harangtornyok szolgáltak). A fentebb felsorolt várak elvben mindegyikében volt istentiszteleti hely, különösen ha a zsoldjegyzékekben szerepelt több-kevesebb dzsámiszemélyzet, de ez általában csak a vár valamely épületének egy szobája, kijelölve benne a „kibla” irány, ami Mekka felé mutat. A vakf intézményének bemutatásakor láttuk, hogy a muszlim társadalmak miképpen látták el megfelelő épületekkel azon funkciókat, amelyekről a keresztény társadalmakban általában a közigazgatás gondoskodott.

A vilajet fővárosa: Temesvár mint katonai és kulturális központ

■ Említésre méltó néhány Temesváron élt vagy ott született értelmiségi ebből az időszakból: a Pécssett született, Temesváron hivatalnokoskodó Ibrahim Pecsevi történetíró, a Temesváron született Oszmán Aga, egy igen érdekes önéletírás szerzője, aki évekig raboskodott Ausztriában, majd hazaszökve ott szerzett kiváló német nyelvtudása révén tolmács és diplomata lesz, Rákóczi Ferenc mellett is tolmácskodik. Szintén Temesváron született El Hadzs Ibrahim Naimeddin történetíró, valamint Bartinli Ibrahim Hamdi, az első oszmán atlasz összeállítója.³⁹

Elég rejtélyes módon több évszázadon át készültek és terjedtek Temesvárt ábrázoló metszetek: a világ izgatottan követte az ostromokat, Nyugat és Kelet nagy összeakaszkodását – a baj, hogy ezeket olyanok készítették, akik nem jártak itt. Úgyhogy nem létező hegyvidéki táj keretezi a várost, amelyben láthatók párhuzamos és merőleges várfalak, tornyok, templomok, kupola, minaretek, melyeknek azonban nem sok köze volt a valósághoz. Szerencsére készült néhány városalaprész is, illetve az ostromot bemutató haditechnikai rajz, ezek segítségével azonosíthatók a fontosabb városrészek:⁴⁰ a Kastély (az egykori királyi rezidencia, illetve Hunyadi János vára), attól keletre a Kispalánk, nyugatra és északra a Város vagy Nagypalánk, azaz palánkfallal övezett városrészek, azokat meg keletre a Sziget, nyugatra és északra a Rácváros kerítették. A két külváros további 14 kerületre (mahalle) oszlott, amelyek valamely fontosabb középület (dzsámi, mecset, derviskolostor, türbe) körül szerveződtek. Ebből kettőben szerbek és románok laktak, kettőben keresztények és muzulmánok vegyesen, a többiben muzulmánok. Az ismert nevűek: a „Sziget”, a „Martalócoké”, „Hizir aga”, „Dzsimsdzsime (egy dinnyefajta), „Nagy dzsámi”, „Musztafa pasa”, „Naszuh bese”, „Debbaghane (cserzőműhely)”, „Szolák (janicsár íjász)” és „Memi aga”.⁴¹

A Nagypalánkot párkányfal övezte, azon belül a bazár egymást keresztező utcái, dzsámik és mecsetek, fürdők, fogadók és iskolák (7 alapiskola, két főiskola), a beglerbég emeletes rezidenciája, a kis „latin” negyed. A falban kapuk: Belgrádi vagy Új, Aradi, Lugosi, a Víz-kapu, a Véres kapu, a Janicsárok, a Szpáhik, az Arzenál bástyája, a szélkakasáról elnevezett Kakaskapu, ennek a falán a nagy óra, „nem értenek hozzá, így ritkán mutatja a pontos időt” (Evlíja). A Városban Evlíja 1200-ra teszi a házak számát. A külső kerületekben kertek, szőlők, a keresztények utcái, templomai (ostromok alkalmával ezek pusztultak el legelőbb). És szerteszét a fürdők, iskolák, vendégfogadók, tekkék... Az utcák nemigen egyenesek, deszkával lepadoltak,⁴² különben sártengerben járnának a lakosok, néhány kétszintes lakóház, legtöbb igénytelen fa- vagy vályogépület.

A különböző mehallékban az utazók vagy az 1716-os várostrom krónikásai szerint tucatnál több dzsámi és mecset áll. Legtöbbnek ma a helyét sem tudjuk.

A legfontosabb épület természetesen a vár. A török hódítók megörökölték a hódítás előtti évek épületeit: a Károly Róbert építette és Hunyadi János által átépített, 4 sarokbástyás és kaputornyos „kastélyt”, négy saroktornyával és kaputornyával, a kő- és téglafalakat, kapuépületeket, hidakat. De a vár legfontosabb „védműve” a Temes és a Béga szerteágazó és egyesülő vízfolyásai, meg a környék mocsarai. A hódoltság 164 éve során ezt a rendszert kellett karbantartani, javítani. A várrendszer itt is komplex. Részei: a Kastéllyal szemben a Nagy- és Kispalánk, vízfolyások és falak választják el őket, hidak és kapuk kötik össze. Külön erődített szigetekskén a lőpormalom.

Temesvár 1716-os kiürítésekor a teljes muzulmán népesség távozott: 12 000 katona, 1000 sebesült és beteg, valamint a polgári lakosság. Néhány mecsetet átvett a katolikus egyház – és megkezdődött az ostromban nagyrészt megsérült lakó- és középületek lerombolása, az új város, új utcahálózat, a modern, Vauban-rendszerű városerődítmény és a Béga-csatorna megépítése, a mocsarak lecsapolása. De ez már egy másik történet.

Zárszó

■ Az utóbbi két évtizedben valóságos áttörésnek vagyunk tanúi a Temesvári vilajet megismerése terén. Régészeti ásatások folynak Temesváron és a Temesköz számos egykori falujában, mezővárosában, várában. Kiváló szakemberek közlik, illetve hasznosítják a korabeli ottomán (de vatikáni stb.) dokumentumokat (is). A fontosabb mai kutatók előtt nevüket felsorolva tisztelgünk: a magyarországi Hegyi Klára, Dávid Géza, Fodor Pál, Papp Sándor, Tóth Sándor László, Tóth István György, Ágoston Gábor történészek, a temesvári régész Kopeczny Zsuzsanna, a bukaresti Cristina Feneșan, a legelesebb román oszmanista, a bukaresti régész Adriana Gașpar, a resicai történész Adrian Magina.

■ JEGYZETEK

1. Cserni Jován Dél-Magyarországon Zápolya János seregében harcoló szerb katona volt, társadalmi és etnikai sérelmek (és célok) miatt felkelést vezetett (1526–1527) Bácskában és a Temesközben.
2. Szentkláray Jenő: *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. Bp., 1908. Idézi Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995. 193.
3. Adrian Andrei Rusu (coord.): *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Cluj-Napoca, 2000. passim.
4. Káldy-Nagy Gyula: *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579 évi összeírása*. Szeged, 2000. 175.
5. Fenyvesi László: *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718)* In: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán (szerk.): *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században*. Eger, 1993. 246–247.
6. Czigány István: *A török kori Arad és az azt követő időszak*. In: *Az aradi vár története*. Bp., 1998. 42–66.

7. Szentkláray Jenő: *Temes vármegye története*. In: Borovszky Samu: *Temes megye*. Bp., é.n. 331.
8. Cristina Feneșan: *Istoria Banatului Otoman*. Buc., 2018. 36.
9. A temesvári vilájet váraira vonatkozó legfontosabb információforrásunk: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várakozásága*. Bp., 2007. (I–II–III. kötet), passim. Másik fontos forrás Evlija Cselebi török utazó beszámolója 1660–1664 közötti temesközi és erdélyi utazásairól, ami értékes, bár nem kell nyugati értelemben vett történelmi dokumentumnak tekinteni, lásd – *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Bp., 1985.
10. Adatait lásd az előző jegyzetben.
11. A szultánok rabszolgái, évszázadokon át a keresztényektől begyűjtött, lojális alattvalóvá és muzulmánná nevelt fiúgyermeknek jelen vannak a társadalom minden területén (a seregtől a kormányzat csúcsáig). Ugyanakkor „tilos volt [...] magyarokat és horvátokat összegyűjteni [...], mert úgy tartották róluk: sosem lesznek hitű muszlimok”. Fodor Pál: *Gyermekek a szultánnak*. In: Uő: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Bp., 2001. 311.
12. Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995. 204.
13. Káldy-Nagy Gyula: *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579 évi összeírása*. Szeged, 2000. 41.
14. Ma Zrenjanin, Szerbia.
15. Evlija Cselebi, valamint Fodor Pál: *Making a Living on the Borders: Volunteers in the Sixteenth Century Ottoman Army*. In: Uő: *In Quest of the Golden Apple*. Istanbul, 2000. 294.
16. Milos Crnjanski: *Seobe, druga kniga (Örökös vándorlás II)* Beograd, 1962.
17. I. D. Suciu – Radu Constantinescu: *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*. Timișoara, 1980. 108–149.
18. Pesty Frigyes: *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Bp., 1876.
19. Uo.
20. 1553 és 1716 között 32 csanádi püspök váltotta egymást – Csanádtól távol, általában a királyi Felső-Magyarországon éltek, egyik-másik korának jeles értelmiséjje (pl. Dudith András vagy Faustus Verancsics). Talán a korszakban legutolsó, Nádasdy László (1710–1729) volt a legfontosabb, mert ő kezdte el 1716 után a püspökség restaurációját, Szegedre (majd később Temesvárra) költöztetését. Lásd a korszakról és mindegyik püspökről Juhász Kálmán: *A Csanádi (Csanád-Temesvári) püspökség története* megjelent, valamint kiadásra előkészített köteteit.
21. Bortholomaeus Kasic, in: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1/1. 1609–1616*. Szeged, 1990. 51, 69.
22. Szentkláray Jenő: *Temesvár története*. In: Borovszky Samu: *Temes megye*. Bp., é.n., 259–260. és Johann Nepomuk Preyer: *Monographie der Königlich Freistadt Temesvár* (német-román kiadás), Timișoara, 1995. 259–260.
23. Adrian Magina: *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat*. Cluj-Napoca, 2011.
24. Jugoszlávia felbomlása előtt a romániai szerbeknek, krassovánoknak és horvátoknak közös reprezentatív szervezetük volt. A krassovánok délszláv nyelve/dialektusa egyes mai nyelvészek szerint közel áll a szerb valamely változatához, de katolikus vallásuk miatt Jugoszlávia felbomlása óta horvátnak tekintik magukat.
25. Czirbusz Géza: *A krassován bolgárok*. Különlenyomat a »Földrajzi közlemények« 1883. évi IV. füzetéből. Bp., 1883.
26. Molnár Antal: *A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakaiban*. Limes 2000/2–3. 39–64.
27. Harangozó Imre: *Radna fényes csillaga*. Újkígyós, 1990. 24. valamint: Martin Roos: *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*. Band 1-2, Regensburg, 1998. passim.
28. *Magyar Katolikus Lexikon*. Bp., 1993–2010.
29. Tóth István György: *Un francescano raguseo a Timisoara: l'ultimo missionario cattolico nell'Ungheria turca*. Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria. XXIII. (N.S.XII) 2001/3, idézi: Adrian Magina: *De la excludere la coabitare*. 148.
30. A Temesköz vallási viszonyairól a 15–17. században: Adrian Magina: i. m.
31. Uo. 131.
32. Uo. 151.
33. Adrian Magina: *Unitarian Denomination in Sixteenth Century Banat*. Transylvanian Review 2004/1. 3–11.
34. Benczédi Pál: *Karádi Pál*. Unitárius Közlöny 1940/2. 1–2.
35. Dr. Moritz Löwy: *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvar bis zum Jahre 1865*, Szeged, 1890, idézi: Victor Neumann: *Istoria evreilor din Banat*. Buc., 1999. 10.
36. Spielmann Mihai (ed.): *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II-1. Buc., 1988. 211.
37. Victor Neumann: *Istoria evreilor din Banat*. Buc., 1999. 10–11.
38. Csorán Ferenc: *Oszmán építészet a temesvári vilájet területén*. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26 között megtartott konferencia előadásai*. Bp., 2002. 177–184.
39. Mindegyikükről: Cristina Feneșan: *Cultura otomană a Vilayetului Timișoara (1552–1716)*. Timișoara, 2004. passim.
40. Temesvár látképei és térképei: egyebek között: Dinko Davidov: *Veduten und Plane von Temesvar*. Balcanica, Annuaire de l'Institut des Études Balcaniques, Belgrade, XXIV. 1993. 171–192; Rodica Țirtăci: *Timișoara în stampe. Secolele al XVI-lea – al XVII-lea*. Buc. 1993.
41. Hegyi Klára: *Törökvilág, rácvilág*. Historia 1992/1. 8–10.
42. A Temesváron, 2006-ban végzett régészeti ásatások eredményeiről: Florin Drașoveanu – Costin Feneșan – Alexandru Flutur – Szentmiklósi Alexandru – Georgeta El Susi – Kopeczny Zsuzsanna – Hedy M. Kiss – Raul Șepilici – Niculina Dinu: *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*. Timișoara, 2007.

KÉZDI IMOLA

Sok smink

Sok smink
folyik le majd
az arcomról,
s a harcot
nem én nyerem.
Vintidzs leszek,
s retró.
Törj be minden
tükört, szerelmem.
Vesd be ezt a
trükköt is,
hogymajd csak
a patak vizében
nézegessem
magam.
És mossam, mossam
arcomról a sminket,
ne zavarjon
senki minket.
Még
Ágnes asszony
sem.

Mezítláb a konyhá

Mezítláb a konyhában.
Az üvegeken címkék.
Szerelmünk ég és föld illata.
Gyerekeink szeme nem kék,
hanem zöld és barna.
Gyümölcs a tálban.
Mi a konyhában,
pízsamában,
mint éhes farkasok,
legeltetjük
szemeink
a malacainkon.
Megennénk őket,
de nagyon!

Kés. Bicska. Olló.
Kis csipkés lelkem vérét ontó. Te.
Te.
A majonéz kavarási sebessége
soha nem állandó.
Nem lehet állandó.
Állandóan rád gondolok.
Közben.
Késsel el lehet vágni a majonézt?
Vagy elvágódik az magától?
Ezt megvitatni semmi sem gátol,
De csitt! Elkések.

Törülközőbe csavartuk

Törülközőbe csavartuk
A nyarat.
A jégkréből
egy pálcika maradt
csak,
s nem oltod már a szomjam sem.
Poharakba öntöm ki a lelkem
neked.
Ha ezt is elviseled,
akkor mindent,
mit iszunk még, kedves?
A medence vize
már rég kiszáradt.

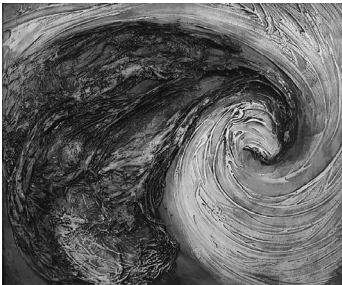
Szelíd nyár

Szelíd nyár.
a málnaszörp
az ajkamra száradt.
Vártalak.
úszógumi
a derekamon,
mert a medencék
hirtelen mélyülnek,
mint a ráncaim.
Minket,
szerelmem,
már csak az
ősz ment
meg.

SZEKERNYÉS JÁNOS

A KORSZERŰSÉG MAGVETŐI

Fél évszázada mutatkozott be
a temesvári Sigma-csoport

Főként konstruktivista fogantatású és formanyelvű műveket alkottak a Sigma tagjai, de megkülönböztetett előszeretettel jelentkeztek, léptek a nyilvánosság elé performanszokkal, happeninggel, akciókkal, tájművészeti alkotásokkal is.

A képző- és iparművészetnek Temesvárott nincsenek mély és erős gyökerei. Az országrész viszontagságos, mostoha, zaklatott históriája évszázadokon át nem kedvezett a szépteremtésnek, a mives alkotómunkának. A hagyománytalanság hátrányt, jelentős veszteséget és lemaradást jelentett, hogy aztán idő múltával előnnyé, kamatozó hozadékká és kiváló lehetőséggé konvertálódjon. A 20. század derekától kezdve bámulatos metamorfózison, gyökeres átformálódáson, tüneményes megújuláson és elképesztő kibontakozáson mentek és mennek át a vizuális művészetek a Bánság közigazgatási, gazdasági és szellemi központjában, amelynek mintegy hat évtized leforgása alatt sikerült Románia egyik legrangosabb képzőművészeti központjává fejlődnie, emelkednie. A falai között a 20. század második felében megtelepedett tehetséges, szorgalmas és fölötte tevékeny alkotóművészek folyamatosan növekvő, gyarapodó létszáma, valamint céltudatos, eredményes munkálkodása, kiemelkedő megvalósításai által érdemelte ki, szerezte és tartotta meg a Béga-parti város kivételes országos és nemzetközi hírnevét és tekintélyét. A képző- és iparművészet különböző műfajai és szakágazatai képviselőiként több mint két és fél száz tagot számlál és tömörít jelenleg a Romániai Képzőművészek Szövetségének temesvári szervezete, amely Bukarest, Kolozsvár, Jászvásár után a negyedik legnépesebb tömörülését alkotja.

A 20. század hajnalán látványos iramban, minden ízében, részében és elemében megújuló és átalakuló iparvárosban csupán egyetlen hivatásos, felsőfokú tanulmányokat végzett képzőművész élt és alkotott. A rangos párizsi és müncheni művészképző akadémiákat is megjárta festő, a Marosvásárhelyen született Ferenczy József (1866–1925) szánta rá magát 1902-ben elsőként a vakmerő lépésre, hogy letelepedjen és gyökeret verjen a lendületesen korszerűsödő Béga-parti városban. A megrendelések özönével árasztották el. A vármegye és a város, a szakmai és a társadalmi szervezetek hivatalos arcképfestőjévé vált, aki portrék sokasága mellett táj- és zsánerképeket, csendéleteket, bibliai és történelmi témájú kompozíciókat is gyakorta s kivételes előszeretettel festett. Református létére bravúrosan festette meg a kegyesrendiek Székely László (1877–1934) műépítész tervezte impozáns épületegyüttese templomának nagyszerű szecessziós kupola-freskóit. Műtermében az alkotómunka mellett tanfolyamokat is indított a közizlés pallérozására, fejlesztésére, az ifjú tehetségek felfedezésére, beavatására és felkészítésére. Mentorkodása, atyai gondoskodása terelte a művészi pályára többek között Gallas Nándort, Varga Albertet, Szuhanek Oszkárt, Kóra-Korber Nándort, Uitz Bélát, Jeges Ernőt, Székessy Zoltánt, Sinkovich Dezsőt stb. Mintegy az elismertség, a közmegebecsülés öltött testet, fejeződött ki abban is, hogy az I. világhégés, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1923-ban megalakult Bánsági Képzőművészek Egyesülete, amelyik nemzetiségi különbség nélkül a vidék valamennyi jelentős képző- és iparművészt, műépítészét sorai-ba tömörítette, Ferenczy Józsefet egyhangúlag alelnökévé választotta.

Ferenczy József Temesvárra visszatért, az expresszionizmus elveivel és formarendjével beoltódott pártfogoltjainak, magántanítványainak csoportja, amelyhez Eminent János, Kristóf-Krausz Albert, Podlipny Gyula csatlakozott, alkotta a két világháború közötti évtizedekben a képzőművészeti tevékenység törzsgárdáját a Bánságban. Gyárvárosi műtermében Varga Albert a szobrász Gallas Nándorral és a grafikus Kóra-Korber Nándorral társulva művészeti szabadiskolát létesített és működtetett korszerű szellemben, felfogásban. A Barabás Miklós Céh 1930-ban Kolozsvárott megrendezett bemutatkozó tárlatán komoly meglepetést keltettek, ragyogó sikert arattak a temesvári művészek – Varga Albert, Gallas Nándor és Podlipny Gyula – alkotásai.

Erőteljesen megélénkült, felpetzdült és megizmosodott Temesvár képzőművészeti élete az 1933-as esztendő követően, amikor is Kolozsvárról a Bánság fővárosába helyezték át tanári karával és diákseregével egyetemben a Szépművészeti Főiskolát, amelyen Alexandru Popp festőművész igazgatása alatt neves alkotóművészek oktattak. Didaktikai feladataik példás ellátása mellett a szobrász Romul Ladea, a grafikus Podlipny Gyula, a festő Aurel Ciupe, Catul Bogdan és Athanasie Demian intenzív és gyümölcsöző alkotótevékenységet is kibontakoztatott. A művészpédagógusok sorából többen is a két világháború közötti évtizedek korszerű, újító szellemű és formanyelvű képzőművészeti törekvéseinek s irányzatainak kötelezték el magukat. Románia újabb kori képzőművészetének jó néhány kiválósága, megbecsült klasszikusa Temesvárott tanított vagy tanult az 1930-as években. Napjainkban többjük nevét immár terek és utcák viselik a Béga-parti városban, de Románia sok más településén is. A romániai magyar festők, szobrászok és iparművészek élvonalából a Béga-parti városban végezte tanulmányait Kós András, Hajós Imre, Bánlaki Szőnyi István, Kósa Huba Ferenc, Király Sarolta Mária, Ferenczy Júlia stb.

A második világháború nehéz éveiben a tanintézetet középfokú iparművészeti szakiskolává alakították át, fokozták le, majd az 1948-as romániai tanügyi reformot követően teljesen felszámolták. A művésztanárok döntő hányada Bukarestbe, Kolozsvárra és Románia más városaiba rajzott szét, települt át. Pár esztendőig egy létszámában erősen megfogyatkozott, elbizonytalanodott csapat, amely Franz Ferchből, Podlipny Gyulából, Orgonás Andrásból, Szuhanek Oszkáról, Lausch Gyulából, Kristóf-Krausz Albertől, Szappanos Gyulából állott, igyekezett fenntartani példás erőfeszítések árán a képzőművészeti tevékenység folytonosságát. Három-négy szabályt erősítő kivételtől eltekintve a bánsági festők, szobrászok, grafikusok és iparművészek többsége is sietett maradéktalanul megfelelni a hivatalos kultúrpolitika elvárásainak, a „szocialista realizmus” fantáziasorvasztó, merev és lelketlen kívánalmainak. Megritkultak az egyéni tárlatok, a tartományi vagy a tartományközi kiállítások pedig sekélyesekké, jellegtelennek és egysíkúakká satnyultak, szürkültek.

A tömény monotonitást, amelyet a szocialista témák realista, valóságghű feldolgozása, megjelenítése állandósított az 1950-es években, megzavarta, megbontotta a fiatal művészek színre lépése, tömeges jelentkezése a hivatalos seregszemléken. Gyökeres fordulatot hozott ugyanis Temesvár és a délnyugati országrész képzőművészete fejlődéstörténetében a művészeti középiskola átszervezése és megerősítése, a Tanárképző Főiskola, majd a Temesvári Tudományegyetem keretében létesített rajztanárképző kar beindítása, fokozatos felfejlesztése, amelyek értelemszerűen a fiatal, pályakezdő művészek egymást követő rajait vonzották a Béga-parti városba. Az 1950-es évek végén, valamint az 1960-as évek során nagyon sok tehetséges, szakmailag alaposan felkészült s a friss, formabontó művészeti áramlatokra fogékony ifjú festőt, grafikust és szobrászt helyeztek Temesvárra. Az első kötelékbe a festő Aurel Breilean, Adalbert Luca, Leon Vreme, Romul Nuțiu, a szobrász Victor Gaga, Octavian Maxim, a grafikus Xenia Eraclide Vreme, Karola Fritz, Lidia Ciolac, Hildegard Krempfer-Fackner, Vasile Pintea tartozott, akiket hat-hét esztendő múltán a Bertalan István, Constantin Flondor, Szakáts Béla, Molnár Zoltán, Gabriel Popa, Jecza Péter, Ion Sulea Gorj, Kazinczy Gábor, Zimánné Vitályos Magda, Jeczáné Bíró Klára és társaik alkotta második raj követett. Jelentős hányaduk meg is telepedett, gyökeret vert Románia nemcsak földrajzi fekvése, hanem szellemisége, pallérozottsága és nyitottsága okán is legnyugatibbnak számító városában. A tette kész, fiatal művészek indulása, temesvári jelentkezése szerencsésen egybeesett azzal az átmeneti, roppant rövid időtartamúnak bizonyult ideológiai-kultúrpolitikai nyitással, amely az 1960–1970-es évek fordulójának Romániáját minden tekintetben fölpezsdítette, áthatotta. A Temesvárott élő és alkotó képzőművészek úttörő szerepre vállalkoztak több vonatkozásban is: a legkorszerűbb művészi törekvések, a neoavantgárd irányzatok és stílusáramlatok meghonosítóivá, felkarolóivá és terjesztőivé váltak Romániában. Gyorsan felzárkóztak az európai földrész szerencsésebb nyugati felén feltűnt és kibontakozott képzőművészeti irányzatokhoz, előremutató megvalósításokhoz, s szívós kitartással és eltökéltséggel igyekeztek lépést is tartani a fejlődés ütemével és irányával. A legkiválóbb temesvári grafikusok, festők és szobrászművészek a nacionálkommunista diktatúra legsötétebb, legdurvább éveiben sem alkudtak meg, nem visszakoztak, nem tagadták meg művészi elveiket, egyéniségüket, neoavantgardista elkötelezettségüket. A nehézségekkel, a mesterségesen támasztott akadályokkal dacolva próbáltak továbbhaladni a korszerűség leg-üdvosebbnek, legcélravezetőbbnek tartott csapásain. Remek érzékkel és lele-

ménnyel sikerült okos, akceptálható, mindkét fél számára megfelelő kompromisszumra jutniuk a megyei pártvezetőkkel, kultúráirányítókka meg a cenzorokkal: a megyei téli salonokon egy vagy két teremben sorakoztatták fel a párt- és állami szervek által megrendelt és jól megfizetett, általában a diktátorpárnak ajándékozandó „kincstári műtárgyakat”, a helyiségek döntő hányadát pedig a legkorszerűbb felfogású, szellemiségű és formanyelvű festmények, metszetek, rajzok, szobrok, kárpitok, installációk, kerámiák, tértexilek stb. népesítették be. Magas színvonalával, igényességével és korszerűségével hatott, keltett figyelmet a csoportos kiállítások többsége.

Temesvárott a lázas kísérletezések, az alternatív, ízig-vérig új kifejezési formák, megoldások és anyagok kipróbálásának és hasznosításának helyszínévé vált a műtermek, az alkotóműhelyek szinte mindegyike. A pályakezdő, tette kész fiatal alkotóművészek siettek minél előbb levetkőzni a főiskolákon belülük sulykolt kötöttségeket, a szocreál merev dogmáit s friss formákat, megoldásokat, eszközöket és anyagokat kipróbálni, találni. A rövid időtartamú ideológiai-politikai nyitás hozadéka volt többek között az is, hogy az érdeklődő alkotók és a művészetbarátok Lengyelországban, az NDK-ban kiadott szakfolyóiratokhoz is hozzájuthattak, amelyek hasábjaiakon a modern művészeti irányzatoknak is teret szenteltek, a jelentősebb nemzetközi rendezvényekről, tárlatokról is beszámoltak. Ellenőrzötteen, a Romániai Képzőművészeti Szövetség közvetítésével és felügyeletével a szerencsésebbek szert tehettek egy-két, a svájci Skira Könyvkiadó által megjelentetett művészalbumra is, amelyek hatékony, megbízható segédeszközként szolgáltak a tájékozódásban, a kortárs művészet élvonalbeli alkotói műveinek megismerésében.

A pályakezdő, tehetséges ifjú alkotóművészek tevékeny és ambíciózus rajának Temesváron nem kellett a merevvé csontosodott helyi hagyományokhoz idomulnia, nem kellett energiáját kemény és elkeseredett nemzedéki küzdelmekre elpocsékolnia. A hivatalos kultúrpolitika megszabta korlátok között – amelyek hol ridegebbé érdesültek, hol rugalmasabbá lazultak, szelídültek –, gyakorlatilag kötetlenül kísérletezhettek, engedhették szabadjára teremő fantáziájukat, cserkészthettek be új csapásokat, próbálhattak ki eredeti formai megoldásokat és technikai eljárásokat. A frissen felfedezett és megismert formabontó neoavantgárd irányzatok, a legkorszerűbb képzőművészeti törekvések megtermékenyítő hatása alatt kezdtek alkotni a tévhitek, az előítéletek burkát gyorsan levedlő fiatal festők, szobrászok, grafikusok és iparművészek.

A korszerűsége mindenkor fogékony és nyitott Temesváron a radikális váltás, az átfogó művészi megújulás legfőbb góciá a művészeti középiskola vált, amelynek fiatal tanárai közül többen is a Bauhaus-mozgalom híveivé, követőivé szegődtek. A grafikus Karola Fritz és a művészettörténész Karin Bertalan önszorgalomból elkezdte románra fordítani és tanárkollegáikkal megismertetni Walter Gropius, Johannes Itten, Paul Klee, Vaszilij Kandinszkij, Moholy-Nagy László és a weimari, majd a dessau i iskola és eszmeiség más teoretikusainak szövegeit. A mozgalom vezéregyéniségei nézeteinek, elveinek és korszakos jelentőségű megvalósításainak megismerése ösztönözték arra Bertalan Istvánt (1930–2015), Constantin Flondort és Roman Cotoşmant (1935–2006), hogy megalakítsák a francia Groupe de Recherche d'Art Visuel mintájára az 111 alkotócsoportot. Egyénileg létrehozott, de közösen kiállított műveiket, amelyekre a kinetikus és az op art művészet megismerése is ihletőleg hatott, a temesvári képzőművészek hagyományos évi tárlatán mutatták be 1966-ban – hatványozott meglepetést, fi-

gyelmet, érdeklődést és megbotrátkozást keltve. Diet Saylert és Molnár Zoltánt is társukul fogadva rendezték meg Bukarestben, a Kalinderu-teremben 1968. május 7-én az *Öt temesvári művész* című tárlatot, amely kisebb szenzációt támasztott a főváros művészberkeiben, az élvonalbeli műkritikusok körében. Az 111 alkotócsoporthoz tagjai lehetőséget kaptak arra, hogy 1968 őszén részt vegyenek műveikkel Milánóban a XIV. nemzetközi iparművészeti triennálén, 1969-ben pedig a Nürnbergben megrendezett konstruktivista nemzetközi művészeti biennálén, amelynek anyagát később Oslóban is bemutatták. Roman Cotoşman emigrálásával az ígéretesen indult csoport feloszlott, szétesett. A tovább dolgozó Bertalan István és Constantin Flondor a pár évvel fiatalabb Doru Tulcan, Elisei Rusu, Ion Gaita és a matematikus Lucian Codreanu bevonásával 1970-ben – kerekén fél évszázaddal ezelőtt – életre hívta a *Sigma*-csoportot, amely történelmet írt, és nagy horderejű korszakot teremtett nemcsak Temesvár, hanem Románia képzőművészeti életében. A matematikust, műszaki szakembert is magába foglaló multidiszciplináris csoport megalakulása esztendejében, 1970-ben készítette el vastraverzekből, alumíniumlemezekből, plexiüveglapokból, elektronikus hirdetőtáblákból, hangszórókból, fénycsövekből, reflektorokból stb. Nikolas Schöffert (1912–1992) párizsi kibernetikus fénytornya mintájára egy 7 emelet magas *Információs torony* makettjét. Az építményt, a több rendeltetésű, impozáns „hirdetőoszlopot” a Béga-parti város központi terei valamelyikére szánták. A maketről készített fényképek szerepeltek 1971-ben az edinburghi fesztiválon a Richard Demarco Galéria rendezte *Romanian Art Today* kiállításon, valamint a bukaresti Új Galériában 1974-ben a *Művészet és város* címmel megnyitott tárlaton. A fényképező, a filmfelvevő és a vetítógépeket egyébként a Sigma-csoport tagjai kezdetől fogva munkaeszközökként használták és kamatoztatták.

A tanügyminiszter, Mircea Maliţa (1927–2018) támogatását elnyerve a Sigma-csoport serény, életeli, motivált gárdájának sikerült elérnie, hogy a temesvári képzőművészeti középiskola kísérleti jelleggel design profilt öltson. Ipari formatervezést, alkalmazott grafikát, térszervezést oktattak a művészpedagógusok a növendékeknek, akiket csoportjuk alkotótevékenységébe is rendszeresen bevontak. Négy esztendeig a temesvári képzőművészeti középiskola az igazgatóvá kinevezett Constantin Flondor vezetésével önálló tanterv és oktatási rendszer szerint működött. A diákok beoltódtak a modern művészet és formatervezés iránti fogékonysággal, vonzódással, ami pályaválasztásukat is jelentős mértékben befolyásolta.

Főként konstruktivista fogantatású és formanyelvű műveket alkottak a Sigma tagjai, de megkülönböztetett előszeretettel jelentkeztek, léptek a nyilvánosság elé performanszokkal, happeninggel, akciókkal, tájművészeti alkotásokkal is. Az urbánus környezetből – amelynek megváltoztatásával, áthangolásával, célszerűbbé, szervezettebbé és harmonikusabbá formálásával is ismételtlen megpróbálkoztak egyébként – gyakorta kivonultak a Temes partjára, a közeli erdőkbe vagy a szántóföldekre, ahol csapatosan többnyire természetes anyagokból ötletes konceptuális-strukturalista alkotásokat hoztak létre. Fényképeken, filmekben örökítették meg a munka folyamatát, egymást követő fázisait, valamint az elkészült, eleve a mulandóságnak szánt műveket is. Tartós, maradandó alkotásnak szánták az áttetsző, „láthatatlan” zsinegekkel, huzalokkal felfüggesztett mértani idomokból összeállított konstrukciót, amellyel 1971-ben a Diákművelődési Ház épületének három emelet magas előcsarnokát, lépcsőházát ékítették. A hatásos térszerkezetet az 1989-es rendszerváltozás után szerelték le, tüntették el.

A csoport feloszlásának, megszűnésének esztendejében, 1978-ban mutatták be a tagok a Képzőművészeti Középiskola tornatermében és a Várbástya Galéria kazamatáiban *Felfújható struktúrák*, valamint *Multivision 1 és 2* című akcióikat. A politechnikai intézet műépítész karára átkerült Bertalan István 50 diákjával Leonardo da Vinci nagyságának hódoló akciója betetőzéseként 1978 júniusában különféle tárgyakkal, bútordarabokkal, alumíniumlemezekkel, színes kartonokkal, szalagokkal, műanyaglapokkal és fóliákkal, vászoncsíkokkal stb. borította be Temesvár Központi Parkjának (az egykori Scudier-ligetnek) a területét a pázsittól, virágágyaktól, padoktól kezdve az évszázados fák szétterülő ágaiig, magas csúcsaiig. Még egy hőlégballont is elkészítettek. A lapokra Leonardo szövegeiből írtak fel idézeteket. A Sigma szétesését követően Bertalan István figyelme és érdeklődése az élővilág, a növények fejlődésére, csodálatos formateremtő képességének megfigyelésére, nyomon követésére, rajzokban és fényképeken való megörökítésére összpontosult. Megbotránkozást keltett, amikor egy karfiol-fejet vagy egy magasra felfuttatott babindát állított ki a tartományi kiállításon. Andrei Pleșu műkritikus meghívására 1979-ben a bukaresti Kalinderu Galériában mutatta be *130 napon át egy napraforgó társaságában éltem* című átfogó, komplex akcióját, amely során rajzokat, fényképeket, feljegyzéseket készítve, naplót vezetve figyelte meg, követte nyomon az őszirózsák családjába tartozó olajos növény életét a kicsírázástól, a magok beéréséig, az elszáradásáig.

Bertalan István családját követve 1986-ban telepedett ki Németországba. Nem igazán érezte elemében magát új hazájában sem. Tartotta a kapcsolatot temesvári barátaival, volt növendékeivel. 1990 után sűrűn töltött hosszabb-rövidebb időszakokat a Bánság fővárosában, ahol a Triade Galéria, valamint a Temesvári Művészeti Múzeum több kiállítást is rendezett műveiből. Bemutatókat tartott a monográfiáira, Ileana Pintilie – aki az évek során számos tanulmányt, értekezést írt és közölt a Sigma-csoportról, valamint Bertalan Istvánról – által 1993-ban Temesvárott szervezett performanszfesztiválon.

Érdemei elismeréseként Bertalan Istvánt Temesvár város díszpolgára címmel tüntették ki, 2019 februárja óta pedig utca viseli a nevét a Béga-parti városban.

Utcát neveztek el az általa építtetett Triade-ház és művészeti központ szomszédságában Bertalan István kor- és pályatársáról, Jecza Péter (1939–2009) szobrászművészről is, aki kiemelkedő, meghatározó alkotóegyénisége volt a Bánság és Románia képzőművészeti életének. Az absztrakt plasztika, formateremtés kiválósága volt. Szakmai felkészültsége, alaposága, mesterségbeli tudásának szoliditása, valamint képzelete, inventivitása, értelme, intelligenciája erejére támaszkodva főként Henry Moore (1898–1986) bukaresti kiállításának megtekintése, fölkaparó élménye hatására egyértelműen a nagyfokú stilizálás, a lényegítés, az elvonatkoztatás, a tömörítés, az absztrakció elkötelezettjévé, buzgó művelőjévé vált.

A Tanárképző Főiskola rajzkarának oktatójaként 1963-ban került Temesvárra, ahol aztán életét leélte, és alkotópályáját befutotta, kiteljesítette. Párját ritkító szorgalommal, hatékonysággal és eredményességgel dolgozott. Igazi közege, tartózkodási helye Rózsa-parki műterme volt, de tanári katedrájához is konokul ragaszkodott. A rajztanárképzés önkényes felszámolását követően Jecza Péter a mérnökjelölteket tanította műszaki rajzra, formatanra a műegyetemen, majd pedig amikor 1990-ben a Nyugati Egyetem keretében képzőművészeti kar létesült, a szobrászati tanszék rangidős professzorává vált. Megszakítás nélkül élete végéig tanított. Nagyon sok fiatal művészt készített fel és indított el a pályán.

Több tucatra rúg tanítványainak, követőinek és famulusainak a száma. A Romániai Képzőművészek Szövetsége temesvári szervezete elnöki tisztségét is betöltötte. A művészet és a pályatársai iránti szeretete és tisztelete testesült meg abban is, hogy többszintes házában saját költségén vagy munkáinak cseréje árán megszerzett alkotásokból kortárs művészeti múzeumot rendezett be, két galériát alakított ki időszakai tárlatok fogadására, és egy köztéri szoborparkot létesített, amelyben Románia és Európa élvonalbeli, újító szellemű szobrászművészeinek kompozíciói sorakoznak.

Neokonstruktívista alapokra és elvekre építő és támaszkodó szobrászművészként sikerült viszonylag korán egy olyan egyéni formanyelvet kimunkálnia, kikristályosítania, amely alkalmasnak bizonyult a megragadható plasztikai igazságok tömör, egyértelmű, hatásos és árnyalt kifejezésére. Romániai, németországi és svájci városokban közel 40 egyéni kiállítást rendezett. Több köztéri szobrát, monumentális alkotását avatták fel. Szobrai, domborművei ékesítik a temesvári Ifjúsági Művelődési Ház homlokzatát, valamint az orsovai, újszentesi és sepsiszentgyörgyi, 1970-es években emelt új római katolikus templomokat. Jecza Péter pályája indulásától kezdve, az ateista propaganda legsötétebb éveiben is megingathatatlan eltökéltséggel készített vallásos témájú műalkotásokat is. Mellszobrai közül a Kőrösi Csoma Sándoré Kovásznán, a Kriza Jánosé Nagyajtán, a Bölöni Farkas Sándoré Bölönben, a Bartók Béláé Nagyszentmiklóson, a Trefort Ágostoné Buziásfürdőn, a Klebelsberg Kunóé Pécskán került felállításra.

Textilművésznő volt a kiváló szobrász első felesége, Jeczáné Bíró Klára (1937–2011), aki Kolozsvárott Ciupéné Király Mária, Bene József és Szentimrei Judit növendékeként diplomázott 1965-ben. Férjét követve Temesvárra került, ahol úttörő szerep és feladat várt és hárult rá: el kellett fogadtatnia, meg kellett gyökereztetnie és honosítania a korszerű textilművészetet, amely Jean Lurçat (1892–1966) munkássága révén világviszonylatban is csak az 1960-as évek közepeától kezdődően rangosult a képző- és iparművészet egyik legizgalmasabb, leglegendésebben fejlődő és előretörő műfajává, ágává. Korábban, Jeczáné Bíró Klára érkezése előtt a Béga-parti városban nem élt és nem dolgozott egyetlen textilművész sem. Tömör, stilizált formanyelvű, hangsúlyozottan grafikai fogantatású, haute lisse technikával szőtt szőnyegeit és selyembatikjait a megyei seregszemléken, valamint a rangosabb hazai és nemzetközi tárlatokon, seregszemléken, bi- és triennálékon mutatta be. Megkülönböztetett előszeretettel használt fel textilalkotásai felületének, formavilágának megkomponálásakor a geometriai alakzatokat, képződményeket, szelvényeket és struktúrákat

A korszerűségnek, az újításnak szívvel-lélekkel elkötelezett alkotótársra lelt Zimánné Vitályos Magdában (1942–2006), aki a textilművészet 20. századi forradalmának kulcsfigurájává, egyik legmarkánsabb képviselőjévé vált Romániában. Nagy formátumú, hatványozott élet- és alkotóerejű művészegyéniségként jeleskedett, aki szenvedélyesen, lankadatlan eltökéltséggel kereste a fonál s a járulékos anyagok önálló, szuverén és jellegzetes kifejezési lehetőségeit és formáit. Kitérítette a textilművészet korábbi kereteit, formarendjét és eszköztárát. Az újítások megszállottja volt. A kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola textilszakán 1967-ben diplomázott. Temesvári szövőgyárakban mintatervezőként dolgozott. 1991-től a Temesvári Tudományegyetem képzőművészeti karának előadótanára, iparművészeti tanszékének vezetője volt. Jellegzetes, egyéni formanyelvet, öntörvényű textiles eszköztárat és stílust alakított ki. Csomózott

kárpitjaira gyakorta zsinórokat, eltérő vastagságú köteleket, furcsa alakzatú gu-bancokat és változatos faktúrájú szövetdarabkákat applikált. Textildombormű-veket is készített.

Megkülönböztetett helyet foglaltak el életművében a textilobjektek, a tértex-tilek. Textilplasztikáit részben fémzással alaktartóvá formált szövetekből gyúrta, modellálta, másrészt textilanyaggal bevont csévékből, iparilag gyártott tárgyakból, kelmececsikokból stb. szerelte össze. Sok fantáziát és lehetőséget látott a minitextilben is. A műfaj egyik legbuzgóbb romániai fölkarolójának és propa-gálójának számított. Pályája utolsó szakaszában leginkább áttört, csipke-hatású textilkompozíciókat állított ki. Nagy előszeretettel használta a vékony cérnát, a halászsineget, a műszálakat, az áttetsző műanyagfóliákat, a fémlapocskákat stb. Újszerű effektusokat ért el kiegyensúlyozott, választékos felületeivel, „textilgra-fikáival” is.

Jecza Péter és Zimánné Vitályos Magda földije, háromszéki volt Molnár Zol-tán (1937–1999) festőművész is, akit a kolozsvári Ion Andreescu Képzőművé-szeti Főiskola abszolvenseként a frissen alapított és beindított 3 éves Tanárkép-ző Főiskola rajztanárképző karára neveztek ki tanársegédnek. Pályakezdőként fi-atalos lendülettel, tenniakarással, ambícióval látott munkához: a tanárjelöltek oktatása mellett lázasan festett, és nagyszabású köztéri alkotások megtervezését és kivitelezését is vállalta. A figurális, a tárgyias ábrázolástól fokozatosan eltávo-lodva, az elvonatkoztatás, a stilizálás, a redukálás szakaszain végighaladva jutott el az évek során a térillúziót keltő struktúrák, kiegyensúlyozott konstrukciók megfestéséig. Formanyelve, eszköztára, szemlélete és stíluseszmenye mélyreha-tó metamorfózison ment át. Serkentően, termékenyítőleg hatott egyéni stílusa megtalálására, kialakítására Malevics, Mondrian, Kandinszkij, Moholy-Nagy és Vasarely művészetének megismerése, céltudatos elemzése, tanulmányozása. Munkahelye, a tanárképző megszüntetése után szabadfoglalkozású művészként boldogult, biztosította megélhetését. Köz- és belső tereket ékesítő műtárgyai Te-mesvárt, Szatmárnémetiben, Besztercén, Nagykárolyban, Szinaján és Ploiești-en kerültek felállításra. Zenei ihletettséggű, nagy méretű falfestménye díszíti a Te-mesvári Ion Vidu Zeneliceum Hans Fackelmann műépítész tervezte épülete hangversenyeremények előcsarnokát. A női és férfi hajviselet történetét idézik, a Köztársaság úti fodrászati szalon bejáratának enyhén görbített falain sorakozó színes fejek. Visszhangos sikert aratott a temesvári Román Opera kortárs balettegyüttese, a Chore Studió előadásai számára készített hatásos háttér-függő-nyeivel. Egészsége megrendülése az 1980-as évek elején betegnyugdíjba kényszerítette. Festményei egyikét 1989 decemberének lázas napjaiban felvitte az operaház erkélyére, s felfogta az írott jelszavak közé a térre néző vaskorlátra. Élet- és alkotókedvét időlegesen visszanyerte, ismét dolgozni kezdett.

Az 1989 decemberében Temesváron elkezdődött rendszerváltozás, politikai fordulat új szakaszt nyitott a Béga-parti város képzőművészeti életében is. A Nyugati Tudományegyetem keretében 1990-ben képző- és iparművészeti kar is létesült, amelynek keretében évről évre nőtt, bővült a szakok s látványosan szaporodott a beiratkozott hallgatók száma. A dékáni tisztelet a fakultás megalapítóját, „kijáróját”, a rajztanárképző egykori koordinátora, Aurel Breilean festőmű-vész töltötte be, akit a Sigma-csoport megteremtőinek egyike, Constantin Flondor követett. A kiváló szervezői adottságokkal és összeköttetésekkel rendel-kező új dékán, Dumitru Șerban szobrászművész érdeme, hogy a fakultásnak si-került egy remekül felújított, korszerűen felszerelt kaszányaépületet birtokba

vennie. A kart megerősítő, 11 szakágban alap- és mesterképzést nyújtó, doktori iskolát is működtető tanintézeté felfejlesztő Dumitru Șerban örökébe a grafikus Adriana Lucaciu, majd az ugyancsak grafikus Vică Tilă Adorian lépett. A legrátermettebb, legelhivatottabb alkotóművészek az egyetemen is oktattak és tanítanak. A tantestület tagja volt Jecza Péter, Zimánné Vitályos Magda, Szakáts Béla, előadásokat tart és műhelygyakorlatokat vezet jelenleg is a grafikus Jakabházi Sándor és Szűcs Enikő, a keramikus Lihor Laza László, a textiles-restaurátor M-Kiss Hédy, a szobrász Kocsis Rudolf. A végzetek szétraíjzanak Románia és a világ különböző tájegységeire, de számottevő részük Temesvárott marad, diákévei városában próbál elhelyezkedni és boldogulni. Az ifjú képző- és iparművészek tömeges jelenléte, gyors felzárkózása, tevékeny munkálkodása és eleven vállalkozókedve öröndetesen felrisszította, feldúsította a Béga-parti város művészeti és szellemi életének légkörét, s garanciáját, biztos zálogát képezi a továbblépésnek, az eredményes kibontakozásnak. Az abszolvensék legjobbjai – Tasi József István, Fikl György, Nora Blaj, Valentina Ștefănescu, Cristian Sida, Bogdan Rață, Cristina Găurean, Farkas Endre, Bogdan Nueleanu, Bartha István, Sorin Scurtulescu, Alina Slimovschi, Torony Edith és a sort még hosszan folytathatnánk – immár Temesvár képzőművészetének derékhadát, élvonalát képezik. Türelnetlenségük, ambiciózusak, tettere készek az ifjú alkotók, s némelyükben vulkánként dohog a tehetség, a megmutatkozás dicséretes vágya és szándéka. A Temesvárott élő és alkotó magyar nemzetiségű képző- és iparművészek száma meghaladja a negyvenet. A Temesvári Magyar Nőszövetség évről évre megteremti a seregszemle, a csoportos tárlat lehetőségét, feltételeit és kereteit. A Közép-európai Kulturális Intézet és a Temesvári Magyar Nőszövetség összefogásának, erőfeszítéseinek eredményeként a temesvári magyar nemzetiségű képzőművészek most mutatkoznak be először kötetekben, együttesként Budapesten.

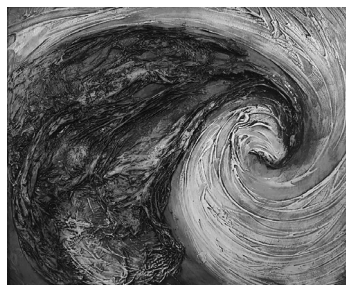
Temesvár az új, a korszerű művészet letéteményese, rendíthetetlen zászlóhordozója napjainkban is Romániában. Előkelő státusát a harmadik évezred elején is igyekszik őrizni, töretlenül megtartani.

CSUTAK ISTVÁN

KIKACSINTÓS CENZOROK, ÁTHALLÁSOS MAGYAR DALSZÖVEGEK AZ 1970-ES ÉVEK DEREKÁN ROMÁNIÁBAN

■ Az államszocializmus idején Romániában a cenzúrának két korszaka volt: 1947–1977 között intézményesen működött, az úgynevezett Sajtó- és Kiadói Főigazgatóság égisze alatt, majd az 1977–1989-es időszakban ez intézményként megszűnt, a cenzúra azonban megőrizte, sőt megerősítette kiváltságait. A Román Kommunista Párt (RKP) Központi Bizottságának (KB) egy 1977. június 28–29-i határozata értelmében szüntették meg az említett Főigazgatóságot, vagyis a Cenzúrát. Persze ezt senki nem gondolta komolyan, hisz az eltörölnél sokkal brutálisabb, az emberek egymással szembeni gyanakvására és bizalmatlanságára alapozó háromszintű rendszer (szerkesztőség, Szocialista Kultúra és Nevelés Tanács, RKP KB) lépett működésbe. A tágabb korszak cenzúráját a következőképpen jellemzi Liviu Malița: „A rendeletileg létrehozott Főigazgatóság eleinte csak a nyomtatott sajtóra és a könyvkiadásra terjesztette ki az ellenőrzést, később minden művészeti és nyilvánossági formára. A cenzorok ellenőrizték a színházakat, a megjelenő kiadványokat (a példányszámok, könyvformátum, oldalszám betartását is), de jóváhagyási jogosítványuk nem volt. Csak a Főigazgatóság, ez a titkosszolgálatok mintájára megszervezett nagy és bonyolult intézmény engedélyezhetett bármit, az alkalmazzottaknak pedig titoktartási kötelezettséget írtak elő. [...] Ami a művészetet illeti, arra törekedett, hogy beszívároгjon az alkotói folyamatba, egészen a művész tudatáig. Célja nem egy-

A potenciális cenzor lehet barátságos (kikacsintós), semleges, illetve ellenséges. Mindkét fél, cenzor és cenzúrázott tudatában van annak, hogy vannak tabutémák, vannak korlátok, melyeket nem az adott pillanatban és nem az adott szereplők fognak megváltoztatni.

szerűen a tiltás volt, hanem hogy a hivatalos művészet minden alternatíváját ellehetetlenítse. A kánontól való bármilyen óvatos eltérés is főbenjáró bűnnek minősülhetett, a felforgatás vádját a legártatlanabb részlet is magára vonhatta. A kultúra ideológiai tisztaságának visszaállításához a cenzúrát is meg kellett reformálni: a decentralizálás látszatát keltve a párt megerősíti a helyi (megyei) pártbizottságok, illetve a Kulturális és Nevelési Tanácsok szerepét az ellenőrzésben. A kritériumok, bár ismertek, mégis zavarosak voltak, növelték a bizonytalanságot, és félelmet keltettek a »megtekintésektől« (vizionare). Az ismérvek az aktuális ideológiai programnak, olykor pedig a cenzorok szeszélyeinek megfelelően változhattak, de a valóság metamorfózisai is hatást gyakoroltak rájuk: az afféle banális szavak, mint »hús«, »káv«, »hideg«, »sötét«, tiltottá váltak a színpadon csak azért, mert a mindennapi életben nem volt hús, se kávé, a lakások pedig fűtetlenek voltak és sötétek. Az tehát, ami a hetvenes években még tolerálhatónak számított, és a »kritikai realizmus« részét képezte, egy évtizeddel később már felforgatónak és támadhatónak minősült.⁷¹

Az elkövetkezőkben, a teljesség és a tudományosság igénye nélkül próbálom megvillantani azokat az összetevőket, melyeknek köszönhetően az általam alapított temesvári Garabonciás együttes dalai és színpadi megjelenése annyira „át-hallásos” lehetett egy olyan korban (1976–1981), melyről elég sok tévhit, frázis forog közkézen.

„...nem firtatni soha kényes dolgokat...” – Tabutémák, előzetes cenzúra

■ A tabutémák létezéséről tudtunk, hisz már kisgyerekkorunkban megtanultuk a családban, hogy vannak dolgok, amik léteznek, számunkra akár fontosak is lehetnek, de nem szabad, sőt néha egyenesen veszélyes említést tenni róluk. Ilyen volt a magyar zászló (piros-fehér-zöld, a Himnusz). Megtörtént, hogy valamilyen kommunista ünnepre, a fontos elvtársak számára feldíszített lelátót kellett újradíszíteni, mert fehér papírgallérral díszítették a muskátli virágok cserepeit.

Tabutémák közé tartoztak az egyházzal, vallással, hittel, Bibliával kapcsolatos ismeretek. De ez esetben máris repedések mutatkoztak a falakon, hisz *A három testőr* történetéből forgatott francia kalandfilmben szó esik bíborosról, pápáról stb. És szép csendesen kiderült, hogy előbb történelmi, majd földrajzi elnevezéseket sem szabad már magyarul használni.

Györffy Gábor a *Kommunista cenzúra a XX. században* című tanulmányában így foglalja össze a folyamatot: „A nemzeti egyneműsítés és beolvasztási politika jegyében a hatalom [...] olyan intézkedéseket hoz, amelyek nyelvhasználatában, hagyományai ápolásában korlátozzák az erdélyi magyarságot, azzal a végső szándékkal, hogy ne érezze magát a magyar nemzet részének. Számúznak olyan szavakat, amelyek a magyar múlt, nemzeti hovatartozásra vonatkoznak. Így a diktatúra idején hol megtiltották, hol engedélyezték a csángó, székely elnevezéseket, egyházi vonatkozású fogalmak megjelölését (mise, istentisztelet, keresztelés, szentháromság stb.). A történelmi személyiségek nevének románosítása a hatalom felfogásában a »néptestvériséget« volt hivatva hangsúlyozni (pl. Dózsa – Doja). Bevett gyakorlat lett, hogy a hagyományos magyar–román helyett, román–magyar kapcsolatokat kellett írni. Megtiltották, hogy a nyelvészek például a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását vizsgálják. Az általánosan használt jövevényszó kifejezést pedig felváltotta a kölcsönszó (mivel egy román

szó semmi esetre sem lehet jövevény).”² Ehhez adódott hozzá a tiltólistára (indexre) tett szerzők és művek hosszú sora.

Felkészülés megtekintésre, cenzúrázásra

■ A potenciális cenzor lehet barátságos (kikacsintós), semleges, illetve ellenséges. Mindkét fél, cenzor és cenzúrázott tudatában van annak, hogy vannak tabutémák, vannak korlátok, melyeket nem az adott pillanatban és nem az adott szereplők fognak megváltoztatni. Ám a cenzornak elég tág mozgástere van, és saját emberi minősége és műveltsége (vagy műveletlensége) döntő módon befolyásolja a „végeredményt”.

Petrozsényban, Temesváron és Bukarestben zenei tevékenységem során „kikacsintós” cenzorokkal találkoztam. Ezek az emberek néha a szó szoros értelmében is rád kacsintanak: te is tudod, én is tudom, úgy kell tennünk, mintha vére-sen komolyan vennénk a dolgot. Ez a fajta cenzor tudatában van annak, hogy nem túl nagy szakmai dicsőség bármely politikai rezsimet mukk nélkül szolgál-ni, hát még ebben a státusban!

Előfordul, hogy a cenzor a szádba rágja: „Ugye ez azt jelenti, hogy...” és te bólogatsz. Vagy kölcsönös bizalom esetén beteszél valami olyant, ami számodra nem fontos, mindenképp ki kell venni. Ezt mutatod meg, mintegy véletlenül a cenzornak. Ő felszisszen, törli a problémás részt, egymásra kacsintás. Mindkét fél számára eredményes volt a cenzúrázás. Erre a trükkre Boros Zoltán televíziós szerkesztő tanított. A szerkesztők legtöbbször tudták, érezték, hogy mennyi-re „fokozódik” az osztályharc, mennyire kell „éber elvtársat játszani” a cenzo-roknak. A cenzor figyelme vagy párthűsége azonnal lankad, ha talált valamit, amit felmutathatna majd főnökeinek: lám, ezt meg ezt kívágtam.

Középiskolásként, amíg „nyári gitáros”-ként mentem Bukarestbe a tévé Magyar Adásához hangfelvételeket és azután filmfelvételeket készíteni, mindig előre jelez-tem a verseket, melyeket megzenésítettem. Ezek a versek a Kriterion által kiadott kötetekben is megjelentek volt, ha éppen nem is Kriterion által kiadott kötetben találtam azokat. És a Kriterionnál is volt cenzúra, ugyanaz, ami a televíziónál (RKP KB Propaganda Osztály), tehát az ilyen szövegekkel sem volt gond.

Családból, innen-onnan megtanultuk a tabutémákat. Szüleim dél-erdélyiek lévén, a bécsi döntések idején is Dél-Erdélyben éltek, ott jártak magyar iskolába, ergo nagyon pontosan ismerték a (román) nacionalizmus természetét (is), de a proletkult „szellemiségét” is. Vagyis volt fogalmam arról, hogy mit lehet és mit nem lehet „kidalolni”.

Első hangfelvételem előtt elküldtem a zenei szerkesztő Boros Zoltánnak a ja-vasolt dalok kottáit, és külön lapra, gépelve, a szövegeket (verseket). Ez abban az időben szokatlan volt, hisz viszonylag kevés embernek volt otthon írógépe. Az első időkben egy ismerősünk gépelte nekem a dalszövegeket (verseket), de a kö-zépiskola végére szüleim vásároltak nekem egy írógépet. Boros úgy fél szájjal, óvatosan, megemlítette, hogy kotta vagy legalább lókotta jó lenne. Meg sem for-dult a fejemben, hogy zenei stúdióba úgy is lehet hangfelvételre menni, hogy nincs kotta. Neki viszont voltak már ilyen irányú „élményei”. Rövid úton tisz-táztuk, hogy ha kottáról beszélünk, ugyanarra gondolunk (öt párhuzamos vonal-ból álló csoportokkal telenyomatott lapok, füzetek – légypiszkok a vonalakon és vonalak között), ha kottát mondunk.

Kitűnő iskola volt a temesvári Thália diákszínjátszó csoport is. A Thália főpróbáinak megtekintéseit Albert Ferenc professzor úr „vezényelte”. Ezek olyan alkalmak voltak, amikor mindkét fél tisztességesen járt el, illetve egyik fél sem akarta becsapni a másikat. Világos volt, hogy Temesváron Albert Ferenc és társai azon igyekeztek, hogy tágítsák a mozgásteret, illetve megóvjának mindenkit attól, hogy értelmetlenül rohanjanak fejfel a falnak.

Dalszövegeinknek mintegy kétharmada Kinde-vers volt, a fennmaradó harmadot pedig elsősorban magyar klasszikusok versei tették ki. Hát bizony, akik akkor beleolvastak Kinde „dalszövegeibe”, és volt irodalmi műveltségük, azonnal érezhették, hogy ezek a veretes mondatok „áthallásos” üzenetek hordozói. Hasonló módon, ha valaki belehallgatott a Garabonciás-dalokba, azonnal tudta, hogy zeneileg nem nagyon van cenzúrázási lehetőség, mert négy szólamra énekelve nem lehet artikulátlanul üvöltözni.

De ugyanez volt a helyzet az Ifjúmunkás Matiné esetében is. Cseke Gábor, a Bukarestben megjelenő ifjúsági hetilap főszerkesztője, érdeklődéssel hallgatta dalainkat, a költő Kindét is ő publikálta először, és hosszú ideig egyedül ő.

Bodor Pál esetében, Bukarestben, lényegesen nagyobb volt a tét. Hisz Temesváron egy előadásra, a Diákház 500 ülőhelyes nagytermébe legtöbb 600 néző zsúfolódhatott be. A Ion Vidu Zenelíceum méltán híres és nagyon előkelő hangversenyterme 350-400 férőhelyes volt. De abban az időben a román televízió bukaresti magyar adását minden alkalommal több mint egymillió (nem tévedés!) néző követte.

A semleges cenzor csak nyugodtan akar aludni. Általában közepesen műveletlen és tájékozatlan, ezért bizonytalan és kissé gyanakvó. Nem akar feltétlenül ártani. Sőt, ha sikerül meggyőzni arról, hogy a kérdéses műsorszám jó, netán értékes, akkor elvből nem akar rosszat. Ha nem félne annyira, és nem lenne annyira bizonytalan, még támogatna is. De legalább nem okoz neki örömet a kötekedés. Ilyen volt a román televízió nemzetiségi adásainak Bodor Pál helyére kerülő főszerkesztője, illetve az Ifjúmunkás Matiné esetében a Cseke Gábort követő főszerkesztő.

Ellenséges, rosszindulatú cenzorral életemben először Csíkszeredában találkoztam. Helyi erő volt a lelkem. Azonnal véget is vetett a zenénknek.

„Az összefüggést kell érteni!” – Cenzúra Temesváron

■ Temesváron nem ismertem senkit, és nem ismert senki sem. Együtttest akarom alakítani a Diákház égisze alatt, petrozsényi, líceumi próbálkozásaim után.

Bementem a diákház igazgatójához, Valeriu Panasiuhoz. Mondom neki, hogy mit szeretnék. Falfehér lett. Gondolom állandóan félt, hogy mi fog történni a diákházban, hisz Temesváron akkortájt több mint 16 000 egyetemi hallgató volt, szép számmal külföldiek közöttük, arabok, feketék. Védte a diákrendezvények közül, amit tudott, de egy új magyar együttes engedélyezése már nem az ő hatásköre volt. Mondta, hogy bizony a Diákszövetség elnökének jóváhagyása kell. Semmi gond, ki az, hol találom? – kérdeztem. Petru Andea, tanársegéd, a Tudományegyetemen van a Diákszövetség elnöki irodája.

1976-ot írtunk. Volt már vagy négyévnnyi gyakorlatom a román televízió magyar adásánál. Hallottam cenzúráról, „vizionálásról” (megtekintés). Addig kizárólag klasszikus költők verseinek megzenésítéseivel voltam a tévénél. Mivel a verseket kizárólag a Kriterion által kiadott kötetekben találtam, dalaim szövege-

inek cenzúráztatása nem okozott gondot, a Kriterion által megjelentett köteteket akkor még senki meg nem kérdőjelezte.

A „vizionálás” meg a kész műsorokra vonatkozott. Tudtam, hogyan folyik le a „vizionálás”, mert megkérdeztem: mit jelent a szó, a tevékenység. Előfordult persze, hogy a szerkesztők izgultak egy-egy műsorszám sorsáért.

Ugyanígy a Thália diákszínjátszó csoport készül előadásait is, főpróbán, egy bizottság megtekintette. Nem nagyon érdekelt ez sem. Ott ültek néhányan a sötét nézőtéren. Mi inkább utolsó utáni főpróbának tekintettük az egészet, hisz a Tháliának és mentorának, Mátray Lászlónak akkora szakmai tekintélye volt, hogy még Dürrenmatt úr színdarabjai is átmentek a „cenzúrán”.

Szóval bejelentkeztem a Diákszövetség elnökéhez, Petru Andeához. Elsőre fogadott. Temesváron ez is természetes volt, de tudtam Polytonos barátaimtól, hogy Kolozsváron ez azért nem ment volna ilyen könnyen.

Mentem.

Mire odaértem, hasonlóan neves filozófus kollégámhoz, az agresszív kismalacchoz, már jól feldühítettem magam. Minden dél-erdélyi felmenőmtől tanult frusztráltságom ott dühögött dacomban – úgyis mindegy, minden mindegy, úgysem fogja „ez” itt megengedni, hogy külön magyar rockegyüttest alakítsak a Diákház égiske alatt!

Andea meg ott volt a helyén. Nem volt elfoglalva mással, hanem azonnal fogadott. Én meg berontottam bizony. (Az persze fel se tűnt nekem, hogy be lehetett rontani a diákszövetség elnökéhez.)

Petru Andea szelíd mosolya, fiatalos arca – ma, hetvenen túl is változatlan – jóindulatúan kérdezte: „Hány éves?” – nem tegezett kapásból – „Húsz? Isten éltesse még sokáig! Foglaljon helyet!”

Mire leültem, már le is voltam ültetve. Szégyenkezve hebegtem-habogtam, hogy magyar rockegyüttest szeretnék alakítani, hogy ne kelljen a „Megéneklünk Románia Nemzeti Fesztiválon” fellépniünk. Sejtettem, reméltem, hogy nem nagyon tudnának mit kezdeni egy magyar rockegyüttesrel a „nemzeti” Fesztiválon. (Az angolszász világból érkező zenei irányzatot mi is a hatalmat kritikusan kezelő műfajként akartuk művelni, nem besimulni a (román) „nemzeti vonulatba”).

Normális körülmények között a temesvári egyetemi központ Romániai Kommunista Diákok (egyetemi hallgatók) Szervezetei Szövetségének³ elnöke, magából kikelve kellett volna kivágjon első emeleti irodájának ablakán. És mire föl-det értem volna, már az ország összes egyeteméről és főiskolájáról is ki lettem volna tiltva – minimum.

Ehelyett Andea elmosolyodott, és azt mondta: „Magyar dolog? Akkor menjen át Kilyéni Pistihez.” Így: Pistihez. „A magyar dolgokkal ő foglalkozik. Ha Kilyéni igent mond, akkor a dolog rendben van.”

Akárcsak bölcs kollégám a filozofálgatásban, az agresszív kismalac, azonnal kitaláltam: Andea nem utasít el. Átpasszol „ehhez” a Kilyéni nevűhöz. „Ez a Kilyéni nevű” majd azt mondja, hogy beszél Andeával, és jöjjen vissza máskor. És soha nem lesz ott, és velem „ki lesz tolvaj”, és mégis nekem lesz igazam ... de, ha már itt vagyok, bemegyek Kilyénihez. Veszteni valóm nincs. Soha senki ne mondhasza, hogy azért nem sikerült, mert be se kopogtam.

Természetes az lett volna, hogy legalább Kilyéni ne legyen a helyén. De ott volt! Fogadott. Hellyel kínált. Mondom, ki vagyok. Mondja, „tudom, hogy ki vagy”. Mondom, hogy mit szeretnék. Nem hagyta, hogy végigmondjam. Menj be

a diákházba, mondd meg Panasiunak, hogy beszéltél velem, minden rendben van, az együttes neve is.

Szóval visszamentem Panasiu igazgató úrhoz. Mondom neki Andeát, Kilyénit. Talán halvány mosoly futott végig az arcán, mondta, menjek be a szakirányítóhoz, nézzük meg, hogy mikor, mennyi időre kérünk próbatermet, mire van szükségünk, mikor legyen színpadi próbánk, mikor szeretnék előadást tartani, mit akarunk a plakátra írni.

És így intézményesült a temesvári Garabonciás együttes.

Sok-sok évvel később jutott eszembe, hogy Panasiu előre szólhatott Andeának, Andea meg Kilyéninek. Én csupán az eljárások tiszteletben tartására mentem végig irodáikon, pofavizitelni.

Különben Temesváron, abban az időben, közművelődés területén, de lehet más „ágazatokban is”, volt egy magyar „aktivista”, akiben a rendszer megbízott. Ezek az emberek elsősorban azt nézték, hogyan segíthetnek, az esetleges gondokat hogyan oldhatják meg. Hogyan magyarázhatják ki a történeteket. Szóval kötelességüknek tekintették, hogy a magyarokért tartsák a hátukat. A cenzúra erősödésével párhuzamosan ezt tapasztaltam Albert Ferenc professzor úrnál és Csizmarik László tanár úrnál is. Előbbi az egyetemi központ pártbizottságában volt a „magyar”, utóbbi a Szocialista Nevelés és Kultúra Temes Megyei Bizottságában volt ugyanaz.

Nekem pedig természetes, magától értetődő helyzetnek tűnt, hogy a (Román Kommunista) Párt magyar aktivistái fontosnak tartanak minden magyar nyelvű közművelődési kezdeményezést. Hogy apró összekacsintások vannak közöttünk, és nem kell magyaráznom, hogy jelentős magyar költők verseit is énekelve igyekszünk a magunk módján részt venni az identitásunk megőrzéséért vívott tusában.

„És most mondja el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjam védeni magukat.” – Vizionálás helyett

■ Szóval televíziós tapasztalatból hallottam a megtekintésekről, ezért a Thália előadásai előtti vizionálások sem leptek meg. És annak rendje és módja szerint, az első Garabonciás koncert előtt bementem a Diákház igazgatójához megtudakolni, hogy kiket kell meghívni „vizionálásra”, és milyen papírokat kell előkészíteni.

A direktor úr eléggé tanácstalan volt. A Diákház román rockegyüttesének előadásait előzetesen nem cenzúrázta senki. De azt azért tudtuk, hogy a magyarokat, nem lehet „csak úgy” a színpadra eresztetni. Mert hátha, ki tudja? És különben is, sohasem lehet tudni. Hát menjek Kilyénihez, és ő írja alá nekem a dalszövegeket. És ezzel rendben. Ez számomra is járható útnak tűnt, hisz Kilyénivel az együttes intézményesítése kapcsán már igen pozitív tapasztalatokra tettem szert.

Volt írógépem (minden évben elballagtam vele a rendőrség fegyvernilylvántartási osztályára, és írásmintát adtam – szóval abban az időben az írógép is fegyvernek minősült), a dalszövegeket szép sorjában legépeltem, rövid román nyelvű fordítást is csatoltam, és irány a diákszövetség titkárához, Kilyéni Istvánhoz.

Egy másfél-kétórás műsor alatt 20-25 dalt adtunk elő. Ennél sokkal több dalszövegem volt már akkor Kinde Annamáriától. Így én egy elég vaskos dossziét állítottam össze, és külön egy oldalra csak az éppen soron következő előadás/koncert műsorát gépeltem le.

Bementem Kilyénihez. „Szevasz! Foglalj helyet.” Leültem. Kitettem a dossziét, és elkezdtem mondani, hogy „Azért jöttem, hogy ...” „Tudom” – vágott villámgyorsan a szavamba. Maga elé húzta a dossziét. Átlapozta. Benyúlt a fiókjába, és elővette a bélyegzőjét. „Nekem van egy negyedórányi dolgom. Annyi idő elég lesz?” – kérdezte. És elviharzott. Én meg szorgalmasan minden lap jobb felső sarkába odanyomtam a bélyegzőt.

Negyedóra múltán Kilyéni visszajött. Eltette a bélyegzőt, maga elé húzta a dossziét. „Na, akkor most kezdődik a bogarászás” – mondtam magamban. Kilyéni villámgyorsan minden oldalt aláírásával látott el, a bélyegző alatt. Becsukta a dossziét. Visszatolta. Én a szokásosnál is bambábban ültem, nem értettem, hogy most mi fog következni.

„Még van valami gondod?” – kérdezte. Makogtam valamit. „Ha nincs, akkor mehetsz. És sok sikert!” Kilyéni becsukta a dossziét. Visszatolta az asztalon. „És most mondd el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjalak védeni titeket.”

Ezzel a cenzúrázás véget is ért.

Aztán egy szép napon Albert professzor szólt, hogy nincs már cenzúra. Eltörölték. Persze sejtettem, hogy ez így nem igaz. Nevetve kérdeztem, „akkor nem kell többet pecsételtetni?” A professzor úr szintén nevetve válaszolt, „á, dehogycsak homályosabb lett a folyamat, és kell még egy-két bélyegző meg aláírás.”

A cenzúra „megszüntetéséig” a dolgoknak volt egy többé-kevésbe előre látható rendje. Az ember tudta, hogy ki a cenzor. A cenzor meg tudta, hogy ő dönt. Volt, akivel tárgyalni, ha kellett. Nekem Temesváron nem kellett tárgyalnom. Soha.

Szóval a cenzúra „eltörlése” teljes káoszt hozott, hisz nem lehetett tudni, hogy ki dönt, ki felel a dolgokért. Formálisan senkinek nem volt aláírási joga. Noha mindenki tudta, hogy a cenzúra „eltörlése” nem azt jelenti, hogy mindenki dönt a saját dolgai felől, hanem hogy borzasztóan nehéz lesz aláírásokat, bélyegzőket begyűjteni a már nem cenzúráköteles anyagok nyilvánosságra kerüléséhez.

Temesváron ezt is nagyon ésszerűen oldották meg. Legalábbis a magyar diákrendezvények esetében. A Garabonciás-dosszié minden oldalára (minden dalszövegre) került még egy bélyegző és aláírás, az Egyetemi Pártbizottságé, hogy ismerik az anyagot.

Azután Albert professzor úr mondta, hogy menjek el a Szocialista Nevelés és Kultúra Temes Megyei Tanácsához. Hát elborult a jókedvem. Sejtettem, hogy ez valami közvetlenül a Párt által felügyelt társaság. Szóval „menj el oda, és keresd, fiam, Csizmarik Lászlót”. Mondtam, hogy tartok az egésztől, nem ismerem Csizmarikot. „Menj nyugodtan, keresd meg. Becsületes, derék ember az” – biztatott Albert tanár úr.

Beléptem. Köszöntem: „Bună ziua!” Magyarul fogadta. Mondom a nevem, „tudom, fiam”. Mondom, hogy Garabonciás – „tudom, fiam”. Mondom, hogy valami jóváhagyás, engedély kellene, mert ugye cenzúra nincs... És pont, mint egy évvel korábban Kilyéninél. Maga elé húzta a dossziét. Átlapozta. Benyúlt a fiókjába, és elővette a bélyegzőjét. „Nekem van egy negyedórányi dolgom. Annyi idő elég lesz?” – kérdezte. Én meg szorgalmasan minden lap jobb felső sarkába odanyomtam a harmadik bélyegzőt.

Amikor visszajött, szó nélkül kinyitotta a dossziét, minden oldalt aláírt a bélyegző alatt. Déjà vu: Csizmarik becsukta a dossziét. Visszatolta az asztalon. „És most mondja el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjam védeni magukat.”

1989 decemberében Csizmarik azok között volt, akiket Temesvár szívében lőttek. A legenda szerint, zenetanár lévén, a *Deșteaptă-te române!* című dalt tanította az utcán a fiataloknak. Eközben érte a lövés. Holtteste eltűnt.

Visszatérve a dalszövegek temesvári cenzúrázására: ezek után én már csak az adott koncert repertoárját vittem „engedélyezésre”, hisz előzőleg az összes dalszöveg már engedélyezve volt. Ez történt Kilyéni Istvánnál, amíg volt cenzúra, majd Csizmarik Lászlónál a cenzúra „megszüntetése” után.

Albert Ferenc professzor úr volt a hierarchia csúcsán,⁴ ő nem közvetlenül felügyelte a rendezvényeket, hanem Temes megye minden magyar kulturális megnyilvánulásának felügyelője volt. De, utólag derült ki, hogy a Garabonciás esetében is ismerte a dalszövegeket, követte pályafutásunkat, és amikor mégis botrány lett, mégpedig nagy, akkor, ő volt az, aki a legtöbbet kockáztatott, hogy megvédjen bennünket.

És persze, ott volt „Bátyám”, Bárányi Ferenc doktor (későbbi képviselő, egészségügyi miniszter) és írószövetségi tag. Gyerekei voltak velünk egyidősek, ennek ellenére harsányan bátyámnak szólított. Minden előadásunkon ott ült az első sorban, Albert professzor úr társaságában.

„Bátyám” a temesvári Megyei Kórház Intenzív osztálya volt. Nem félrefoglalmazás. Egyszemélyes intézmény volt. A város és a térség mindenki által (jó, igaz, a szekut kivéve, mindenki által) tisztelt, szeretett figurája. Jó nevű író is volt ugyanakkor. Teljes tekintélyével, tudásával, befolyásával támogatta, védte is, ha szükséges volt, a temesvári magyar diákok minden rendezvényét, kezdeményezését. Önzetlenül tette. Közösségi elkötelezettségből. És mindig szolidáris volt azokkal, akik gyakran karrierjüket, állásukat is kockára tették egy előadás megvédéséért.

„Bátyám”-nak is köszönhetően Temesváron olyan volt a cenzúra, amilyennek a Jilaváról „élve” előkerült filmek, a Román Rádió archívumában megmaradt hangfelvételek tanúsítják. Szerintem ma is, bármikor vállalható dalok hangzottak el.

„...Addig üssed, míg meleg / Csak ne falba, szép fejed! ...” – Cenzúra a Román Televízió magyar adásánál, Bukarestben

■ Történetünk, vagyis dalszövegeink szempontjából a legfontosabb a Román TV magyar adása. Bodor Pál tartotta a hátát, de a mindenes Boros Zoltán volt.

A rendszernek óriási melléfogása, egyben a romániai magyarság nagy szerencséje volt, hogy Bodor Pált a televízióhoz nevezték ki. Bodornak, bár nem volt magas rangú pártbeosztása, óriási politikai háttere volt sógorának, Gere Mihálynak köszönhetően, Gere 1965-től az utolsó pillanatig, 1989-ig az RKP KB teljes jogú tagja volt. A legszűkebb vezérkarba is folyamatosan beletartozott, a „Pártgazdaság” nagyhatalmú vezetője volt. Annak idején Ceaușescuval együtt volt bebörtönözve. Innen a korszak végéig tartó szoros bizalmi kapcsolat kettejük között.

Bodor ezt a családi kapcsolatot a lehető leghatékonyabban használta fel a Román Televízió nemzetiségi adásainak javára. Nota bene, Bodor elegáns stílusú, nagyszerű humorérzékű világfi volt. Ez érezhető volt a szerkesztőségen belüli „cenzúrázáson” is. De az adásba kerülő műsorszámokon is. A „nagy” adásba már hosszú idő óta csak öltönyben, nyakkendősen feszengve mehettek adásba a román együttesek. Eközben mi a magyar adás számára farmerben, farmerdzsekiben, szakállasan (!!!) filmeztünk. Sőt nemegyszer a rendező javasolt a dalokhoz találó ruhákat a kelléktárból – véletlenül sem öltönyt és nyakkendőt.

Természetesen voltak azért kisebb viták, alkudozások, és főleg stiláris korrekciók. Boros Zoltán Bodor Pál távozása után is nagy mutatványokkal vitte át szövegeinket az egyre szigorodó akadályokon. Egyszer történt meg, hogy a Bodor után kinevezett főszerkesztőhöz bevitt Boros: közösen próbáljuk kimagyarázni az egyik dalszöveget. „Fecske nem száll, béres nem arat” – így a Weöres Sándor-vers, mire a főszerkesztő: „a sokoldalúan fejlett szocialista társadalmunk mezőgazdaságában nincs kizsákmányolás, béresek nem dolgoznak.” Én addig előben ilyen blódséget nem hallottam. És akkor még nem ismertem Bacsó Péter filmjét, *A tanút*. Szóval eléggé hálátlan gondolatokat küldözgettem Boros felé, mert ha most itt kitör belőlem a röhögés, akkor annak nemcsak a Garabonciás issza meg a levét. Jó mélyeket szuszogtam, nyeltem is nagyokat. Boros meg mind taszigálta felém a döglött forró krumplit. Na, végre sikerült tisztelettudó kifejezést öltenem, és mint az ártatlan szüzek kara, elpihegtem, hogy ez egy gyerekkers, és itt tényleg nem az „ember ember általi kizsákmányolását” ünnepli a költő. Hanem, hogy a „béres” milyen szép kifejezés, és milyen hasznos a gyerekeknek. Meg egyéb ilyen zagyvaságokat, mindent, ami eszembe jutott, mondtam, mondtam megállás nélkül. Ritkán fordult elő velem, hogy ennyire tudatában legyek a szégyenteljes badarságoknak, amiket mondok.

Szerintem a főszerkesztőt nem győztük meg, de elhúlt attól a határozott és kíméletlen arcátlanságtól, amivel hülyét igyekeztem csinálni belőle egy dalocska érdekében. Megcsóválta a fejét, lemondóan legyintett... és elengedte a szöveget.

„Rúgnak, ha pénzed nem marad / így igaz társadalmilag” – Dalszövegek változtatása

■ Az alábbi bekezdést minden dalszöveg elé oda kell képzelni.

Képzeljük tehát el, a fázó, nyomorgó, éhező, rettegő országot, amely momentán éppen a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom és az azt benépesítő „új ember” létrehozásán fáradozik éjt nappá téve. Napfényes jövő, dicső (nemzeti) múlt, egymást érő győzelmek, egymás hegyén-hátán tornyosuló, nagyszerű megvalósítások, derűlátó, bizakodó öregek és fiatalok hazája ez.

És akkor itt van ez a dal, melyet utólag, az 1964-ben létrehozott Electrecord hanglezkiadó, egyedüli magyar dalként, 2014-ben beválogat az első 50 év, „minden idők legjobb” felvételei közé:

Tájékoztató arról, hogy végső soron mire megy ki a játék. Kis dallal a pénz hatalmáról

A cél még távol de van már
egészen megkomolyodnál
de elriaszt az unalom
melléd ül, hosszú utakon

Már tudod hogy mi várhat
nem építsz kártyavárat
a bizonyosság kulcsra zár
a kérdés mégis rád talál

Arra megy ki a játék
hogy belőled ember váljék
a kapuk nyílnak előtted
a lapjaid még fehérek

Nekem csak annyi marad
ha te is eladnád magad
énekelnék egy dalt neked
lehet ismered a szöveget

Kis dal:
a pénz hatalma véges
ez nem lehet kétséges
rúgnak ha pénzed nem marad
így igaz társadalmilag

Arra megy ki a játék
hogy belőled ember váljék
ne gubózz be a csendbe
teremtsd újra a rendet te

A Boros Zoltántól tanult „trükkös megoldással” sikerült a fenti dalszöveget megmenteni – persze a Boros hathatós közreműködésével. Eleve megmentettük a dalt, ugyanis van egy strófája, amely – bár elég kemény – mégis úgy éreztem, tompítja a szöveg politikai (hatalommal kötekedő) élet. Ám van benne egy szó, ami akkoriban még nem volt szalonképes, de tény, hogy az adott kontextusba talál – az aláhúzott szövegrész.

Eleve az illető refrén nélkül rögzítettük a dalt. Boros meg véres karddal a szájában vonult a cenzorhoz: ezt a borzasztó szövegrész kivágtam. A többi „elviselhető”, nem olyan nagy durranás, nem is nagyon érdemes foglalkozni vele.

„A cél még távol, de van már”⁵ – a cél, mindannyian tudjuk, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom létrehozása. „Már jól tudod, mi várhat / Nem építsz kártyavárat” – jövőnket illetően illúzióink sincsenek már. „Nekem csak annyi marad, / Ha te is eladnád magad” – se szeri, se száma a rendszert ajnározó, lihegve szolgáló lakájoknak. Élőben akkor is, ma is változatlan szöveggel énekeljük/énekelem a dalt.

A következő dalszöveg az egyedüli, amit nem Kinde Annamária írt, hanem jómagam.

Érdekes módon, ugyanaz a szó, mint az előbbi dalszövegben, kikerült, de nem a cenzúra miatt, hanem stílárius megfontolásokból.

A karrier

Kezében ünnepélyes
diplomataatáska
sötét öltöny, nyakkendő,
magabiztos tartása,
önérzetes fiatalember
már távolról is látszik
a társadalmi számlálétran
görcsösen felfelé mászik
ujján vaskos aranygyűrű
diszkrét eleganciával csillog
svájci az óra, angol a tolla,
japán a zsebmagnója
legújabb típusú számítógépét
ötezerért vette
még pelenkás volt, de már készült
a „kárrierre”
popzenére ritkán táncol
akkor is csak tangót
vasárnap a családdal együtt
koptatják a korzót

bájos szabványmosollyal
udvarol a kiválasztott hölgynek
energiát nem szívesen veszít, mert az árt
a „kárriernek”
egyszer egy vizsgán elkapták
Istenem, hát puskázott,
azóta mintázom gerincéről
a rugalmasságát
ha kérdezed, hogy mit miért tesz
hallgat, nem felel
mert számára mindennél fontosabb
a „kárrier”
lefelé rúgni felfelé nyalni
az életfilozófiája
mindegy hogyan és mindegy, hogy hol
csak magát egy csúcson lássa
ha kérdezed, hogy mit miért tesz
hallgat, nem felel
mert számára mindennél fontosabb
a „kárrier”

Az öltöny + nyakkendő + diplomatatáska számunkra a hatalom képviselőinek egyenruhája volt, s mint ilyen kitűnően utáltuk. Ezzel szemben mi minden-hova farmerben mentünk – volna. A diplomatatáskák akkor jelentek meg, és az apparatcsikok státusszimbólumai voltak. Az indító „célzás” tehát egyértelmű.

A proletariátus szoros szövetségben a dolgozó parasztsággal elutasítja a hivalkodó luxust – ezt hirdeti a Párt – kissé ellentmondásban a dal főhősének vaskos aranygyűrűjével, a svájci (kapitalista!!!) tollal, a szocialista kereskedelembe, csak a „dolláros” üzletekben vásárolható (kapitalista japán!!!) zsebmagnóval.

A temesvári magyar napilapban Vajda Sándor, a bukaresti (tehát országos terítésű) *Ifjúmunkás*ban Boros Zoltán sietett a gátlástalan (nekünk persze nagyon is tetsző) hozsannázással. Vajda ideológiai, Boros zenei szempontból igyekeztek körbebástyázni a dalt. Végül Temesváron mégis ez a dal volt az ürrügy a velünk (Garabonciás és holdudvara) szembeni – példastatuálási próbálkozásnak. A temesvári magyar elitnek (Albert Ferenc, Kilyéni István, Csizmarik László, dr. Bárányi Ferenc) köszönhetően a próbálkozás, több hónapos huzavona után, sikertelennek bizonyult.

A dalban egy igaz történetet rögzítettem: „egyszer egy vizsgán elkapták / Istene-m, hát puskázott” – én még a tételek kidolgozásával kínlódtam (szóbeli vizsga volt) – de már tudtam, hogy a történetből dal lesz. És még a vizsgám is sikerült, nem kellett „jegyemelésre” mennem.

És következett a bukaresti cenzúrázásra való felkészülés. Boros finoman, de nagyon határozottan jelezte: az aláhúzott szövegrész helyett más, szalonképe-sebb kell. Az egész dal eleganciáját rongja a durva megfogalmazás. Nyűgölőd-tem, hogy a „kemény” megfogalmazást tompítani akarja, de akkor jött a másik érv: kitűnő csapda. Helyettesítjük a szövegrészt valami hasonlóval, a véres kard felmutatható, a többi könnyebben megvédhető.

Mind a mai napig a „lefelé mérges, felfelé mézes az életfilozófiája” szöveggel énekelem a dalt. Valójában már akkor is hálás voltam Borosnak a stílus beavatkozásáért.

Ha olyan valaki olvassa ezt itt, aki ismeri Boros Zoltánt, kérem, szóljon neki: ezért is hálás vagyok.

A tabutémákról beszéltünk. De mi történik, ha olyasmiről beszélünk, ami ugyan nincs, hiánycikk, de a hiánycikkekről beszélni: tabu. *A kényelem lételem* című Kinde-dal⁶ pimasz ártatlansággal sorolja fel egy átlagos konyha felszerelését, amelyről mindannyian tudtuk, hogy ha éppen van, akkor sem lehet használni az élelmiszerjegyek, havi adagok korszakában – hát dálnok és közönség „át-hallja” és értelmezi a zseniálisan kódolt szöveget. A dal „robban”. A közönség cinkos nevetéssel tapsol. A cenzor, ha letiltja, egyetlen indokkal teheti: csak.

És most következzen az öncenzúra, a gyalázatos, minősíthetetlen öncenzúra, brüllírozó példája.

A városban

van mikor az utcai lámpák
szelíden reszkető csillagok
van mikor a csend köpenyében
alvó városban dúdolok

aszfalton koppanó gesztenyék
levélszőnyeg terül eléd
házak közt szelídül a szél
máshol már nem is élhetnél

az éjjeli város fényei
a hajnali város hangjai
nappal az utcák képei
életemnek részei

csak tükörkép az életem
még önmagam sem érthetem
úgy érzem

az éjjeli város fényei
a hajnali város hangjai
nappal az utcák képei
életemnek részei

~~(a kis terek éjjeli fényei
az ébredő hajnalok hangjai
a nappalok mozgalmas képei
életemnek részei)~~

Az aláhúzott szövegrész helyett eredetileg ez állt:

ha az utcán vidámak az emberek,
ha néha kétségek közt tévelygek,
úgy érzem

Még kínosabb a refrén helyzete. Az eredeti szövegnek kézzel Kinde által küldött változata elkallódott. Csupán a hangfelvételre előkészített kottában van ez a szöveg. A hajdani kottában és a hangfelvételen (a film nem került elő Jilaváról) viszont a kerek zárójelbe tett, áthúzott szöveg látható/hallható. Már nem emlékszem, mi történt a refrénnel. Tartok tőle, hogy ifjonti magabiztosságom (értsd pökhendiségem) áldozata lett a gépelt „kézirat”.

A dalszöveget nagyon szeretem, hisz egy őszi délután megtett temesvári séta nyomán született. De működésbe lépett az emberileg is minősíthetetlen öncenzúráram. Attól tartva, hogy a cenzor belekóthet abba, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomban egy fiatal nem tévelyeghet (az csak a züllött kapitalizmusban történik meg, de ott állandóan) és főleg nem „kétségek közt”, hisz a párt dokumentumai pontosan előírják a napfényes jövőt, megkérdeztem a zenei szerkesztőt, mit szól. Kockázatot jelenthet az ominózus mondat? A zenei szerkesztő azonos gondolatmenettel jutott arra a következtetésre, jobb, ha meg sem próbáljuk, nehogy mindenestől kivágja a cenzor.

A dallamot az eredeti szövegre írtam, találtam tehát szavakat, melyekkel az eredeti szöveget helyettesítettem.

Az eredeti kézirat (fél vonalas füzetlap, puha grafitceruzával, nagy nyomtatott betűkkel írott szöveg) elkallódott, csak a próbákra és a cenzúrához selyempapírra átgépett, már általam módosított szöveg maradt meg.

Aztán 2018-ban, a *Garabonciások* című kötet egyik könyvbemutatójára készülődvé, gyakorlás közben, derült égből belém csapott... illetve eszembe jutott az eredeti szöveg. És azóta újra az eredeti szöveggel énekelem.⁷

Az *Iskolaidő* is Kinde első temesvári látogatásának eredménye. 1977-et írtunk. Az egyetemi tanévkezdéskor még gyönyörű az idő. A Gerhardinum épületében akkor a villamosmérnöki kar működött, ott üldögéltünk az előadóteremben – fel sem tűnt senkinek az egy szem idegen. Átléptünk a könyvtárba is, majd a Jenő herceg téren kötöttünk ki. Üldögéltünk a padokon, már ott, ahol a galambok nem ülték volt össze a padokat. Nézegettük a Szentháromság (pestis) szobrot, és nevetgélünk, mert a villamosáram spórlása miatt a szökőkút száraz volt. Galambok pihentek a szökőkútban. A Phoenix együttes tagjai, illegálisan, nemrég távoztak Marshall hangládákba kucorodva a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomból. Iskoláról, zenéről, (uram bocsá') könyvekről beszélgettünk. Kinde, úgy emlékszem, jegyzetelt valamit. Aztán küldte levél helyett az *Iskolaidőt*. És készültünk a cenzúrázásra.

Iskolaidő

ma is mint minden reggel
felcsörgetett a vekker
ma sem kért ma sem simogatott
kérvényt sem írt hogy kelj fel

megint előadóterem
meg-meglazuló figyelem
az ablakon benevet a nap
csak nehezíti dolgotat

de nem engeded el magad
dolgozik az öntudat
beszélni sem lehet veled míg
keményed töröd a fejed

ma is mint minden délben
galambok búgnak a téren
a szökőkút ami nem szökik
őrizgeti a cseppjeit

körülrajong a délután
rohansz a dolgaid után
jó lenne egyszerűen ülni
a könyvtárt messze elkerülni

de nem engeded el magad
dolgozik az öntudat

beszélni sem lehet veled míg
keményen töröd a fejed

a dal rólad szól hallhatod
legalább ez legyen zeneadagod
és akkor majd elviseled
a szédítő iramot

Boros Zoltán elolvasta, és azonnal a fejéhez kapott. Mi ez, hogy a szökőkút, ami nem szökik? Próbáltuk magyarázni, hogy áramszünet, hogy vízhiány, hogy a szökőkutat a (béke)galambok, akárcsak a Császár öfelsége portréját a legyenek, és, hát, hogy a „fiúk” hangládákba kucorogva szöktek.

Hát ez az, mondja Boros. Ilyenkor temesvári együttes az mondja, hogy „szökik”? Azonnal lefejeznek. Mindannyiunkat. Próbáltuk mondani, hogy nem szökik, hanem NEM szökik, vagyis éppen fordítva. Mire Boros, jó-jó, a cenzor se hülye. A legalább kétolvasatú „áthallás”-ból minimum az egyiktől nagyon ideges lesz. A másiktól „csak” ideges lesz. És nem a kódolt üzenetbe köt majd bele, hanem abba, hogy ilyen nincs, hogy a szökőkút szökik, vagy nem szökik. Mindegy.

Már az is kockázatos „hogy dolgozik az öntudat”. Hisz a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság kommunista öntudattal építi a sokoldalúan fejlettet. És akkor rázzátok itt a pofonfát. Az „öntudat” kifejezést szinte kizárólag munkásmozgalmi kontextusban szabad használni. És ettől nagyon ideges lesz a cenzor, mert abba, hogy valaki öntudatosan tanul, nem lehet belekötni, noha ebben a párosításban, hogy „dolgozik az öntudat”, előbb tör ki a röhögés az emberből, és utána fogja fel, hogy nemcsak a szavak társítása, de a kódolt üzenet is...

Szóval a nem szökő szökőkút helyett legyen valami más, és ha ez a kiálló kampó nincs, akkor a cenzornak se lesz – reméljük – erősebb kapaszkodója, és megmenekül a dal.

„A szökőkút, ami nem szökik” helyett lett lagymatag „a szökőkút, ami álmodik”. De csak a hangfelvételen. Élőben mindig az eredeti szöveggel énekeltük.

A közönség, nemcsak Temesváron, nagyon pontosan tudta, hogy ki (Phoenix) és mi (édesvíz). Negyven (vagy ötven?) évvel később, önmagamtól meghatódva énekelem, „jó lenne egyszerűen ülni / a könyvtárt messze elkerülni”, és arra leszek figyelmes, hogy több hangon énekelek. Hajdani temesvári diáktársam, ma jó nevű rádiós, átszellemülve éneklí velem. Lám, lám. A politikai üzenetnél is erősebb a hitelesség, az őszinteség. Hisz nincs olyan hajdani egyetemi hallgató, aki át ne érezné a kellemes séta versus könyvtárban való kemény tanulás tragikumát.

És végezetül egy olyan szövegről, amely egy vesszőmódosítás nélkül „ment át”: a *Vallomás*.⁸ Kinde természetesen itt is derűs nyugalommal űz csúfot a minket körülvevő sokoldalúan fejlett szocialista társadalomból. A szorgalmas állampolgár a bányák, gyárak, építőtelepek, kollektív gazdaságok hangyája kellene hogy legyen. De akkor se (és most se) lesz szorgalmas állampolgárnak háza, luxusautója. És máris ki- és összekacsintunk. Hisz saját háza, luxusautója elsősorban az apparatcsiknak volt. A hétvégi ház birtoklása tilos volt. Mégis kinek lehetett, ha nem a szekusnak, apparatcsiknak. A „vízöblítéses hétvégi trónus” igen elegánsan mond véleményt hősünkről és az egész rendszerről. Mellékes a fizetéshez? A szocializmusban?! Angol (!!) nyelvőrára magántanárhoz járatni a gye-

reket? Csak a kiváltságosok engedhették meg maguknak, és csak nekik engedte-tett meg.

És mára már azon is túl vagyunk, hogy Újgazdagék gyereke tűzpiros olasz luxus Masserati-jával lekaszált a járdán gyanútlanul bandukoló gyalogosokat...

Jilaváról összesen 75 percnyi Garabonciás film került elő. Ebből bizony, annak idején, nagyon kevés dalszöveget kellett megszelídíteni, hogy a cenzúrán átmenjen. Ezt elsősorban az akkori temesvári és bukaresti magyar elit már nevesített tagjainak köszönhetjük: Albert Ferenc professzor úrnak, Kilyéni Istvánnak és Csizmarik Lászlónak Temesváron, Bodor Pálnak és Boros Zoltánnak Bukarestben.

■ JEGYZETEK

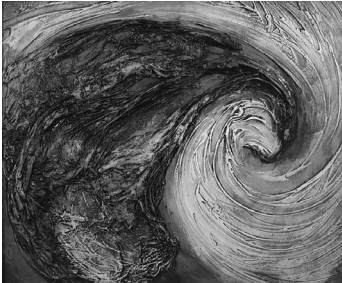
1. Liviu Malița: *Ceausescu színházba megy. A hivatalos román cenzúráról*. Színház 2009/5. <http://szinhaz.net/2009/05/08/liviu-malita-ceausescu-szinhazba-megy/>
2. Györffy Gábor: *Kommunista cenzúra a XX. században*. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. II. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2004. 426.
3. UASCR – Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din România.
4. „Cenzori funkcióban közrejátszott egy román kolléganő, akinek esetről esetre fordítottam a szövegeket. Colțescu Gabriela filozófiatanárnő, igazi temesvári, aki mindvégig jó társnak bizonyult ebben a történetben.” – jelezte Albert Ferenc professzor úr egy, a régmúltat idéző levelében.
5. Néhány évvel később Bródy János hasonló konstrukcióval mondja, hogy „a helyzet az jó, de nem reménytelen”.
6. Szövegét lásd a *Korunk* 2016/7-es lapszámában.
7. Ez a változat olvasható a *Korunk* 2016/7-es lapszámában.
8. Szövegét lásd a *Korunk* 2016/7-es számában.

VALLASEK JÚLIA

VÁROS A KÖD TERÉBEN

Méliusz József regényének térképzeteiről

**A regény voltaképpen
válságelbeszélés,
a család, és a város
mellett egy társadalmi
osztály, a polgárság
válsághelyzetének
története, amely az
első világháború éveit,
a Monarchia bukását
és a kisebbségivé válás
élményét idézi fel
egy-egy
első személyben.**

■ „Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont időn méretek meg és töltődik fel tartalommal”¹ – írja Bahtyin az általa alapvetően metaforikus értelemben használt kronotoposz meghatározásában. Ő kronotopikusként jellemez olyan (antik és klasszikus) regénybeli motívumokat, mint a találkozás, az út, a kastély/birtok vagy a (kis)város. Ugyanakkor fontos jelezni, hogy a hangsúly többnyire az időbeli mozzanatokra esik. Míg a tizenkilencedik század (ekkorra datálhatók a Bahtyin által említett regények legfrissebbjei is) az emberi történések időbeliségét hangsúlyozta, Michel Foucault szerint „jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan ponton állunk, úgy hiszem, ahonnan a világ nem annyira az időben kibomló nagy élet formájában, mint inkább hálózatként jelenik meg, mely összeköti a pontokat, egybefűzi saját felvetőszálait.”² Foucault végső soron önálló társadalmi entitásként definiálja a teret, amelyben a dolgok nem tetszőlegesen foglalnak helyet, hanem egymással való viszonyban alakítanak ki struktúrákat.

A korábbi zárt, alá-fölé rendeltségi viszony helyére tehát egy fluid, kölcsönhatáson alapuló viszony kerül, melynek következtében a térre már nem önmagában létezőként, hanem kontextusba helyezhetőként, egyfajta társadalmi entitásként tekintünk.³

Gyáni Gábor *A „térbeli fordulat” és a várostörténet* című tanulmányában ugyancsak Foucault nyomán két dolgot rögzít kiindulópontként: „(1) a tér semmiképp sem üres entitás, amely háttérben álló díszként szolgál csupán az előtérben zajló események keretként, (2) a tér a legkevésbé sem homogén, hanem differenciált valami, a kereteit kitöltő különféle terek minőségét pedig az általuk (is) teremtetett viszonyrendszerek (az úgynevezett szerkezeti helyek) határozzák meg.”⁴

A hely meghatározása, körülhatárolása, önmagában a határfogalom kiemelt szerepe, az otthon mint rögzített pont egy instabil világban meghatározó alakzatát képezi a következőkben vizsgálandó, *Város a ködben* című Méliusz József-regénynek. A térképzetek nem pusztán önmagukban jelennek meg, hanem kontextusba helyezve, a tér leírása tehát nem egyszerűen látványként, hanem történelmi-referenciális olvasatban jelentkezik, végső soron egy belső tér, egy kulturális narratíva, különböző társadalmi és hatalmi mechanizmusok, határok ki- és áthelyezése mutatkozik meg általa. Ennek a megmutatkozásnak a szerepére utal Faragó Kornélia: „ily módon a tér-idő lokalizáción alapuló, erősen vizualizáló olvasásmódok háttérbe szorulnak, mert nem az a lényeges, ami látszik, hanem az, amit ez a látszás szélesebb értelemben, poétikai gondolkodási módként megmutat.”⁵

David Harvey szerint ez a poétikai módszer legerőteljesebben olyankor jelenik meg, amikor a világ és a róla alkotott, korábban stabilizálódott képünk valamilyen külső behatás, kataklizma hatására rövid idő alatt megváltozik.⁶ Ilyen, általa tér-idő sűrűsödésnek nevezett periódus esetünkben a geopolitikai szempontból radikális változásokat hozó első világháború utáni korszak (ahogy annak tekinthető az 1848-as forradalom vagy az 1989-es fordulat is). Az 1909-ben született Méliusz számára az első világháború közvetlen tapasztalatból ismert időszak, személyes tapasztalat az a folyamat, melyben Magyarország elveszíti korábbi területeinek mintegy kétharmadát, magyar anyanyelvű lakosságának egyharmadát, amelyben a birtokviszonyok radikális változása, az urbanizáció nyomán a tér alakzatai szemmel láthatóan és gyors ütemben változnak. Ebbe a folyamatba beletartoznak a változások során megjelenő szimbolikus térfoglalások, az új hatalom alá került területeken a nemzetiesítési gyakorlat során elsősorban a városi térben megjelenő új (nyelvi) markerek, amelyek a korábbi jelenségeket eltörlik vagy megváltoztatják. Az ilyen intenzív változásokhoz kötődő narratívák mentén az idő térbe vetítése is erőteljesebben mutatkozik meg.

Ugyanakkor a térelemek egyszerre jeleníthetik meg a változásokat, az ideiglenességet, eldöntetlenséget és az azoknak ellenálló, azok körén kívül eső változatlanságot is.

Az alábbiakban Méliusz József *Város a ködben* című regényének térábrázolására fókuszálva azt vizsgálom, hogyan jelenik meg az első világháborút követő geopolitikai változások emlékezte egy multietnikus bánási város, Temesvár terében.

A regény voltaképpen válságelbeszélés, a család, és a város mellett egy társadalmi osztály, a polgárság válsághelyzetének története, amely az első világháború éveit, a Monarchia bukását és a kisebbségivé válás élményét idézi fel egyes szám első személyben. Méliusz ugyan 1938 és 1940 közt írta első regényét, de a Borcsa János Méliusz-monográfiájában⁸ közölt *Háborús napló* tanúsága szerint a második világháború alatt sokat javított a kéziraton. Maga a regény azonban csak tekintélyes késéssel, 1969-ben (nyilván a megjelenés idejének elvárásrend-

szeréhez igazított végső szövegváltozatban) jelent meg. A hozzácsatolt *Regény a Város a ködben kéziratának kalandjairól* című szövegében Méliusz részletesen leírja, hogy noha a második világháború alatt munkája több ízben is „nyomdaközelsébe” került, végül a háborús viszonyok okozta áthallások miatt sem az Erdélyi Szépművészeti Céh, sem a Révai nem vállalta. A háború után immár átdolgozott, tovább csiszolt változata szerepelt ugyan a Józsa Béla Athenaeum kiadói tervében, Méliusz ekkor azonban inkább új regényének, a *Sors és jelkép*nek a kiadása mellett döntött, a negyvenes évek végétől pedig persona non grata-vá vált az új hatalom szemében, így nem publikálhatott. Ezzel magyarázható a *Város a ködben* megjelenésének tekintélyes késése, illetve az is, hogy 1969-ben már viszonylag gazdag recepciója ellenére sem tudott igazán jelentős, a kortárs befogadói teret alakító művé válni.

Megírásának pillanatában Méliusz József első, nagy lélegzetű műve modern prózapoétikájának köszönhetően fontos pozíciót tölthetett volna be a két világháború közti erdélyi próza történetében, sajátos sorsának köszönhetően azonban nem tudott beépülni a magyar modernista epikai hagyományba.

Méliusz monográfiája, Borcsa János elsősorban a Bildungsroman műfaji keretei közt értelmezi a *Város a ködben*et, mint olyan regényes önéletrajzot, amelyben „a kisgyermeki ártatlanság és függőség állapotából a hős fokozatosan eljut saját »határainak«, például biológikumának felfedezéséig, majd a családi emlékezet feltárulása révén társadalmi gyökereinek, kötődéseinek tudatos számbavételéig, végül pedig egyénisége sajátos dimenzióinak megszerzéséig, felfedezve önmagában a szabadságvágyat, illetve – bizonyos politikai-társadalmi kényszerítő körülmények szorításában – a korai felnőtté válás állapotába.”⁷⁹

A *Város a ködben* tehát az eseményeket magukat még nem vagy csak alig fel-fogó gyermek-narrátor perspektívájából láttatja Temesvár első világháborús életét, illetve a háborút lezáró trianoni döntés várost érintő hatását. A gyermeki perspektívát ugyanakkor mindvégig a felnőtt narrátor évtizedekkel későbbi tapasztalatai alapján kialakított kommentárjai ellenpontosítják. Az elbeszélői hang így a regény során folyamatosan váltakozik, hol az eseményekben részt vevő gyermekszereplő, hol pedig az eseményekre reflektáló felnőtt hangja dominál, az elbeszélő hol közvetlen közel kerül tárgyához, hol eltávolodik tőle, és általános történelmi, város- és családtörténeti adatokkal utal a háttérben zajló eseményekre. A ráközelítés és eltávolodás változtatása teszi a narrációt dinamikusabbá, ugyanakkor egyfajta villódzó bizonytalanságot is teremt, amely akár az emlékezés lehetőségeiben való kételkedés formáját is öltheti. „De így történt-e valóban? Nem tudom. Azt hiszem. Így dereng fel bennem most ez a részlet, ezen az éjszakán, ahogy írom, ám holnap ugyanez az érzés, ha egyáltalán megszülethetne még, talán egészen más árnyalással diktálná ugyanezt vagy éppen másvalamit. A jelentől is függő emlékezés oly esetleges, amikor életre kelti azt a régmúlt időszakot, amikor a gyermeki lélek a világban és a kegyetlen ős-fájdalmas valóságban először fürdött meg! Alighanem az e századi lélekolvasók áltudománya is csak silány eszköz ahhoz, hogy újraélessze, amit ebben a korban és az olyan időkben, amilyen ez az egyre bizonyosabban vesztett háború volt, érezhetett és megélhetett az ember”⁸⁰

Ebben a megközelítésben a *Város a ködben* Márai *Egy polgár vallomásai* (1934) című regényével és Déry Tibor *A befejezetlen mondatával* (1947) rokonítható. Máraira emlékeztet a polgári, városi élet már-már szociografikus rajza, a gyerekkorhoz kötődő jellegzetes tevékenységek, játékok, traumák megjelenítése.

(Például mindkét regényben a gyerekszereplő élethelyzetének köszönhetően szabadon mozog különféle társadalmi osztályok világában, nemcsak a polgári világ tereit, hanem a cselédszobák, házmesterlakások, külvárosi utcák terét is jól ismeri. Ez utóbbiak lesznek a narrátornál általában alacsonyabb társadalmi helyzetű gyerekekkel való banda-játék egyszerre vonzó és félelmetes helyszínei, ahol egy-egy erősebb, idősebb fiú testi-lelki terror alatt tartja, megalázó játékra kényszeríti a többieket.) Déry munkájához elsősorban a regény alapvetése köti Méliusz munkáját, mindkettőben erős a polgári, értelmiségi osztály világától a baloldali eszmék jegyében történő elszakadás gondolata.

Méliusz regényében a falusi, paraszti világból városba került, ott meggazdagodott, félpolgári-félparaszti szokások közt élő hivatalnokcsalád ugyan Temesvár polgári központjában él (sőt a háborús konjunktúrában meggazdagodva itt vesznek új, nagy házat), ám rokonaikon keresztül a külvárosban, a gyártelep pincelakásaiban vagy a város környéki tanyákon is otthonosan mozognak. Csakhogy az ottani rokonokkal (a besorozott, fronton eleső katonával, a nélkülvöző gyári munkással, a tüntetésen megfázó tüdőbeteg, csenevész varrólánnyal) ellentétben a narrátor családja a bőség és gazdagság, a társadalmi felemelkedés idejeként éli meg a háború éveit: hiszen az élelmes és szerencsés családfő lövészárkok helyett a katonai élelmiszer-lerakathoz kerül. A Monarchiában, a győzelmes háborúban naivan hívó, az általános nyomor közepette saját kis hasznukat kereső, bőségben élő szülők és hozzájuk hasonló tisztviselőkből álló „kompánia” ábrázolását az eseményekre visszaemlékező felnőtt gyakran ironikus kommentárokkal kíséri. A gyermek elsősorban faluról városra került, gyökértelen nagymamájához és szegény unokatestvéreihez (a fronton elpusztuló Józsi, a tüdőbajos Katica) vonzódik, szülei és közte csupán a regény végén, egy megalázó utcai jelenet során jön létre valós szolidaritás. A veszített háború, a létbizonytalanság, az idegen hatalmaknak való kiszolgáltatottság állapota, az a trauma, hogy régi barátok elfordulnak tőlük, mindhármukat megdöbbeníti: „Talán úgy mondhatnám, azokban a percekben váltunk mind a hárman felnőtté, ők ketten, a gyerekesen hiszékenyek és én, a gyermek, mert velük én is belekóstoltam abba, hogy milyen az ember megaláztatása. Igen, ez történt velünk, kisebbséggé váltunk.”¹¹

Az emlékező narrátor gyakori ironikus viszonyulása nem csupán felidézi, hanem leleplezi a szülők világának mentalitását, viselkedését. A rabkórust szervező börtönigazgató Faragó hadnagy, Schmöller gőzmosoda-tulajdonos, a hadi felmentésekből és magzatelhajtásokból meggazdagodó Klein doktor, az élelmezési raktárt állandóan dézsmáló Fazakas kapitány, Mathesz őrmester, az opporunisták jogász Barna doktor és társaik a visszatekintő elbeszélő nézőpontjából mindannyian bűnösök. Bűnük nem csupán az, hogy haszonélvezői egy világégésnek, hanem az, hogy ezáltal akarva-akaratlanul okozói is az emberiség nagy traumáját jelentő világháborúnak. Amint az 1981-es kiadás előszavában Egyed Péter megállapítja, „a *Város a ködben* regényírói szempontja a leleplezés, célja a lelepleződés jelenségrajzának megalkotása és okainak feltárása, értékszempontja a lehetséges emberi állapot keresése”.¹²

Méliusz regénye kollektív bűnről és büntudatról beszél. Narrátora már gyermekkorban homályos büntudatot érez (pl. amikor az élelmiszerraktárban csemegét nyomnak a markába), a visszaemlékező felnőtt kommentárjában azonban mindez már reflektáltan jelentkezik: „Sejtettem valahogy, éreztem talán, illetve csak most érzem, hogy vétkes vagyok én is, aki ha önkéntelenül és tudatlanul is,

de mégis részt vettem ebben az áldatlan színjátékban, tagja voltam egy megbo-csáthatatlan és feloldhatatlan, bár kétségtelenül könnyű és tetszetős színjáték-ban fellépő bűnös szereplőgárdának, mert hiszen ott éltem, és akkor éltem ab-ban a gyalázatos környezetben.”¹³

A *Város a ködben* tehát egy büntudatból fakadó vezekelés regénye, hiszen a megnyugvás megtalálásának egyetlen módja a kollektív bűnösség vállalása, amely csak az események elmondásában ölthet formát. A regénybeli gyerek „egyedül így érhet el a feloldozás küszöbére, ha megsemmisíti magában a kispolgárt, a polgárt, a megtagadó vallomással, s azzal önmagában is elítéli osztályát, [...] ha visszapi-lant a történetekre: tudatossá válik benne, mert hiszen egy ténylegesen feldolgoz-hatatlan, újra-bűnös életbe kezdene, ha nem mondana el mindent. Mindent? Leg-alábbis valamennyit, a minden egy töredékét, azt a nyomorult keveset, ami egy ember élete, az ember életének kezdete, mert hiszen mindent el kell mondani, nem nézve, kit ér a vallomás ítélete, akár apját, anyját is, ha azok az igazságtalan-ság résztvevői voltak, elmondani az igazat, hogy feloldozva átkerüljön azoknak az oldalára, akik az igazságtalanságot elszenvedték.”¹⁴

A regény zárófejezetében a gyermek képzeletében halottak szellemei ülik kö-rül az utolsó ünnepi vacsorára megterített, érintetlenül maradt asztalt, mintegy jelenlétükkel validálva a visszaemlékező által elmondottak igazságtartalmát, így távozásuk feloldozás. A szabadság fanatikusaként elpusztult forradalmár unoka-testvér, Péter szavai zárják a regényt: „Már nincs szükséged ránk, elmondtál mindent, amit el kellett mondanod.”¹⁵

Méliusz regénye az első világháború kitörésének pillanatától követi figyelem-mel Temesvár életét az őszirózsás forradalmon keresztül addig, amíg a trianoni döntés nyomán a városban meg nem szilárdul a román uralom.

A háború kitöréséig a haza, a város (Temesvár), a konkrét otthon és a társa-dalmi érvényesülés fogalma egymásba mosódik a pusztai néptanítóból önerőből felemelkedő városi tisztviselő apa fejében. „Mi a haza? A haza az a földterület, melyen a jólét utáni törekvésben, hajszában mind följebb és följebb jutunk a fi-zetési ranglétrán [...]. A haza akkor »haza«, ha valahol zavartalanul meg lehet benne bújni. Egy háznyi helyen legalább.”¹⁶

A háború hírére megbolydult várost az érzékelés szerepét hangsúlyozó gyer-meki nézőpontból ábrázolja Méliusz, egy olyan szenzoriális városképet teremt-ve meg, amelyben a gazdagság elsősorban az ételfelsorolásokban nyilvánul meg. Esténként „felszáll a város fölé a fűszerek illatának láthatatlan gőze, megtelik a levegő a bors, a paprika, a majoranna, a petrezselyem édes és izgató szagával, s a forró zsírban serceg, rotyog a finom karikákra szeletelt zamatos hagyma [...]. Az előkelőbb éttermek és kocsmák izzó rostjain és nyársain parázs fölött húséte-lek sercegnek fokhagymás létől csillogón. [...] Mondom, mindezek a káprázato-san szállongó, egymásba ömlő és összekeveredő ízek és illatok a nyári estékben városunkban egészen egyedivé varázsolják a levegőt.”¹⁷

A háború alatt az urbánus építkezés megszokott dinamikája megváltozik, míg korábban tágas polgári házak, bérpaloták épültek, most a város széli gyárnegyed növekszik és válik az ábrázolásban afféle mitikus szörnyé. „A háború alatt a gyá-rak megnöttek. Kapuikon, akár valami telhetetlen szörny száján százas és ezres tö-megekben egyre ömlöttek váltáskor ki és be a munkásasszonyok. Új sínparák je-lentek meg, vagonok gurultak át a város kellős közepén éjjel és nappal. [...] az új üzleti világ megváltoztatta, fellazította a millenniumi kényelmet, a város arcát vég-legesen és végzetesen a maga képére és hasonlatosságára alakította.”¹⁸

Az első világháborús Temesvár központja tehát változatlan, külvárosait viszont állandó mozgás, nyugtalanság, változás jellemzi. Maga a háború csupán szimbolikus formában, a várost éppen uraló hatalom jegyein keresztül jelenik meg, a harcok valahol a város terén kívül történnek, az arra utaló jelek feloldódnak az urbánus világ zajában. A városlakók még azt sem tudják biztosan, ágyúdörgést hallanak-e, vagy csupán a távolban „zörömbölő villanyos zaját.”¹⁹

A város feletti uralmat az annak központja feletti uralom jelképezi, a szimbolikus térfoglalás ezért mindig az éppen vesztes hatalom szimbolikus jegyeinek eltávolításával, saját szimbólumok kihelyezésével történik. Az Osztrák–Magyar Monarchia bukását a Mária Terézia-szobor ledöntése jelképezi, melyet a város feletti uralmat ideiglenesen átvevő francia tiszt úgy néz, mint „benszülöttek ceremóniáit”.²⁰ Miközben a központ arca változik annak függvényében, hogy a Tanácsköztársaság, a francia-szenegáli csapatok, a szerbek vagy a románok uralják a várost, a külvárosi tér változatlan marad.

A román hatalomátvétel, amely vallásos szimbólumrendszerben, az egyik fél számára nagypéntekként, a másik számára viszont húsvét vasárnapi feltámadásként jelenik meg, elsősorban ugyancsak a központ arculatának megváltozásában manifesztálódik. „A bevonulók még ki sem pihenték magukat, máris megváltozott a város jellege. [...] a főbb utcákat, a tereket átkeresztelték, a hivatalokat átalakították más, lazább szerkezetté. Más külszint adtak a városnak, a kávéházaknak más hangulatot, megváltoztatták a kereskedők szellemét, szokásait és módorát, más, gyorsabb, nyugtalanabb tempója lett az utcáknak, átformálták az életet. [...] A külvárosokban, a munkásnegyedekben nem változott semmi. [...] A lent és fent megmaradt, meg a Belsőváros és a kültelek, meg az emelet és a pince.”²¹

Méliusz József regénye a harmincas évek modern magyar prózájának vonulatába illeszkedik. Emlékezőtechnikája prousti ihletésű, ugyanakkor fontos szerepet kap a különböző helyszíneket, eseményeket összejátszó szimultaneista szerkesztésmód. A pusztulás és ezzel együtt a kollektív bűnösség arányait mintegy előrevetíti a regény első fejezeteinek egyik epizódja: a fegyverfogást lelkiismereti okból megtagadó nazarénus, Szabó Kis Mihály statáriális tárgyalása és kivégzése. Az apa ugyanabban a pillanatban lép be a közvélemény fórumának számító Ezüstkecske vendéglőbe, amikor Horváth hadnagy lelövi a nazarénust, amikor Párizsban, egy másik kávéházban merénylet áldozata lesz Jean Jaurès, amire pedig Svájcban reflektál egy fiatalember, Manojlovics Tódor.

A regény zárójeleneteinek feszültségét az ellentétezés adja. Miközben készül a régi szép időköt felidéző „utolsó vacsora”, amelyre aztán nem érkeznek meg a vendégek, miközben a szobában pattanásig feszülnek az idegek, majd az egyedül maradó gyermek-narrátor előtt a vacsoraasztalt a háború, illetve az igazságtalan társadalmi rend áldozatai ülik körül, addig a városban a narrátor és így az olvasó számára is láthatatlanul dühöng az ítéletidő, az eső „úgy csapkodott végig a fáradt városon, mint valami fenyítés, ütötte, verte a várost”.²²

A címbe írt kód, amely végül elfedi a néző szeme elől Temesvárt ebben a jelenetben, egy világrend apokaliptikus pusztulását szimbolizálja, azt az áthatolhatatlan, immár emlékezet útján sem bejárható távolságot, amely a múltbeli és a jelenbeli város között húzódik.

A narrátor által erőteljes szenzoriális képeken keresztül felidézett városkép eltűnik, a hatalomváltást követő Temesvár arcairól már nem beszél a *Város a kódban*. Az esőverte, kódbe vesző Temesvár képe azonban (valószínűleg a szerző akarata ellenére) a mai olvasatban egyre inkább nosztalgikussá válik, a társa-

dalmi osztályok közti feszültségről az idő múlásával (más, új természetű feszültségek és történelmi kataklizmák ismeretében) mintha fokozatosan áttevődne a hangsúly az urbánus tér, urbánus világ formálódásának folyamatára. A gyermek-narrátor világra rácsodálkozó, Temesvárt és környékét a maga színes összetettségében láttató tekintete, anélkül, hogy azok igazságértékét, jogosságát megkérdőjelezné, finoman felülírja a felnőtt-narrátor utólagos reflexióit.

„A város azon a napon lepleződött le teljesen és végleg, amikor kitört a háború, de alighanem minden más város is”²³ – állítja a visszatekintő narrátor, mintegy feltételezve, hogy éppen a háborús határhelyzet feszültsége leplezte le, mutatta meg a város igazi arcát. Csakhogy maga a regény arról tanúskodik, hogy ez az „arc” csak a szubjektív emlékezésben válik „igazivá”, a többi végérvényesen ködbe vész.

■ JEGYZETEK

1. M. M. Bahtyin: *A tér és az idő a regényben*. In: *Uő: A szó esztétikája*. Gondolat Kiadó, Bp., 1976. 258.
2. Michel Foucault: *Eltérő terekről*. In: *Uő: Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 2000. 147.
3. Faragó Kornélia: *Szemléleti terek, helyzeti reprezentációk*. In: Bíró Csilla – Visy Beatrix (szerk.) *Tér(v)iszonyok és térkép(z)etek*. Gondolat Kiadó, Bp., 2014. 20.
4. Gyáni Gábor: *A „térbeli fordulat” és a várostörténet*. *Korunk* 2007/7. 5.
5. Faragó: i. m. 23.
6. David Harvey: *A kapitalizmus a fragmentálódás üze*. *Fordulat* 2009/7. 112.
7. Idézett kiadás: Méliusz József: *Város a ködben*. Szépirodalmi, Bp., 1982.
8. Borcsa János: *Méliusz József*. Kriterion, Kvár, 2001.
9. Borcsa: i. m. 18.
10. Méliusz: i. m. 300.
11. Uo. 477.
12. Egyed Péter: *Vesztés és túlélés Méliusz József műveiben*. In: Méliusz József: *Város a ködben*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981. 6.
13. Méliusz: i. m. 454-455.
14. Uo. 455.
15. Uo. 500.
16. Uo. 13.
17. Uo. 29.
18. Uo. 14.
19. Uo.
20. Uo. 441.
21. Uo. 484.
22. Uo. 487.
23. Uo. 31.

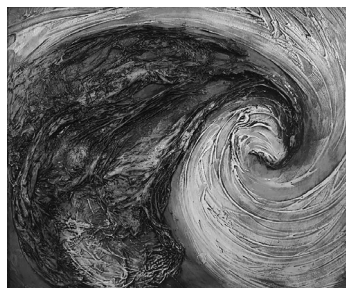
ANDRÁS ORSOLYA

DÁLIA ÉS ASZFALTSZŐNYEG

Herta Müller Bánság-térképe

A feltérképezés lehetőségei

■ 2019-ben jelent meg a Ruxandra Cesereanu szerkesztette *Herta Müller, un puzzle* című tanulmánykötet,¹ amely a bánsági származású szerző műveit többek között az emlékezés és kartográfia összefüggéseiből kiindulva közelíti meg. Herta Müller prózájának térbeli reprezentációival foglalkozó esszéjében Marius Conkan nemcsak a térbeli fordulat (*spatial turn*) elméleti hátterére hivatkozik, miszerint a tér nem semleges elem, hanem szociális, politikai és kulturális szempontból saját ágenciával rendelkező tényezőnek tekinthető, hanem az érzelmi fordulat (*affective turn*) felismeréseire is.² Conkan kiemeli, hogy a térbeli reprezentációk szorosan kötődnek az érzelmi és testi tapasztalatokhoz, valamint az identitás kialakulásához. Éppen ezért szerinte „a német írói irodalmi kartográfia nemcsak a romániai kommunizmus meghatározta élet megértése szempontjából lehet releváns, hanem főként arra vonatkozóan, hogy a posztkommunista társadalom hogyan dolgozza fel ezt a történelmi kontextust az egyéni és kollektív emlékezés/identitás szintjén”.³ Marius Conkan gondolatmenetének téje tehát elsősorban a múltról szóló, de a jelenben felépített narratívák struktúrájának feltárása, az a kérdés, hogy a jelenben hogyan pozicionáljuk magunkat a múlthoz képest, illetve a jelen megértésének lehetőségei a múlt elbeszélései alapján, vagyis inkább az időhöz, nem pedig a térhez kapcsolódó probléma.

**Arra a kérdésre, hogy
védelmet nyújthat-e
a város aszfaltszőnyege
a halálfélelemmel
szemben, egyértelműen
nem a válasz,
ha Herta Müller
Temesvárról szóló
szövegeit tekintjük.**

Emellett Robert T. Tallyre hivatkozva megemlíti a narratív kartográfia (*narrative mapping*) fogalmát is, ami egyrészt közelebb visz a térbeli reprezentációk vizsgálatához, másrészt a konkrét történelmi kontextustól elvonatkoztatva egy általánosabb kérdésfelvetést is megenged. Tally szerint a narráció nem más, mint a valós és imaginárius terek strukturálása, azaz feltérképezése, amit olvasókként elhelyezhetünk a saját idő- és térbeli kontextusunkban, és ami ezáltal abban segíthet nekünk, hogy értelmes formát adjunk a világnak, amelyben élünk.⁴ Értelmezésem szerint az érzelmeket és a tőlük elválaszthatatlan testi érzeteket is aktiváló szépirodalmi szöveg térbeli reprezentációinak vizsgálata abban segíthet, hogy tájékozódjunk a világban, és abban is, hogy többet láthassunk és érezhessünk egyes terekben, azaz figyelmesebbek lehessünk.

Ez Herta Müller szövegeinek olvasásakor szinte magától kínálkozik. A szerző sokat emlegetett sajátos nyelvezte az olvasó figyelmének és érzékenységének iskolája, ugyanakkor a szerző észlelésének pontosságáról, rendkívüli aktivitásáról tanúskodik. Herta Müller maga nevezi ezt „kitalált észlelésnek”, önmagát megteremtő észlelésnek (*erfundene Wahrnehmung*),⁵ ami a szövegeiről szóló esszék és tanulmányok ikonikus fordulatává vált. Anja Johannsen szerint az észlelés megváltozása a politikai és társadalmi elnyomás következménye, és ez indítja el az észlelést érintő általános kérdésfelvetést Herta Müller esetében, különös tekintettel a „specifikus térészlelésre.”⁶ Wu Wenquan szintén a félelemmel és a személyes traumákkal hozza összefüggésbe a „kitalált észlelést”, ami egyfajta önvédelmi és feldolgozó mechanizmusként fordul szembe a rideg, ellenséges környezet kontrolljával, az önreflexiót tiltó családi és társadalmi szabályokkal.⁷ Norbert Otto Eke megállapítása az, hogy ez a „kitalált észlelés” irányítja Herta Müller írói eljárásait, új szavakat, kifejezésmódokat hoz létre, s ezáltal szövegei „a szokványos észlelés falába ütött kémlelőnyílások”⁸ lesznek.

Ezekből az elméleti megfontolásokból kiindulva az alábbiakban megpróbálom felvázolni Herta Müller Bánság-térképét, konkrétan a falu és város ábrázolását, a következő szempontok szerint: a természeti és épített környezet megjelenítése, a rájuk irányuló figyelem fókusza, a helységekben megtalálható intézmények terei, a terekhez kapcsolódó tevékenységek és érzelmi konnotációk, valamint a terek és a bennük mozgó szereplők viszonya.

Nitzkydorf: az elhallgatási kultúra szorongása

■ Amint azt Marta Petreu megfogalmazza Herta Müller műveit a traumák feldolgozásának lehetősége felől vizsgáló esszéjében, a szerző „írásművészete itt kezdődik: egy névtelen faluban, egy meg nem nevezett évben, egy név nélküli diktátor idején”.⁹ A szerző egész életművében folyamatosan visszatér Nitzkydorfnak, a bánsági sváb falunak az ábrázolásához, ahol 1953-tól 14 éves koráig szüleivel és nagyszüleivel élt, noha ezt a helyet valóban nem nevezi meg szövegeiben. Ennek a térnek az értelmezésében elmélyülve minden szövegben újabb és újabb rétegeket fed fel. A falusi környezetből kiragadott terek megjelenítésében megfigyelhető, hogy a szerző eltávolodik a szülőfalu, az otthon fogalmaival társított giccsektől, szubverzív módon viszonyul a sztereotípiákhoz, és figyelme elsősorban a periferikus terekre irányul.

Minden nyelv más szemmel lát című önéletrajzi ihletésű esszéjében a természeti környezet, a falu határában található szántóföld és legelő ábrázolását a szorongás hatja át, valamint meghatározó az ember kitettsége, a fenyegetettség ér-

zése: „Utáltam a makacs, hajthatatlan földeket, amelyek vad növényeket és állatokat faltak fel azért, hogy termesztett növényeket és háziállatokat etessenek. A szántóföldek a halálnemek határtalanul elnyúló panoptikumai voltak, egy-egy virágzó halotti tor. [...] A halottlátogatásokról ismertem a megkékült körmöket, a sárga porcot a zöldes fülkagylóban, ahova a növények már belevájták a fogaikat, türelmetlenül elkezdtek a bomlás munkáját, mégpedig a házak legszebb szobájában, nem vártak a sírig.”¹⁰ Anja Johannsen ezeket a tereket Herta Müller műveiben „korrumpált tájaknak” nevezi, amelyek az emberi élet törekenységét és rövidségét hangsúlyozzák, maga a természet pedig a megsemmisülés, pusztítás körforgását képviseli, saját ágenciával rendelkező, de az emberrel szemben teljesen részvétlen szereplő.¹¹ Johannsen az *ozmózis* kifejezést használja arra a jelenségre, hogy az emberi test határai áteresztőek, illetve a környezet bármikor áttörheti, megsértheti ezeket a határokat.¹² A természet idilli ábrázolásának sztereotípiája mellett így az is megkérdőjeleződik, hogy az ember uralkodhat a természetben (az idézett részletben például a civilizációt képviselő tisztaszoba nem jelent menedéket) – ami ezt a fajta térszerkezetet egy posztthumán paradigmába helyezi el.

A természeti környezethez kapcsolódó szorongás érzése egyébként Herta Müller gyerekkori tapasztalataihoz is köthető: a nehéz munka, az egyedüllét, a természetben való magára hagyatottság meghatározó élményéről több esszéjében és a Nobel-díj átvételekor elhangzott előadásában is beszámol. Korai novelláiban a gyerek nézőpontjából elmondott történetek elbeszélői perspektívája csak erősíti ezt a kiszolgáltatott, periférikus pozíciót a térben.

A *Minden szem más szemmel lát* című esszében a periféria metaforája: „a világ rojtjai” – innen és a természet csillapíthatatlan éhsége előtt igyekszik az elbeszélő menekülni, a rojtokról az aszfaltszönyegre, a centrumnak és védett környezetnek mutató városba kerülni: „Nem akartam a testemet átadni ennek a mindent felfaló, virágokkal álcázott pusztító nyári hőségnek. Amit akartam: el a rojtoktól, fel a szönyegre, ahol a talpam alatt az aszfalt olyan szorosan lezárja a földet, hogy belőle a halál nem lopakodhat oda a bokám köré.”¹³ A várostól remélt biztonság szintén illuzórikusnak bizonyul később, és az ott szerzett tapasztalatok csak arra világítanak rá, hogy az elnyomást és az állandósult szorongást, a halálfélelmet már ismeri valahonnan: a szülőfalujából, amelynek intézményeit és közösségi modelljeit a diktatúra kicsinyített másaként leplezi le.

Herta Müller első novelláskötete, a *Niederungen* óriási megbotránkozást váltott ki abban a közösségben, amelyről szól, a szerzőt és családját is megaláztatások érték, amint arról idézett esszéjében beszámol: őt magát az utcán szembeköpték, a borbély többé nem akarta megborotválni a nagyapját, aki évtizedek óta rendszeres vendége volt, a falusiak kiközösítették az anyját, nem akartak vele együtt dolgozni, egy szekérre felülni.¹⁴ Herta Müllert a *fészek beszennyezőjének* (*Nestbeschmutzerin*) nevezték írásai miatt, mivel ezekben rámutat a bánási falu zártságára, a képmutatásra és a hatalmi struktúrákban érvényesülő elnyomásra.

Egyik korai novelláskötetében, a *Drückender Tangó*-ban jelent meg a *Dorfchronik* (*Falusi krónika*) című szöveg, amelyben egy útikönyv tárgyilagos hangján mutatja be a falu különböző tereit, intézményeit utcáról utcára, házról házra haladva. Itt is a periférikus terekre irányul a figyelem, és a falu elszigeteltsége, zártsága nem a sztereotipikus hagyományörzés, hanem inkább a neveltségesség fényében mutatkozik meg: „A Néptanácsot az idegenek is felkeresik, ha a faluba tévednek, mivel, ha sürgős a dolog, a hátsó udvarba húzódhatnak pisilni, amit a faluban vizelésnek ne-

veznek. A Néptanács hátsó udvarában álló budi közbudi, mivel se ajtaja, se teteje nincs. [...] A Néptanács szomszédságában található a fodrászüzlet, amit a faluban borbélyműhelynek neveznek. A borbélyműhelyben van egy szék a tükörrel szemben, azonkívül egy szeneskályha a sarokban és egy fapad a fal mellett, ahol a kuncsaftok, akiket a faluban borotválkozó vendégeknek neveznek, ülnek és szunyókálnak, amit a faluban várakozásnak neveznek.”¹⁵

A falu külön nyelvezete, aminek obszesszív emlegetése az idézett novella ritmusát megadja, annak a tünete, hogy ez a világ semmilyen más perspektívát nem tud elképzelni a saját normarendszerén kívül, és ennek a rendnek a látszatát mindenáron kész megőrizni – s éppen ezért lehet a szerző számára a később megtapasztalt állami szintű elnyomás miniatúrája, amint arra *A norma ütemei* című esszéjében is reflektál – a címben szintén az önmagát ismétlő, önmagából kilátni képtelen fegyelmi és elnyomó rendszer óraművének üres, örületbe torokló ketyegésére utalva.¹⁶

A falu mint minden értelemben zárt és elzárkózó tér nemcsak egy nagyobb, az államot meghatározó struktúra modellje, hanem az egyéni létezésé is. A *Belül sziget, kívül határ* című esszé igen szemléletes ebből a szempontból: a sváb falu nyelvi és kulturális elszigeteltsége mellett arra is rámutat, hogy „a nagy, szilárdan álló szigeten, ami az ország volt, ide-oda bolyongott a sok kicsi sziget, melyek maguk az emberek voltak”.¹⁷ Ebben az esszében a szerző megemlíti azokat az egyéni és közösségi traumákat, amelyek a második világháború utáni időszakhoz kapcsolódnak, és a falu lakóinak, az ő saját családtagjainak magukba zárkózását, elszigetelődését eredményezik. Herta Müller nagyapjának üzletét és földbirtokait államosították, ez elől olyan rutinos kényszercselekvésekbe menekült, mint hogy a korábban tonnányi, vagonnyi gabonamennyiségek nyilvántartására szolgáló számlatömbbe a napi bevásárlásait írta be. Nagyanyja éppen a később államosított földekre vágyva ment hozzá a nagyapjához, és amikor ezt a vagyont elvesztette, megőrült, magába és énekeibe zárkózva bolyongott a lakásban. Az anya traumája az oroszországi deportálás és kényszermunkatábor, ahol öt évet kellett eltöltenie, s amelynek egyik nyoma a család életében éppen Herta Müller keresztnéve, amit az anyja egyik sorstársa után kapott, az apa feldolgozhatatlan múltja pedig a második világháború, ahol SS-katonaként harcolt.¹⁸

A falu nyelvezetére visszatérve éppen ezért inkább a falu hallgatásáról beszélhetünk, ugyanis ezeknek a hozzáférhetetlen, kibeszéletlen traumáknak az elhallgatása az, ami a falu klausztrofób világát meghatározza. Nemcsak a múlt zárványai nyomasztóak a jelenben, hanem a traumák súlya a térszerkezet töredezettségében, heterotopikus voltában is érzékelhető. Erre példa a *Szívjóság* című regény következő részlete: „Az apa a torkában tartja a temetőket, ott lent, az ingallér és az áll között, ahol az ádámcsutka van. Hegyes az ádámcsutka, elrejtészi az utat. Így a temetők sem tudják soha elhagyni a száját.”¹⁹ A testbe hatoló külső környezettel szemben védtelen és kitett, ugyanakkor maga és mások számára zárt, áthatolhatatlan és hozzáférhetetlen egyén szigete a falu térszerkezetének modellje, amit az elhallgatási kultúra szorongása határoz meg.

Temesvár: a félelem közössége

■ Arra a kérdésre, hogy védelmet nyújthat-e a város aszfaltszőnyege a halálfélelemmel szemben, egyértelműen nem a válasz, ha Herta Müller Temesvárról szóló szövegeit tekintjük. Anja Johannsen szerint arra lehetünk figyelmesek,

hogy a táj politizált térré válik, azaz a természet a diktatúrában nem független a hatalmi struktúráktól. Johannsen példája a Duna, ami nemcsak Románia természetes határvonala, vagyis politikai értelmet hordozó rész a tájból, hanem Herta Müller szövegeiben az a hely is, ahol a határon átszökni készülők brutális módon elpusztítják. Ugyanígy a városi környezetben megjelenő folyóhoz kapcsolódnak az öngyilkossági gondolatok is, amelyek a *Szívjóság* főhősét az elviselhetetlen kihallgatások, házkutatások miatt kezdik megkörnyékeezni, valamint az öngyilkosságnak álcázott politikai gyilkosságok színtere is.²⁰ A természet ezekben a leírásokban nem vonhatja ki magát a diktatúra fojtogató légköréből, ahogyan ezt Herta Müller *Hunger und Seide (Éhség és selyem)* című esszéjében megfogalmazza, különbséget téve az állam (politikai hatalom és struktúra), valamint az ország (természeti környezet, belakott tér) között: „Ha egy államban a túlélés válik az élet értelmévé, az ország szépsége fájdalommal alakul.”²¹

Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól sem, amire Ewelina Damps lengyel kutató világít rá *Herta Müller herbáriuma* című tanulmányában, hogy az író műveiben a természet egyrészt a halálhoz, másrészt a meneküléshez, a szabaduláshoz kapcsolódik.²² Damps példája a dália ábrázolása Herta Müller *Ha hallgatunk, kellemetlenné válunk – ha beszélünk, nevetségesek leszünk* című esszéjéből, ahol ez a virág az üldöztetés, a félelem és a szenvedés szavakkal el nem mondható részét tudja az elbeszélőnek megmutatni, és ezáltal elviselhetővé tenni: „Hogyan foglaljam szavakba, hogy a külső marcangolással szemben a dália nekem szinte stabil belső tartást adott? Hogy a dáliában kihallgatás ül, ha az ember kihallgatásról jön, vagy a cella, ha valaki, akit szeretünk és nem akarunk elveszíteni, börtönben van.”²³

Úgy vélem, a természeti környezet értelmezésében ez az új réteg, az új látásmód nem választható el Herta Müller életrajzában és írásművészetében Temesvártól – és nemcsak az aszfaltszőnyeghez fűzött remények miatt, hanem elsősorban azért, mert a szerző itt egy többnyelvű környezetbe került, ami meghatározó tapasztalat számára. Amint a már idézett *Minden nyelv más szemmel lát* című esszéjében megfogalmazza, az idegen nyelvek ismerete relativizálja az anyanyelv addig abszolútnak hitt perspektíváját – vagyis lehetőséget ad neki arra, hogy az említett zártságból, a falu elszigeteltségéből kiléphessen. Ugyanakkor, mint megjegyzi, az idegen nyelv a figyelem, az észlelés érzékenyítéséhez segítette hozzá, a tér és az észleletek többféle strukturálásának lehetőségéhez: „Tudom, hogy szerencsésnek mondhatom magam, amiért ez megtörtént. Mennyire más pillantás vetül a fecskére a román nyelvben, ahol ezt a madarat így hívják: *rândunica*, azaz *sorbanülőcske*. Mennyivel több van ebben, mint a német szóban. A madár neve elmondja nekem, hogy a fecskék fekete sorokban ülnek a villanydróton, az egyik egészen közel a másikhoz. Én ezt, amikor a román szót még nem ismertem, minden nyáron láttam. Elámultam rajta, hogy a fecskét ilyen szépen is meg lehet nevezni.”²⁴

Elébevégya a nyelvi relativizmus és a Sapir–Whorf-hipotézis rehabilitálásának, térjünk vissza Herta Müller Temesvár-térképéhez. A többnyelvű környezet perspektívaváltásai mellett ugyanis másféle bizonytalanságoknak is tanúi lehetünk.

A városi környezetben játszódnó elbeszélő szövegek és a kapcsolódó esszék esetében feltűnő a heterotopikus terek ábrázolása, különös tekintettel a privát és nyilvános terek egymásba mosódására. Egy reprezentatív példa az egyetemi bentlakás a *Szívjóság* és *A róka volt a vadász* című regényekben. A szereplők nem érezhetik magukat biztonságban a zsúfolt, gyakorlatilag bárki számára hoz-

záférhető szobában, a holmijukat átkutatják, nem létezik intimitás, csak gyanakvás, bizalmatlanság és kiszolgáltatottság, noha ez a lakóhelyük. Ahogyan a falusi környezetben a halál fenyegetése megsérti a test határait, ugyanígy a városban is, csak ezt a veszélyt nem a természet, hanem a politikai hatalom képviseli – erre példa a *Szívjóságban* Lola halála, ami akár öngyilkosság volt, akár annak álcázott gyilkosság, mindenképpen az elnyomó rendszer okozta, és ez az esemény a bentlakási szoba szekrényében következik be, ahol felakasztva találják a testét. Az állandó bizonytalanság tere az emblematisz című *Ha valami a levegőben lóg, az nem sok jót jelenthet* esszében a város szélén álló „toronyházban” található lakás, ég és föld, intimitás és kitettség között: „Az ég hasában nyitottam és csuktam a hűtőszekrényt, a ruhásszekrényt, benne mosakodtam és fésülködtem, benne ettem és aludtam. Úgy éreztem, túl magasan vagyok a levegőben, mert mire hazaértem, gyakran megváltoztak a lakásban a tárgyak. Amikor nem voltam otthon, a titkosszolgálat ellenőrzéseket tartott, és a falon lógó képek az ágyamra kerültek, a székeket máshová állították, a szekrényajtóra ragasztott plakátoknak hiányzott a sarkából, a cigarettacsikket a vécébe dobták.”²⁵ A falu klausztrófiáját a tériszony váltja fel, ahogy Anja Johannsen fogalmaz, egylenyegűvé válnak, egymás mellé kerülnek a klausztrófia és agorafóbia terei.²⁶

A bizonytalanság mellett továbbra is a periferikus, marginalizált terek dominálják a Temesvár-térképet. Herta Müller 1977 márciusától 1980 júliusáig a temesvári Tehnometal nevű autógyárban dolgozott a külföldi munkagépek használati utasításainak fordítójaként. Ehhez a munkahelyhez olyan periferikus terek ábrázolása kapcsolódik, mint a gyár lépcsője és a gyár mosdója. Herta Müllert azért bocsátották el az állásából, mert nem volt hajlandó a Securitaténak kollégáiról, barátairól jelenteni. Ennek ellenére azt a pletykát terjesztették el róla munkatársai körében, hogy besűgő, és az üzemben töltött utolsó heteit ellehetetlenítették, másnak adták át az íróasztalát, viszont muszáj volt dolgozni járnia, és így a lépcsőn kuporogva, a zsebkendőjén ülve fordított. A Nobel-díj átvételekor elhangzott előadásában így fogalmazza meg: „Lépcsőházi szellemesség voltam, az irodám pedig egy zsebkendő.”²⁷ A gyár mosdójához egy titokban végrehajtott abortusz története kapcsolódik: „A kolléganőmnek szerencséje volt. Az abortusz komplikációk nélkül sikerült. Aztán mikor fél évvel később megint terhes lett, egy körkötőtű műanyag csővével maga végezte el az abortuszt. Ugyanezt a csövet vezette be egy évvel később az üzem mosdójában az én méhembe. A csövet három nap és három éjjel viseltem.”²⁸

Az elnyomó rendszerhez kapcsolódó periferikus terek nemcsak a szerző személyes tapasztalataihoz kapcsolódnak, vagyis ezek nem kivételes példák, hanem az egész közösséget érintik. Ennek reprezentatív tere a temesvári szegénysítemető, ahol a Securitate „elkaparta” az áldozatait: „A temesvári szegénysítemető nem pusztán egy szegénysítemető. Ott nemcsak azok az emberek fekszenek, akik a szegénység peremén éltek, aztán meghaltak. Ott fekszenek azok az is, akiket erőszakkal löktek le az élet pereméről.”²⁹ Ugyanez érvényes a városban található intézményekre is, akkor is, ha ezek nem gyanúsak vagy titkosak. Herta Müller a gyárból való elbocsátása után különböző iskolákban és óvodákban dolgozott helyettesítő pedagógusként. Erről a tapasztalatról számol be *A piros virág és a bot* című esszéjében:³⁰ egy óvodában azzal kellett szembesülnie, hogy már a négy-öt éves gyerekek is teljesen belesimulnak a hatalmi hierarchiákba, megvannak fosztva individualitásuktól.

Az állandó félelem és kiszolgáltatottság ellenére is található Herta Müller Temesvár-térképén egy pont, amihez pozitív értékek kapcsolódnak. Ez a *Szívjós* országban megjelenő ellenálló közösség. A regényben az író az Aktionsgruppe Banat irodalmi csoport két tagjának, Rolf Bossertnek és Roland Kirschnek állít emléket, akik a diktatúra áldozatai lettek. Ahogyan a regény szereplői közösségként, együtt emlékeznek diáktársukra, a meggyilkolt Lolára, úgy váltja fel a faluban megtapasztalt elszigeteltséget a közöttük szövődő szoros barátság, az apa torkába zárt temetőket és a szegénytemetőben elkapart áldozatokat pedig a tanúságtétel és az emlék megőrzése. Ruxandra Cesereanu a *Szívjós* ezen emlékező, emlékállító, tanúságtevő gesztusát Antigoné történetével hozza összefüggésbe, szerinte a regény magva a temetetlen halottak története, a könyv pedig sír-emlékké, a tiszteletadás emlékművévé válik.³¹ Ennek tere pedig nem más, mint maga a szöveg, amibe az olvasó maga is beléphet, részt vehet az emlékezésben.

Nyelv és otthon / nyelvi bizonytalanság és otthontalanság

■ Herta Müllernek 2009-ben a következő indoklással ítelték oda az irodalmi Nobel-díjat: „A költészet sűrítésével és a próza tárgyilagosságával az otthontalanság tájait rajzolja meg.” Mint láttuk, Herta Müller folyamatosan olyan terek leírásával foglalkozik, amelyeket életrajzi szempontból az otthonának, a hazájának nevezhetnénk, és mindig kimozdítja ezeket az otthonhoz fűződő sztereotípiák nyugvópontjáról – önmagát és szövegeit pedig az otthonosságból. A haza fogalmával szembeni bizalmatlanságát a következőképpen fogalmazza meg: „Nem szeretem a »haza« szót, Romániában ezt magával a hazával együtt két csoport is kisajátította. Az egyik a falvak polkabajnokaiból és erkölcsszakértőiből állt, a másik a diktatúra hivatalnokaiból és tányérnyalóiból. A falusi haza: németkedés, az állami haza: gondolkodás nélküli engedelmség és az elnyomástól való vak félelem. Mindkét hazafogalom provinciális, xenofób és arrogáns.”³² A haza és az otthon hiánya, vagy a velük való azonosulás hiánya Herta Müller biográfiájában és szövegeiben nemcsak a romániai diktatúrához kötődik: amint az *Az idegen pillantás* vagy *Itt nálunk, Németországban* című esszéiből kiderül, emigrációja után sem talált otthonra egy teljesen más társadalmi rendszerben és nyelvi környezetben. Mit mond el ez a szerző térszemléletéről, illetve általában az otthonra irányuló fokozott, esetenként obszesszív figyelméről?

A kérdésre adandó válaszhoz közelebb vihet Thomas Cooper *Herta Müller: Between Myths of Belonging* című szövege, amelyben rámutat arra, hogy a szerző kivándorlása egy atipikus száműzetésnek mondható. Egyrészt mind Romániában, mind pedig Németországban kívülálló volt és maradt, másrészt a német nyelvet beszélő kisebbség tagjaként került abba az országba, ahol ezt a nyelvet a többség használja. Ez a helyzet Cooper szerint, Müller munkásságával együtt, arra hívja fel figyelmünket, hogy a száműzetés olyan értelmezése, miszerint ez egy egységes kultúrából való kiszakadás traumája, bizonyos mértékben csak egy narratíva, mégpedig azért, mert maga az egységes kultúra is csak konstrukció, fikció.³³ Vagyis Herta Müller az „otthontalanság tájainak” megrajzolásával nemcsak specifikus történelmi, társadalmi tereket leplez le és forgat fel, hanem azt a szakadékot nyitja meg az olvasói előtt, hogy valójában senkinek nincs állandó, biztonságot nyújtó, véglegesen rögzíthető otthona, hazája, teljesen függetlenül attól, hogy hol és milyen körülmények között él.

Ennek az állandó bizonytalanságnak az egyik tünete Herta Müller munkásságában a nyelv szüntelen keresése, újratemtése és elvesztése, amit műveinek olvasásakor végigkövethetünk. Gisela Ecker éppen a haza, otthon intenzív érzelmi töltetű fogalmainak körüljárásakor lesz figyelmes a nyelvi pontosság hangsúlyozott keresésére Herta Müller esetében, és ez szerinte akkor kerül leginkább előtérbe, amikor az otthon mind a fizikai, mind pedig a mentális térben bizonytalanná válik.³⁴ Ennek alapján Herta Müller Bánság-térképe nem rögzített pontok halmazaként rajzolódik ki. Regényeit, esszéit olvasva nem abban a tapasztalatban részesülünk, hogy végleges fogódzót kaptunk az eligazodáshoz. Ehelyett megtanulhatunk a bizonytalanságban elidőzni, jobban figyelni és többet kérdezni, azzal kísérletezni, hogy milyen szavakkal beszélhetünk egy helyről, egy helyen, és főképpen hogy milyen rések maradnak mindig szavakkal betölthetetlenül a minket körülvevő térben.

■ JEGYZETEK

1. Ruxandra Cesereanu (coord.): *Herta Müller, un puzzle*. Editura Școala Ardeleană, Cluj, 2019.
2. Conkan, Marius: *Reprezentări spațiale în proza Hertei Müller. O lectură geocritică*. In: Ruxandra Cesereanu (coord.): i.m. 2019. 159.
3. Uo. 162. „Asfel, cartografia literară a autoarei germane poate deveni relevantă nu doar pentru înțelegerea condiției umane în comunismul românesc, cât mai ales pentru felul în care societatea postcomunistă procesează asemenea contexte istorice, la nivelul memoriei/identității individuale și colective.”
4. Uo. 160.
5. Herta Müller: *Der Teufel sitzt im Spiegel* (Rotbuch Verlag, Hamburg, 1991) című kötetének alcíme: *Wie Wahrnehmung sich erfindet* (Az ördög ott ül a tükörben, avagy Hogyan teremti meg magát az észlelés).
6. Anja Johannsen: *Chronotopologische Ordnungen (Raum und Zeit)*. In: Norbert Otto Eke (hrsg.): *Herta Müller Handbuch*. J.B. Metzler, Stuttgart, 2017. 167.
7. Wu Wenquan: *The Metamorphosis of Fear: Herta Müller's Invention of Perception*. Canadian Social Science 2013. 6. sz. 26. „Müller, however, unlike her likes, has developed a unique literary self-aid kit, the central piece of which is her »erfundene Wahrnehmung« [invented perception], to cope with the overwhelmingly enclosing and suffocating forces intending to neutralize her ways of cognizing the world around her.”
8. Norbert Otto Eke: *Biographische Skizze*. In: Uő (hrsg.): i.m. 2017. 3. „[Die Bildschöpfungen] formieren eine ästhetische Ordnung eigenen Rechts, die über weite Strecken den Anschluss an konventionalisierte Wahrnehmungssysteme mit den ihnen jeweils eigenen Systemzwängen – seien sie ästhetischer, seien sie politischer Art – kappt, den Text so zum Sehschlitz werden lässt in der Mauer der verordneten Wahrnehmung.”
9. Marta Petreu: *Scrind din rană ca dintr-o călimară*. In: Ruxandra Cesereanu (coord.): i.m. 2019. 63. „Aici începe de fapt literatura Hertei Müller: într-un sat fără nume, într-un an nenumit, pe timpul unui dictator fără nume.”
10. Herta Müller: *Minden nyelv más szemmel lát*. In: Uő: *A király meghajol és gyilkol*. Napkút Kiadó, Bp., 2018. 10.
11. Anja Johannsen: i.m. 169–170.
12. Uo. 172.
13. Herta Müller: *Minden nyelv más szemmel lát*. In: Uő: i.m. 2018. 11.
14. Uo. 27.
15. Herta Müller: *Dorfchronik*. In: Uő: *Drückender Tango*. Rowolt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1996. 33–34. „Auch die Fremden, die ins Dorf kommen, suchen den Volksrat auf, weil sie, wenn es sie bedrängt, in den Hinterhof gehen uns pissen, was im Dorf Wasser abschlagen genannt wird. Das Klo, das im Hinterhof des Volksrats steht, ist ein öffentliches Klo, da es weder eine Tür noch ein Dach besitzt. [...] Neben dem Volksrat befindet sich der Friseurladen, der im Dorf Frisierstube genannt wird. In der Frisierstube steht ein Stuhl vor einem Spiegel, ein Kohlenofen in einer Ecke und eine Holzbank an einer Wand, auf der die Kunden, die im Dorf Rasiergäste genannt werden, sitzen und schlafen, was im Dorf warten genannt wird.”
16. Herta Müller: *Das Ticken der Norm*. In: Uő: *Hunger und Seide*. Carl Hanser Verlag, München, 2015.
17. Herta Müller: *Belül sziget, kívül határ*. In: Uő: i.m. 2018. 150.
18. Az életrajzi adatok forrása: Norbert Otto Eke: *Biographische Skizze*. In: Uő (hrsg.): i.m. 2017. 4.
19. Herta Müller: *Szívjóság*. Ford. Nádori Lídia. Cartaphilus, Bp., 2011. 22.
20. Anja Johannsen: i.m. 170.
21. Herta Müller: *Hunger und Seide. Männer und Frauen im Alltag*. In: Uő: *Hunger und Seide*. Carl Hanser Verlag, München, 2015. „Wenn in einem Staat das Überleben zum Lebenssinn geworden ist, wird die Schönheit des Landes zum Schmerz.”
22. Ewelina Damps: *Das Herbarium von Herta Müller. Über das Außensprachliche in der Pflanzenwelt*. Studia Germanica Gedanensia 2018. 38. sz. 136.
23. Herta Müller: *Ha hallgatunk, kellemetlenül válnak – ha beszélünk, nevetségessé leszünk*. In: Uő: i.m. 2018. 72.
24. Herta Müller: *Minden nyelv más szemmel lát*. In: Uő: i.m. 2018. 24.
25. Herta Müller: *Ha valami a levegőben lóg, az nem sok jót jelenthet*. In: Uő: i.m. 2018. 185.
26. Anja Johannsen: i.m. 169.

27. Herta Müller: *Jedes Wort weiß etwas vom Teufelskreis*.

<https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2009/muller/25746-herta-muller-nobelvorlesung/>, 2009. december 7.

„Ich war ein Treppenwitz und mein Büro ein Taschentuch.“

28. Herta Müller: *Hunger und Seide. Männer und Frauen im Alltag*. In: Uő: i.m. 2015. „Die Bürokollegin hatte Glück. Die Abtreibung verlief ohne Komplikationen. Als sie nach einem halben Jahr wieder schwanger war, nahm sie mit dem Plastikschauch einer Rundsticknadel die Abtreibung selber an sich vor. Diesen Schlauch führte sie ein Jahr später auch mir auf der Toilette des Betriebs in die Gebärmutter ein. Ich trug den Schlauch drei Tage und drei Nächte.“

29. Herta Müller: *Lüge haben kurze Beine – die Wahrheit hat keine*. In: Uő: i.m. 2015. „Der Armenfriedhof von Temeswar ist nicht nur ein Armenfriedhof. Da liegen nicht nur Menschen, die an der äußeren Lebensgrenze der Armut gestorben sind. Da liegen auch Menschen, die an der äußersten Lebensgrenze von der Gewalt überrollt worden sind.“

30. Herta Müller: *A piros virág és a bot*. In: Uő: i.m. 2018. 141–149.

31. Ruxandra Cesereanu: *Herta Müller – Traume și abuzuri ale Securității. Memoria rezistenței*. Transilvania 2016. 7. sz. 4. „se cuvine să sapi adânc ca să scoți de sub țesuturile cărții nucleul de bază al intenției sale epice: morții neîngropați (sau neonorați) pot fi îngropați și onorați prin și în cuvinte, dacă pământul le este interzis. Cartea și cărțile Hertei Müller sunt chiar acest mormânt omagial, transferat continuu, moștenit și transmis mai departe. În ipostaza sa asumată de Antigonă a sfârșitului de secol XX. Herta Müller face din cărțile sale niște depoziții ale traumelor (individuale și colective), niște testimonii narative cu efect de mormânt-omagiu.“

32. Herta Müller: *Minden nyelv más szemmel lát*. In: Uő: i.m. 2018. 26–27.

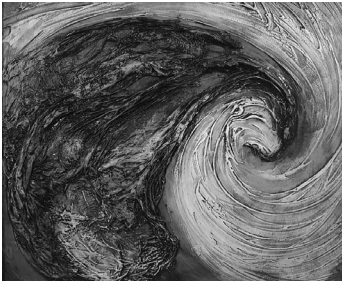
33. Thomas Cooper: *Herta Müller: Between Myths of Belonging*. In: John Neubauer – Borbála Zsuzsanna Török (eds.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. De Gruyter, Berlin, 2009. 475. „Her work is a reminder that the conception of exile as a traumatic rupture from a unitary culture is to some extent a narrative that rests for its force on the construction (and thereby fictionalization) of this unitary culture, a process that separation enables.“

34. Gisela Ecker: *Grenzen*. In: Norbert Otto Eke (hrsg.): i.m. 2017. 204. „Die Suche der Autorin nach Genauigkeit in der sprachlichen Formulierung fällt besonders in ihrem Umgang mit dem emotional aufgeladenen Komplex »Heimat« auf, nicht zuletzt weil Nostalgie als Hort der Gefühle nicht zur Verfügung steht, wenn erkannt wird, dass Heimat »kein Ort für die Füße und keiner für den Kopf« ist.“

SNEJANA UNG

A HATÁRMENTI FALU: ÚT A TRANSZNACIONALIZMUS FELÉ

**A határfalu számukra
nem csupán helyszín,
nem csak térbeli keret.
Őket elsősorban
a térérzet megragadása
és megfogalmazása
érdeкли.**

70

A huszadik század irodalomtudományában – számos más változás közepette – egy az elméletírók és kritikusok által „spatial turn”-nek nevezett fordulat következett be. Valóban: napjainkban – ahogyan Marc Brosseau állítja – „a földrajz kapcsolata az irodalommal többé már nem szaktudományos furcsaság”,¹ mint ahogy nem az – tenném hozzá – az irodalom kapcsolata sem a földrajzzal. A térbeliség eluralkodása a posztstrukturalizmus és a posztmodernizmus hatására a második világháború után kezdődött, a posztkolonializmus és a globalizáció hatásainak következtében.² Pár évtizeden belül a térbeliségre irányuló felfokozott figyelem nagyszámú elméletet és gyakorlatot eredményezett: irodalomföldrajz, térbeli irodalomtudomány, irodalomtérképészet, geokritika, geopoétika, geobölcshészet, azaz geohumanities. És a lista folytatható.

A fentiek közül a legismertebb talán az az irodalomföldrajz, amely interdiszciplinaritásával tűnik ki a többi diszciplína közül. Ha pontosítani szeretnénk: „az irodalomföldrajz *irodalom* része egyszerre vonatkozik az irodalmi szövegekre és az irodalomtudományra, míg a kifejezés *földrajz* része nemcsak a valós és fikcionális földrajzra utal, de a társadalomföldrajzra mint tudományára is.”³ Interdiszciplinaritása okán az irodalomföldrajz, valamint a *border studies*⁴ segítségével kísérlem meg tárgyalni a vidéki periféria reprezentációját két kortárs román regényben: Mircea Nedelciu,

Adriana Babeți és Mircea Mihăieș *Femeia în roșu* (A vörös ruhás nő), valamint Radu Pavel Gheo *Noapte bună, copii!* (Jó éjszakát, gyerekek!) című regényeiben. A célokat rávilágítani arra, amint a vidéki tér elsősorban határvidékként válik láthatóvá, ám olyan határvidékként, amely a transznacionalizmusnak nyit utat (akár még a kommunista uralom idején is), s kevésbé viselkedik merev határként. Más szóval: a regényben bemutatott falvak egyáltalán nem periferikusak, azaz nem marginálisak vagy marginalizáltak, nem elszigeteltek, és nincsenek államhatárok közé szorítva. Ellenkezőleg: helyzetüknél fogva más országok irányába nyitnak, úgy, mint Jugoszlávia vagy az Amerikai Egyesült Államok.

A vidéki periféria

■ Az irodalomföldrajz mindkét megközelítésében – úgy, mint földrajz az irodalomban, avagy az irodalom földrajza – a helyszín szövegben elfoglalt helyén és a szöveg térbeliségén túl figyelmet kap a terek közötti kapcsolat is. Napjainkban az irodalomtudósok vitáiban igen jelentőségteljes pozíciót foglal el a hibridizáció és a centrum-periféria kérdése. A helyek és terek egy nagyobb rendszer, úgy mond egy világrendszer⁵ elemeinek tűnnek. Ezért nem lehet őket többé egyetlen, nemzeti referenciakeretben elhelyezni. Sőt, a határvidék perifériája még inkább a transznacionalizmusnak válik kitétté. A határvidéken „az emberek bonyolult identitásokat alakítanak ki, mivel különböző gazdasági, kulturális és nyelvi faktorok két ellentétes irányba húzzák őket”.⁶ Nyilván e kettős erő centrifugális. Képes gazdagítani a térséget, ám néha képes etnikai konfliktusokat is előidézni.

Más részről a vidékit mindig szokásban volt a nemzeti jelleg magvával asszociálni. *The Country and the City* (A vidék és a város) című 1973-as tanulmányában Raymond Williams a *country* szó homonímiájával kezdi eszmefuttatását, amely szó ugyanúgy jelent *vidéket*, mint *államot*.⁷ Ugyanilyen homonímiát találunk a román nyelvben is, ahol a *țară* szó hasonlóképp kétértelmű. A 20. század első felének román irodalmi gyakorlata és irodalomkritikája is érdekelt volt ezen kétértelműség kiaknázásában. A két legfőbb irodalmi irányzat, a sãmãnãtorizmus⁸ és a poporanizmus⁹ foglalkozott leginkább a folklór, a román falu és a román paraszt figurájának feltérképezésével. A fogalmak ilyen egymás mellé rendelése politikai indíttatású volt: az említett időszakban Románia egy éppen kialakulóban lévő nemzetállam volt, amely azt jelentette, hogy meg kellett erősítenie nemzeti identitását. E folyamaton belül a határzónák is a nemzeti érdekek rendelkeztek alá. Például a Ioan Slavici műveiben megjelenő helyszínek, akármilyen multikulturálisak és soknemzetiségűek is voltak valójában, az erdélyi falu mintaképeiként voltak láttatva egy olyan korszakban, amikor Erdély már Románia részét képezte. A művek újraolvasása a közelmúltban a román irodalomtudósok körében ezen terek hibriditásának és transznacionális jellegének kihangsúlyozását eredményezte – mindkét értelemben: a *földrajz az irodalomban* és az *irodalom földrajza* paradigma szerint is –, melynek nyomán kiderült, hogy „a nemzeti sohasem volt teljesen nemzeti”.¹⁰

Egyedi esete a fentieknek a vidéki periféria. Első ránézésre e periféria a lokális és a transznacionális ötvöződése, ám közelebből szemlélve kitűnik, hogy a lokális egyben már transznacionális is. A legjobb példát valószínűleg *A vörös ruhás nő* és a *Jó éjszakát, gyerekek!* szolgáltatja. Esetükben két falu kerül a történetek előterébe: az előbbi műben Kunszöllös (Lunga), míg az utóbbiban Teicova. Ami a két faluban közös, az az elhelyezkedésük: nem csupán a periférián talál-

hatók, hanem ők maguk *jelképezik* a perifériát, azaz mindkét település határában államhatár és határátkelőhely található.

Már kezdetben meg kell említenünk, hogy az a mód, ahogyan a két regény a tér fogalmát megközelíti, a szerzők térképzetekhez fűződő aggodalmait tükrözi. A határfalu számukra nem csupán helyszín, nem csak térbeli keret. Őket elsősorban a térérzet megragadása és megfogalmazása érdekli. A soron következő példák jó része stratégiai pontokon helyezkedik el a művekben: néhányuk a kötet elején, esetleg kulcsfontosságú pillanatokban bukkan fel, mások nagyobb, ki zárólagosan a vidéki periféria reprezentációjáról szóló szövegegységek részeit képezik.

Az első jellegzetesség, amelyre fel kell hívnunk a figyelmet, Kunszöllös és Teicova közelsége a jugoszláv határhoz. A., Emunu és Emdoi,¹¹ *A vörös ruhás nő* című regény három főszereplője szeretnének könyvet írni arról a Chicagóban élő, Ana Cumpănaș (v. Sage) nevű román emigránsról, aki állítólag segítséget nyújtott az amerikai rendőrségnek John Dillinger gengsztervezér kézre kerítésében. A regényben több narratív szál bontakozik ki, melyek mindegyike más-más szereplőre és helyszínre összpontosít, köztük a regényírás folyamatának síkjára is. E narratív szálak metszéspontja Kunszöllös, az a falu, ahol Ana Cumpănaș kivándorlása előtt élt. Ugyancsak ez a falu a többi szereplő születési helye is, és a három szerzőnek is ide kell mennie információt gyűjteni könyvük főszereplőjéről.

Amint már említettem, a helyek szövegen belüli megjelenése különös fontossággal bír. *A vörös ruhás nő* című regényben a határ menti falu már a szöveg legelején említésre kerül. „Lungára! Lungára!”¹² ez az első mondatok egyike, melyet földrajzi megjelölés követ: „A határhoz”, tudniillik a jugoszláv határhoz. Később a határovezet felé vezető út hasonlóképp jelenik meg: „Lungára! Lungára! A határra. A határhoz. Épp oda.”¹³ E kartográfiai megjelölés ismétlődése vezeti be a három szerző Lungára utazásának jelenetét. De nem csak a szerzők utazásakor találunk bizonyítékot arra, hogy Kunszöllös határfalu. E tény a többi narratív síkon is megjelenik. Anának egy ausztria–magyarországi rendőrrel való találkozása a határvidék időbeli változására is utal. „Kunszöllősről származom, Ausztria–Magyarországról”¹⁴ – mondja Ana, mikor megtudja, hogy a férfi kinkindai, azaz egy olyan helységből való, amely nemcsak ugyanazon államon belül volt található, mint Kunszöllös, de jó néhány kilométerrel arrébb is feküdt attól. A térkép az első világháború után megváltozott, ám, folytatja a narrátor, „ők [tudniillik Ana és a rendőr] nem láthatták ezt előre”. Kettejük találkozása a narrátor számára lehetőség (avagy kulcsfontosságú pillanat), hogy felhívja az olvasó figyelmét a földrajzi határok rugalmasságára és a határok megvonhatóságára és átrajzolhatóságára.

A jó éjszakát, gyerekek!-ben megjelenő Teicova szintén határ menti település. Ugyanúgy, mint Kunszöllös, ez is utolsó megállóként funkcionál a jugoszláv határ előtt. A Jugoszláviához való közelsége arányos a Bukaresttől való távolságával. E kettős helyviszonyítás kiemelt jelentőségű Gheo regényében. Rávilágít a falu különböző képzeteire, melyek között egyszerre szerepel a négy főszereplő gyermek (Marius, Paulică, Leo és Cristina) számára értelmezett utópiahelyszín, a határvidék és a tipikus kommunista falu.¹⁵ E többértű helyviszonyítás annak a példája, ahogyan „a határzónák az állam (mind a birodalom, mind a nemzetállam) hanyatló erejének jelölői a periférián, miközben arra is emlékeztetnek, ahogyan a domináns államok igyekeznek saját maguk számára előnyösen kialakítani a centrum-periféria struktúráját”.¹⁶ Más szóval: habár itt „az emberek egy ki-

csivel jobban éltek, egy kicsivel nagyobb békében, és a politikai rendszertől kicsivel védettebben”,¹⁷ köszönhetően a szomszédos Jugoszláviának, az államhatalom itt is visszaélt az erejével annak érdekében, hogy a határokat minél zártabban tartsa. Ezért történhet meg, hogy a négy fiatalnak még akkor sem sikerül kiszöknie az országból, amikor a határokat a legkevésbé őrzik. A határoknak a kommunista éra alatti abszurd és túlzott ellenőrzése *A vörös ruhás nő* című regényben is visszatérő elem. A.-nak, Emegynek és Emkettőnek a rendőrségre kell mennie, hogy bejelentsék és megindokolják a határzónában való jelenlétüket. Sőt azt a dokumentumot is láthatjuk, amely felhatalmazza Mircea Nedelciut, azaz Emkettőt arra, hogy belépjen a határzónába: „Értesítjük önt, miszerint 1986.07.29. kelt CR775. számú kérvényének nyomán engedélyezzük önnek a Nagykomlós község, Kunszöllös falu határzónába való belépést a következő időszakban: 1986.08.05. – 09.10.”¹⁸

Ez idáig a tér a határtól való távolság viszonylatában értelmeződött. Ám a falvak földrajzi reprezentációjához egy bizonyos ponton hozzáadódik azok anyagi képe is. Az olvasó nemcsak a helyi intézményeknek, kisvállalkozásoknak (úgy mint a könyvesboltnak, a pékségnek) és a szereplők házainak klasztereit veheti szemügyre, de a település panorámájáról is képet kap. Már az elején le kell szögeznünk, hogy Kunszöllös és Teicova között megannyi hasonlóság van. Mindkettő kicsi és rendezett falu. A központtól való távolság kihatással van a demográfia: kevesebb, mint kétszáz ház található bennük, s vagy „egy nagy, sugárútszerű utcával” (Kunszöllös), vagy „egymással párhuzamos és egymásra merőleges, szépen sorakozó utcákkal” (Teicova) rendelkeznek. Periferikus pozíciójuk és méretük egymásra tevődése a határ menti falvak egy további jellemzőjét eredményezi: a nagyobb közösségektől való függést. Előbbi Nagykomlóstól (Comloșu Mare), utóbbi Kákófalvától (Grădinari) függ. E függő viszony Radu Pavel Gheo regényében explicitte is válik: „Teicovában nem volt orvos (mint ahogy rendőr, rendőrség, polgármester, polgármesteri hivatal, gyógyszerár vagy postahivatal sem), és a legközelebbi egészségügyi központ a szomszéd faluban, Kákófalván volt”,¹⁹ amely falu pedig egy kisvárostól, Oravicabányától (Oravița) függ. E „végletekig észszerűtlen hierarchiák”²⁰ kapcsolata továbbgyűrűzik a kisvárosok, nagyvárosok, a főváros, és végül Nyugat-Európa irányába.

Ha más szögből nézzük, az említett hierarchiák egyáltalán nem észszerűtlenek. Példaként szolgálnak arra, amit Moretti „körkörös földrajzi rendszereknek” nevez. *Gráfok, térképek, fák* című könyvében Moretti bemutatja Helpston, a Mary Mitford *Our Village (A mi falunk)* című művében szereplő település térképét. A körkörös térkép Moretti szerint Christaller elméletének reflexiója. Ezen elmélet szerint a városközpontok „a munka térbeli eloszlásának eredményei: a városok különleges szolgáltatásokat kínálnak [...] (úgy mint banki szolgáltatások, közigazgatás, kulturális és spirituális szolgáltatások [templom, iskola, színház, szakmai és gazdasági szervezetek], közegészségügy), amelyek, hogy minél több klienst érjenek el, néhány *szükségyszerű, centrális pontba* tömörülnek. Minél speciálisabb a szolgáltatás, annál *centrálisabb* is, s ez a szocio-geometrikus elv vezet a hierarchiák kialakulásához.”²¹ Kétség sem fér ahhoz, hogy a határmenti falu is e minta szerint működik. Az előbbieken arra mutattam rá, hogy Teicova és Kunszöllös nagyobb településektől függenek, úgymint községek, kis- és nagyvárosok. De ez a függés csupán intézményi, azaz csak a szolgáltatásokat érinti. A javak e két periferiális területre két forrásból érkeznek: vagy Jugoszláviából, vagy Nyugatról, Jugoszlávián keresztül. Amint a következőkben igyek-

szem kimutatni, nem csupán a javak lépik át a határt. Valójában a határ menti lakosok nyitottá válnak a transznacionális kapcsolatok irányába is, legyenek azok gazdaságiak, avagy kulturálisak. Kunszöllös és Teicova lakosai számára a Nyugat csupán pár kilométerre van, a határ másik oldalán.

Határátlépés: határ menti faluból Jugoszláviába és az Egyesült Államokba

■ Elemzésem eddigi része főként a lezárt határookra és a határzónában megnyilvánuló extrém megfigyeltségre összpontosított. Kettős magyarázat kínálkozik e megközelítésmódra. Először is a lezárt határ szigorú állami ellenőrzéssel és csökkenő életszínvonallal társulva ahhoz vezet, hogy az emberek éppen az ellenkezőjét fogják kívánni a leírtaknak: azaz a határ átlépését, akár azért, hogy árukat hozzanak be, akár azért, hogy kiszökjenek az országból. Másodsorban kihangsúlyozza a határzóna és a kommunista állam többi része közötti diszkrepanciát. Míg a határmenti övezetben élő emberek képesek transznacionális kapcsolatokat kezdeményezni a mindennapi életük során, a népesség többi része tökéletesen meg van fosztva ettől a lehetőségtől. Valójában, ahogy erre Malcolm Anderson is rámutat, „minél zártabb lett egy államhatár, annál erősebbé vált a gyakorlati és szimbolikus küszöb szerepe, valamint a vezetők abbéli meggyőződése, hogy a határ szigorú ellenőrzése szükséges a hatalom megtartásához”.²² Ám a küszöb nem csupán határ, hanem egyben egy másféle világ felé mutató út is. Így nem túlzás azt mondani, hogy a határ még a kommunista időszakban is egyszerre volt nyitott és zárt.

Hogy példázzam a határ e kettős szerepét, szeretnék kiemelni egy szövegrészt *A vörös ruhás nő* című műből. Miután megérkeznek a határhoz, A., Emegy és Emkettő észrevesznek egy kiskomlósi lakost, aki épp Kikindáról érkezett. Olyan árukat visz magával, amelyeket a romániai piacon nem lehet beszerezni: Pepsit, rágógumit, kekszet, cigarettát. Azt tanácsolja hármójuknak, hogy menjenek Kikindára, amíg még nyitva van a bolt, ám nem engedik át őket, mivel nem rendelkeznek kishatárátlépővel,²³ ellentétben a kiskomlósi lakossal, aki, a többi határmenti lakoshoz hasonlóan, rendelkezik azzal a privilégiummal (és persze okiratokkal), hogy Jugoszláviába mehessen. Ezen esemény nyomán Kunszöllös intermediáris, sőt kivételes helyként tételeződik. E marginális faluban a mozgásszabadság viszonylagosan elfogadott és engedélyezett. A falusiak könnyen át tudják lépni a határt. Csupán egy kishatárátlépőre van szükségük. Ugyanakkor e privilégium megléte az illető zónába beutazók fokozott megfigyelését vonja maga után. Az ország más részéből érkezők nem csupán hogy nem utazhatnak ki Jugoszláviába, ám külön okiratok szükségeltetnek számukra a határzónába való belépéshez is, amely így egyfajta enklávévá válik két ország, sőt talán két világ között.

A kiutazási joggal bírók, illetve az azzal nem rendelkezők ellenpontozásán túl a szerző a falu feltérképezésének módszerei közé emeli még a „csencselővel” való találkozást is. Habár másutt is fellelhetők olyan párbeszéddek, amelyek hasonlóképp a periféria periferiáján való létezés előnyeit tematizálják, e találkozás a szövegen belüli elhelyezkedése okán is releváns. A jelenetre közvetlenül a földrajzi indikáció („Lungára! Lungára! A határra!”) után kerül sor. Ez újfent bizonyítja, hogy a szerzők célja a hely szellemének megragadása.

A határnak mint két világ között fekvő, elérhető küszöbnek a bemutatása Gheo regényében is jelentőséggel bír. Ugyanakkor számos eltérést is találunk *A vörös ruhás nő*, illetve a *Jó éjszakát, gyerekek!* határközi kapcsolatainak reprezentációi között. Míg az előbbi regény elsősorban a Jugoszláviából érkező árukra összpontosít, az utóbbi figyelembe veszi nemcsak a tárgyi, de a szimbolikus javakat is, valamint a csereútvonalak sokféleségét. Valójában egy teljes életstílus kerül behozatalra Nyugatról (amely ebben az esetben magába foglalja Jugoszláviát ugyanúgy, mint Nyugat-Európát és az Amerikai Egyesült Államokat). Sőt e világnak *A vörös ruhás nő* című műben megvannak a maga határai. A., Emegy és Emkettő kívülről érkeznek. Nem azon a helyen élnek; csupán szemlélik azt, ahogyan a határ menti emberek az életüket élik. A velük párhuzamos karakterek, Marius, Paulică, Cristina és Leo ebben a viszonylagosan szabad világban élnek. Igaz, hogy az ő idilli, utópisztikus világképükre lélektani magyarázat is kínálkozik: a nagyszüleik falujában élnek, olyan helyen, amely Gheo szerint „a legszebb hely mindenki számára”.²⁴ Ugyanakkor más okok is közrejátszanak, amely okok a nyugati hatással állnak kapcsolatban.

A *Jó éjszakát, gyerekek!* című regényben a behozott javak három csoportba oszthatók: 1. anyagi javak, 2. szimbolikus javak és 3. a szimbolikus javak materializációi. Mivel már kitértem azokra a jugoszláv termékekre, amelyeket behoztak a romániai, határ menti falvakba és városokba, ezekről most nem fogok beszélni. Ehelyett szeretném kiemelni a kereskedelmi útvonalak sokaságát. Először is: mind a romániai, mind a jugoszláv lakosok átlépik a határt azért, hogy kereskedjenek. Bár e mozgás útvonala kétirányú, a második irány mégis kiemeltebb fontosságú. Gheo regényében a jugoszláv–román kereskedelmi útvonal legfőképpen az úgynevezett „szerb piac” formájában ölt testet. Ez a hely Gheo szavaival „szociopolitikai önellentmondás”, s tudvalevő, hogy „az állam általában megszünteti az önellentmondásokat, hiszen azok kényelmetlen összehasonlításokhoz tudnak vezetni”.²⁵ Akármilyen furcsának tűnik is, az elnéző magatartás itt jól megfontolt gesztus. A jugoszláviaknak megengedett nyugati termékeket árulni, úgymint örölt vagy szemes kávé, kazettákat, Coca-Colát, rágógumit, cigarettát, csokoládét, szappant stb. Ám ez a piac Oravicabányán van, amely egy újabb útvonalhoz vezet minket: a Teicova–Oravicabánya útvonalhoz. Habár Teicova közelebb van a határhoz, a jugoszlávok mégis inkább a város felé veszik útjukat a nagyobb klientúra elérésének érdekében. Ez az útvonal is megerősíti az alá-fölé rendeltségi viszonyt a falu és a város esetében.

A másik két kategória – a szimbolikus javak és ezek materializációi – elsősorban jelennek meg a regényben. Közülük a legreprezentatívabbak a zene és a jugoszláv tévéműsorok. A tizenévesek olyan külföldi előadókat és együtteseket hallgatnak, mint Madonna, a Duran Duran, vagy az AC/DC, s mindezt, ne felejtjük el, egy kommunista határfaluban teszik. A fiatalokat nemcsak a zene bővíti el, hanem az is, ahonnan származik: „Mind arról a határon túli csodás világról álmodtak, a szabad és virágzó világról, amit utánoztak, azaz Nyugat-Európáról s annak paradicsomi változatáról, Amerikáról. Az Egyesült Államokról.”²⁶ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy számukra Jugoszlávia nem volt több köztes állomásnál. A vágyuk, hogy megéljék az „amerikai álmot”, a fiatalkorukat meghatározó szimbolikus javak mihamarabbi materializációjára ösztönzi őket. Egyetlen példát hozok csak: *Little Red Corvette* – vörös Chevrolet Corvette. Az előbbi egy néggyük által kedvelt dal címe. Az utóbbi a dalban szereplő autó. Mi-

után megérkezik az Egyesült Államokba, Mariusnak sikerül beteljesítenie álmai egyikét: vásárol magának egy vörös Chevrolet Corvette-et.

Marius Amerikába való kivándorlásával egy újabb, a tanulmány által tárgyalt kívánt körforgáshoz érkezünk: az emberek mozgásához. Az emberek ugyanott menekülnek el a romániai kommunista uralom alól, ahol az áruk is vándorolnak: a nyugati, Jugoszlávia felőli határon át. Ám mindeközben három idősíkot fedezhetünk fel: a kommunista rezsim idejét, a kommunizmus bukása utáni periódust, valamint az első világháborút megelőző időszakot. Ezen megfigyelés létfontosságú annak megértése érdekében, hogy hogyan alakítja a határok meg- és átrajzolása az országok közötti területi viszonyokat.

Ceausescu rezsimje alatt Nyugat-Európa kapuja a legszabadabb kommunista államként Jugoszlávia volt. S habár e szomszédos állam a teicovai lakosok számára maga volt a „kis Nyugat”, mégsem akart egyikőjük sem kitelepedni oda. Mindőjük a lehető legnyugatabbra tartott, olyan országokba, mint a Német Szövetségi Köztársaság és az Egyesült Államok. A négy fiatal közül hárman – Marius, Leo és Cristina – meg is próbálnak kiszökni az országból, ám a határőrök elfogják őket. Később Leo és Cristina újra megpróbálják, és átjutnak. Ám ők a szerencsésebbek közül valók. Sok határszökevény az életével fizetett azért, mert megpróbált otthagyni egy elnyomó rendszert. Mint bármely más totalitárius rendszerben, az embereknek nem volt szabad kivándorolniuk, és minden határátkelőhelyet szigorúan ellenőriztek. Így hát „a határőröknek az volt a feladata, hogy a határt befelé irányzott fegyvercsövekkel őrizték, hogy a románok ne tudjanak kiosonni Jugoszláviába, akár a nyulak”.²⁷ Annak ellenére, hogy Teicova és a környező vidék ismert terület volt, Marius, Leo és Cristina folyamatosan résen voltak, nehogy átlépjenek egy olyan határvonalat, amelyet nem szabad átlépniük: „Még sohasem merészkedtek ilyen messzire, és ilyen közelre ehhez a zónához. Nagyon jól tudták, hogy ez tilos. És azt is tudták, hogy innentől fogva bármi megtörténhet velük: elfoghatják, letartóztathatják, lelőhetik, megverhetik és meg is ölhetik őket. Megtörtént már ehhez hasonló – nem is egyszer.”²⁸ Mindezek ellenére Cristina és Leo számára úgy tűnik, az amerikai álm többet nyom a latban, mint a leírt veszélyek.

A második kivándorlási hullámra 1989 után kerül sor. Mariust egy gyermekkori barátja támogatja, aki már kijutott Los Angelesbe. Marius újra a szerencsések között van. 1990-ben hagyja el Romániát, mielőtt még újra lezárták volna a határokat a nagyszámú román kivándorló miatt. Ez alkalommal azonban az Amerikába vezető út nem Jugoszlávián keresztül vezet, s Jugoszlávia sem tűnik már „kis Nyugatnak”. Ellenkezőleg, az etnikai konfliktusok már előre jelzik a háború kitörését és az ország véráztatta összeomlását.

Ezen a ponton kell feltennünk a kérdést: mennyiben releváns a vidéki periféria a kivándorlás problematikájának szempontjából? A válasz nyilvánvalóbb, mint amilyennek tűnik. Hogy megválaszoljam e kérdést, egy újabb jelenettel kell előhozakodnom. Amint megérkezik a moldvai Iacobenii Noi-ba, Marius elkezd feltűnést kelteni. Az autója és annak rendszáma tűnik fel a helyieknek. Könnyen rájöhetnek, hogy idegen, hiszen az ő falujukból senki sem költözött ki az Államokba. Ha Teicovára vagy bármilyen más határ menti faluba látogatott volna el, a helyzet valószínűleg másképp alakult volna. Amint már említettem, a négy fiatal lenyűgözi a Nyugat, ám ennek megvan a magyarázata: mivel közel vannak Jugoszláviához, hozzáférésük van a Nyugatról érkező árukhoz. Más szóval: találkoznak egy másik, javakban bővelkedő világgal, egyfajta pótvilággal.

A harmadik kivándorlási hullámra az első világháború előtt kerül sor. Ana Persida Cumpănaș (más néven Anne Sage) Lungáról költözik Chicagóba, az „ipar fővárosainak”²⁹ egyikébe, ahogyan Nicolae Iorga nevezi a várost útijegyzeteiben. Az iparváros az Osztrák–Magyar Monarchia periferiájáról, főként Erdélyből és a Bánságból érkező román bevándorlók otthona: e helyütt létezik „kis Erdély”³⁰ is, s „a Bánságból érkező emberek a chicagói románok”,³¹ írja Iorga.

A fenti észrevétel kettős szerepű. Egyrészt kihangsúlyozza azt a transznacionális kapcsolatok irányába történő nyitást, amely a határvidék jellemzője. Nemcsak hogy multietnikus és multikulturális térben élnek, de az itt élő emberek nem rendelkeznek rögzített, stabil hazával sem. A határok elképesztően rugalmasak a periférián, és a fölterületek könnyedén kerülnek át egyik állam vagy birodalom kezéből a másikéba. Sőt, mivel közel élnek a nyugati centrumokhoz, a határ menti embereknek rálátásuk nyílt arra, hogy az élet másutt jobb is lehet. Pontosan ez ösztönzi a kunszöllősi parasztokat arra, hogy kivándoroljanak Amerikába: „A kunszöllősiak és a komlósiak azok közül a szegény emberek közül valók, akik százévente egyszer útra kelnek egy jobb élet reményében.”³² Másrészt ezen észrevétel nélkülözhetetlen eszközként szolgál a román-amerikaiak kunszöllősi jelenlétének megértéséhez, hiszen Ana Cumpănaș nem az egyetlen amerikai *A vörös ruhás nő* című műben. A., Emegy és Emkettő el vannak képedve, amikor találkoznak az idős Anghelinával, aki 1911-ben kisgyermekként költözött ki Cincinnatiba. Ami megdöbbeníti őket, az Anghelina kifogástalan angolja.

Végül, de nem utolsósorban, Ana nem csupán egyszerű bevándorló; sokkal inkább világjáró.³³ Igaz, hogy ő, *A vörös ruhás nő* a szesztilalom idején Chicagóban élő román, ám emellett körbe is utazza a világot: jár Isztambulban, Athénban, Messinában, Pompejiben. Romániába történő kiutasítása után sem kíván visszatérni Lungára. Ehelyett Temesváron él, és egészen 1947-ben bekövetkező haláláig igyekszik visszajutni Amerikába. Szülőfaluja csupán a múlt egy helyszíne a térkép egy jelentéktelen pontján, míg Chicago ennek épp az ellenkezője: az ígéret földje, egy központiságában kiemelkedő város.

Következtetések

■ *A vörös ruhás nő* és a *Jó éjszakát, gyerekek!* című regényekben több különböző helyszín jelenik meg, ám mindegyikük két kis, perifériális faluhoz kötődik: Kunszöllőshöz és Teicovához. Az ábrázolások összességéből kialakuló koncentrikus térkép megértéséhez szükségünk van annak jobb megértésére is, hogy milyen alakító erővel bír a határ közelsége egy helysége. És éppen ezt valósítja meg a három társszerző és Radu Pavel Gheo. Bár első pillantásra a kivándorlás és a kommunizmus elrejtik előlünk a periféria fontosságát, közelebből szemügyre véve az eseményeket észrevehetjük, hogy ezen faktorok is kiemelik a határfalvak sajátosságait. A kommunizmus alatt Teicova és Kunszöllős enklávékká lettek, köztes terekké. A lakosoknak engedélyezett volt az átkelés Jugoszláviába (s ezzel együtt egy jobb élet lehetőségének megpillantása), ám eközben az ország többi részéből érkező embereknek külön okiratra volt szükségük a határzónába való belépéshez. E szokatlan engedékenységgel bumeráingeffektussal járt: hála helyett a határmenti lakosok szökési kísérletekkel válaszoltak rá. A Nyugatra vetett pillantások után a periférián élő falusiak a kivándorlásról kezdtek álmodozni (mind a kommunizmus, mind az Osztrák–Magyar Monarchia idején). Éppen ez váltja ki a határmenti falvak térbeli kapcsolatok tekintetében történő reprezen-

tációját, rávilágítva arra, hogy a periferikus helyek mégis sokszínűbbek és a transznacionalizmusra nyitottabbak, mint az ország bármely más része.

Kovács Péter Zoltán fordítása

■ **JEGYZETEK**

1. Marc Brosseau: *In, of, out, with, and through: new perspectives in literary geography*. In: Robert T. Tally Jr. (ed.): *The Routledge Handbook of Literature and Space*. Routledge, London – New York, 2017. 9.
2. Robert T. Tally Jr.: *Spatiality*. Routledge, London – New York, 2013. 3.
3. Sheila Hones: *Literary Geography and Spatial Literary Studies*. *Literary Geographies* 2018. 4(2) sz. 146.
4. Nagyból *határtudományok* – A ford. megj.
5. Immanuel Wallerstein: *World-Systems Analysis: An introduction*. Duke University Press, Durham, 2004.
6. Thomas Wilson – Donnan Hastings: *Borders and Border Studies*. In: Thomas M. Wilson – Donnan Hastings (eds.): *A Companion to Border Studies*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2012. 11.
7. Raymond Williams: *The Country and the City*. Oxford University Press, New York, 1975. 1.
8. A román nemzeti szellemű *Sămănătorul* c. lap körül a századelőn kialakult irodalmi-kulturális irányzat. – A ford. megj.
9. Azaz a századforduló román kulturális, rurális szellemiségű, az orosz narodnicizmushoz hasonló népiessémozgalma. – A ford. megj.
10. Gerard Delanty: *The Cosmopolitan Imagination*. Cambridge University Press, New York, 2009. 16.
11. Utóbbiak nevének jelentése Emegy és Emkettő. – A ford. megj.
12. Mircea Nedelciu – Adriana Babeți – Mircea Mihăieș: *Femeia în roșu*. Cartea Românească, Buc., 1990. 10. Az irodalmi idézetek fordítása a román nyelvű eredeti alapján készült. – A ford. megj.
13. Uo. 54.
14. Uo. 10. Az idézet az eredetiben angolul szerepel: „I’m from Loonga, Austria-Hungary.”
15. Radu Pavel Gheo: *Noapte bună, copii!* Polirom, Iași, 2010. 183–184. Mindhárom perspektíva a faluról Radu Pavel Gheoé.
16. Liam O’Dowd: *Contested States, Frontiers, and Cities*. In: *A Companion to Border Studies*, 165.
17. Gheo: i. m. 183.
18. Nedelciu–Babeți–Mihăieș: i. m. 10.
19. Gheo: i. m. 413.
20. Uo. 106.
21. Franco Moretti: *Graphs, Maps, Trees*. Verso, London – New York, 2007. 42–43.
22. Malcolm Anderson: *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press, Cambridge, 1997. 5.
23. Azaz olyan speciális útlevéllal, amely a határ 20-20 kilométeres körzetében élőknek biztosította a megadott időközönkénti határátlépés lehetőségét. – A ford. megj.
24. Gheo: i. m. 183.
25. Uo. 108.
26. Uo. 96.
27. Uo. 100.
28. Uo. 115.
29. Nicolae Iorga: *America și românii din America*. Așezământul Tipografic Datina Românească, Vălenii de Munte, 1930. 46.
30. Uo. 57.
31. Uo. 61.
32. Nedelciu–Babeți–Mihăieș: i. m. 72.
33. Mircea Cărtărescu: *Postmodernismul românesc*. Humanitas, Buc., 1999. 454.

RADU PAVEL GHEO

TITANIC DISCO

■ A volt Capitol mozi nyárikertje melletti taximegállónál kötöttek ki. Kissé rogyadozott a lába a hídfő melletti lépcsőkön felfelé, és a taximegállóhoz vezető úton is, ezért Laci olykor diszkréten támogatta őt. A katedrálist övező park és a taximegálló közötti rövid szakaszt viszonylagos csendben tették meg, melyet néha megtört egy-egy rövid és fölösleges felkiáltás: „Fasza volt!”, „Nehéz hegyre fel!” (bár semmilyen emelkedő nincs ott, ahogy nincs az egész Temesváron), „Ezt többször kellene”, „Ahha, vagány este volt”, „Láttad hány hárompontost dobtam?”, „Vigyázz!” Most, hogy odaértek a sárga autók mellé, megálltak, és úgy maradtak egy ideig, mintha lemaradt lelküket kellett volna bevárniuk.

– Laci, akarod, hogy elvigyelek téged is a kampuszig? – szólalt meg váratlanul, miközben megigazította a sporttáskát a vállán.

– Nem, kösz, gyalog megyek.

Egyikük sem mozdult. Álldogáltak, és várakoztak. Most már hűvös lett, és a könnyű nyári szellő friss zöldillatot hozott a környező parkok felől. Egy sofőr hirtelen rátaposott a gázra az úton, a gumik csikorogtak, égett szagot hagytak maguk után megtörve az éjszaka varázsát.

– Idiótája! S most féket nyom a pirosnál! Minden aljadéknak autója van.

– Vlad, most már megyek.

– Jól van, öreg, menj... Nem, várj! Várj egy kicsit.

Ügyetlen mozdulatokkal előkotorta a pénztárcáját, kinyitotta, és elővett egy köteg kék bankót.

– Laci motyogta feszengve, nehogy azt, öregem, nehogy a kurva életbe, mert nem akarom, hogy hülyén érezd magad, de én, figyelj, ha el akarsz menni Szentgyörgyre...

A markába nyomta a pénzt. Laci visszahúzta a kezét, és hátrált egy lépést.

– Vlad, mit akarsz? Mi a fene ez?

– Ne baszakodj velem, Laci, na! Vedd úgy, hogy kölcsön adom, hogy legyen pénzed az útra, s amire még kell. Ha elmész... végül is azt csinálsz, amit akarsz, vedd el, szépen kérlek!

– Minek?

– Csak hogy legyen. Hogy...

Saját megnyugtatósomra, ezt kellett volna mondanía, de még elgondolni sem volt képes.

– Majd megadod, amikor tudod, oké? Vagy máskor, amikor még találkozunk. Közöttünk marad, jóember, értsd már meg! Ha netán szükséged lesz rá. Mert te annyira fafejű vagy, hogy magadtól nem szólnál soha. És tudom, hogy te is, ha valami slamasztikába kerülnék... na vedd már el! Ne nézz úgy, mint egy bánatos ló a rajzfilmben.

Laci lassan kinyitotta a tenyerét, és megfogta a pénzköteget.

– Te hogy tartasz ennyi készpénzt magadnál, bazdmeg? – mondta olyan hangon, ami egyszerre akart érdeklődőnek és lazának tűnni, de sem ez, sem az nem volt.

– Ma kaptam egy alaktól, hogy nyomtassam ki a könyvét. Versek bánáti táj-
szólásban. Szar, de a mienk. Identitárius szar, vagy mi, vihogott megkönnyeb-
bülten. Ha akarod, adok neked egyet, mikor kinyomtattam.

– S mennyi van itt pontosan? Hogy tudjam, toldotta hozzá sietve Laci.

– Kétezer, körülbelül. Figyelj, öreg, nem ez a fontos. Ne törődj te ezzel. Te fog-
lalkozz a te problémáddal, s aztán még beszélünk. Na, én elhúztam! – vetette
még oda, és a legközelebbi taxi felé indult. Add át Rózsának az üdvözetem.

– Köszí, Vlad, motyogta még Laci.

De ő már nem hallotta. Lehuppant a sárga autó hátsó ülésére, és durván be-
csapta az ajtót. A taxi elindult. Mikor egyedül maradt, Laci szégyenlős örömmel
számolni kezdte a pénzt. Több volt, mint amennyit Vlad mondott. Elővette a te-
lefont. Néhány pillanatig a képernyőt bámulta. Aztán meggondolta magát, és
visszacúsztatta a zsebébe a készüléket a bankjegyekkel együtt, majd lassan el-
indult az Ifjúság Hídja felé.

– Egy taxit, uram? – hallotta a háta mögött.

Nem fordult hátra. Ráérősen, kissé görnyedt háttal haladt a lámpák sárgás
fényében.

Becsapta az ajtót:

– Letea utca, pont a Rebreanuval való kereszteződésnél.

A sofőr azonnal fordította a slusszkulcsot, és indult. Visszapillantott, és azt
látta, hogy Laci még mindig ott áll a járdán, földbe gyökerezett lábbal, ahogy
hagyta. A következő pillanatban a szőke alakja eltűnt a látóteréből. Az autó át-
gurult a hídon, és megállt a szemafornál.

– Rebreanu, azt mondta? Merre óhajt menni?

– Ahogy önnek jobb. A Bălcescun, aztán a Brâncoveanun; jó lesz így?

Míntha csak most tört volna rá a fáradtság, és a zötykölődéstől kissé felhábo-
rodott a gyomra is.

– Rendben, mondta a sofőr, majd gázt adott, és átrobogott a kereszteződésen.

Próbált kényelmesebben elhelyezkedni, kiegyenesítve a hátát az ülésen, de
beleverte a fejét a plafonba. „Hét méter fej nélkül”, mondta magában kuncogva.
„Vlad Jivan mester villanykörtelopo brigádja.” Balról a Műszaki Egyetem vörös
téglából épült régi szárnyát látta derengeni, a sugárutat szegélyező fasor mögött.
Ekkor megszólalt a taxisofőr.

– Bălceszku, negyvennyolcas forradalmár ezernyolcszáznegyvennyolcból.
Brünkoveánu Havasalföld uralkodója, Isztambulban halt meg. Elvágta a nyakát
neki és a négy fiának.

Felkapta a fejét a sofőr furcsa szavaira és akcentusára, melyeket egyszerre ér-
zett idegennek és ismerősnek. Belenézett a visszapillantó tükörbe, és elkapta vi-
dám tekintetét: kerek koponya, világosbarna bőr, mandula árnyalatú szemek, fe-
je búbján a kopaszság úgy terült el, mint domboldalon a tarvágás. Szülőfalujá-
nak napbarnította traktoristáit juttatta eszébe. Épp csak a sapka hiányzott róla.
Magával egyidősnek vélte, talán egy kicsivel volt öregebb. Elmosolyodott.

– Maga nem román, ugye?

– Most már igen. Letettem a vizsgát. Tavalý.

Kíváncsivá tette.

– És Rebreanu, ő kicsoda? vetette oda a sofőrnek a kérdést.

– Nagy román író, regények írója a húsz... adik századból. Regényei: *Ion*, *A lázadás* és az *Akasztottak*... akasztottak...

– ... erdeje, segítette ki.

– Pontosan. Igen. Tudtam.

A taxis számára nehézséget jelentett a román â hang kiejtése, hol sikerült, hol nem. Néha elrontotta az egyeztetéseket. Egyébként azonban, ha nem figyeltél nagyon, nem vetted észre, hogy külföldi. Minthogy nem is volt az, szerinte. Besszarábiai sem volt, nem úgy nézett ki. Inkább arabnak vagy mindenképpen keletinek látszott. Viszont nem mondott p-t b helyett vagy t-t d helyett, mint a temesvári arab egyetemisták: „Minten rentpen, parátom.” Sőt helyenként bánátiasan ejtette a szavakat.

– De hát hová való?

– Teheránba, válaszolta a taxis, aki már várta a kérdést. Iráni vónék.

– Itt tanult Temesváron, nem igaz? Az egyetemen.

– Nem, nem itt. Én kilencvenegyben jöttem ki. Teheránban végeztem az egyetemet. Jóval utána jöttem Temesvárra. De itt élek, itt van családom, itt vannak gyerekeim.

– Akkor most már román.

– Nem, vagyis igen, de csak azóta, kacagott a sofőr.

Ekkor hallotta elhangzani az iráni taxis szájából az untig ismert bánáti mantrát: „Bánáti vagyok, ingestül, gatyástul.”

Ezúttal tökéletesen sikerültek a magánhangzói. Valószínűleg sokat gyakorolta ezt a mondatot. Elégedetten nevetett utána.

– Én is bánáti vónék, válaszolt felélénkülve, és kezét nyújtott az ülések közötti résen. Vlad!

– Hamid. Örülök.

– Szóval bánáti atyafi!

– Igen hát, bólogatott meggyőződéssel Hamid, és egy pillanatig azokra a plüsskutyákra emlékeztetett, amelyek régen a hátsó ablakban bólogattak, ahogy az autó zötykölődött. Bánáti, bizon!

– És hogy kerültél ide? Úgy értem, Bánátba.

(Hamid története)

– Kilencvenegyben jöttem. Én akkor elhatároztam, hogy elmegyek Iránból, akkor ott már nem volt mód rá, hogy humá... emberi módon élhess. Nem lehetett tovább így élni. Mert ott nálunk a papok vezetnek. Ez van. Szerintem le van szarva az az ország, ahol a papok vezetnek! A papok, imámok, ahogy nálunk mondják. Teljesen mindegy, nem? Én hiszek Allahban, mert Allah hatalmas, de Allah nem parancsolta, hogy ne igyak bort, hogy ne hallgassak zenét, ha nekem az tetszik, hogy ne járjak mulatni. Ti sokat mulattok, és hát nem szép dolog ez? Tudd meg, hogy szép dolog.

– Egyik unokaöcsém mondta, hogy jöjjetek. Mehettem volna Németországba is és Svédországba is, de ő azt mondta, gyere ide, mert jó Temesváron. Útlevéllal jöttem, és csináltam egy vállalkozást, hogy megkapjam a tartózkodási engedélyt. Ilyen volt a törvény akkor Romániában. Úgy jöttem, mint befektető, és így adtak tartózkodási engedélyt. A céget két-három évig csináltuk az unokaöcsémmel, de nem ment, és abbahagytuk.

– Igen, mondtam. Bánáti vagyok, ingestül, gatyástul. Én itt élek.

– Szép a család, ja. Feleség és két gyermek. Neked van? Isten éltesse. Így a jó. Az is jó, ha legalább egy van, de én mindig azt mondtam, jobb ha kettő. De lehet három is.

– Vissza nem megyek. Vagyis látogatóba igen, a rokonokhoz. Jó itt. Nincs erőszak, nincs háború. Tudod, én voltam háborúban, mikor volt nálunk a háború Irakkal. Hívtak a háborúba, és ott voltam. Van sebem is a háborúból, meglőtték egy éjszaka, és vittek mentővel a katonaoorvoshoz, jött az orvos, hogy ki kell vegen egy, ezt a... vesét. Hogy csak úgy lehet megoldani, ha kiveszi, mert olyan a seb. De én nem akartam. Felhívtam a nagybátyámat Teheránban, és ő azt mondta, hogy ne vetesse ki semmit, mert ő elintézi. És akkor mondtam az orvosnak, hogy ne vegye ki, és ő azt mondta, hogy saját felelősségre? S én mondtam, hogy igen, sajátára. És akkor elvittek a katonakórházba, és már nem voltam a háborúban. A nagybátyám eljött, és elintézte, és elvitt a teheráni kórházba, és ott megműtöttek, és nem vették ki a vesémet. Ilyen volt a háborúban, nagy szerencsém volt, hogy ennyivel megúsztam.

– Megsebesültél a forradalomban? Cccc... Nagy baj! Tudom, hogy sokan meghaltak akkor.

– Én nem tudom, milyen volt azelőtt. De sem a kommunizmust nem szerettem, sem a papokat. Jól élünk itt, jól fogadtak, kenyérrel és sóval, ahogy mondani szokták. Senki nem bánt bennünket. Vannak barátaink, együtt mulatunk, vicceket mondunk. Allah előtt egyek vagyunk. Nem csinálunk ebből problémát. Én mérnöknek tanultam. Dolgozhattam volna, mint mérnök, de az olyan, az komplikáltabb. A taxival szabadabb vagyok, magamnak csinálom a programot, ahogy tetszik, ha valami dolgom van, hazamegyek, elintézem, visszajövök. Igen, elég jól. Elegendő a családnak. A feleségem bankban dolgozik, van fizetése, megélünk. Háromszor volt Teheránban. Együtt voltunk. Ő azt mondja, hogy eléggé tetszik, de nem igazat mond, mert nem tetszik. Most már nekem se tetszik, mert a papok vezetnek. Régen szép volt, tudd meg! Teherán szép volt, jól lehetett szórakozni.

– Nem minden tetszik. Nem tetszik, hogy lopnak, mindenütt. Itt Bánátban is, az unokaöcsém elmesélt egy csomó ilyen disznóságot. Sok a lopás és a gazemberség, nagy kár. Nálunk Iránban is van, de nem annyi, mint itt, annyi soha. Nem, Bukarestet nem szeretem. Voltam sokszor. Nem jó. Több a pénz, de nem jó. Olyan, mint Teheránban most, csak nem a papok vezetnek. Nagyon zsúfolt, és mindenki ideges, szaladj ide, szaladj oda, mindenki szalad, mindenki ideges. Temesvár szép és csendes. A feleségem is ezt mondja.

– Mondja csak, uram, hol álljak meg?

– Itt húzzon félre. Semmi gond, átmegyek a túloldalra. Látja, ott a túlsó felén, a második ház az utca végétől. Az ott, mutatta az ujjával. Az emeletes, fehér ház. Nagyon szépen köszönöm. Mennyivel tartozom?

Hamid kézháttal megtörölte a homlokát, és a taxiórára nézett.

– Hét lej.

Elővette a pénztárcáját és odanyújtott egy tízlejest.

– Jól van így.

Kinyitotta az ajtót, óvatosan kiszállt, és kiemelte a sporttáskát az ülésről. Épp távozni akart, de eszébe ötlött valami. Odahajolt a sofőr ablakához.

– Hallja, ha még taxira lenne szükségem, hogyan találom meg? Szívesen beszélgetnék még magával.

– Ki van írva, mutatott Hamid az ajtóra festett számra. Nulla-három-négy. De hívhatja a diszpécst is, és kérje Hamidot, mindenki ismer engem.

– Azt el is hiszem, válaszolta jócskán felvidulva. Köszönöm, és további jó munkát!

Hamid integetve köszönt, és a taxi elindult. Mikor magára maradt, dülöngélve elindult a zebra felé. Átkelt a sugárúton, ellenkező irányba ment egy darabig, majd eltért jobbra a fehérre meszelt villa felé, mely a keskeny utcácska bal oldalán emelkedett, közvetlenül egy lepukkant, vörös téglából rakott ház után. A kapuhoz érve a kulcsot kezdte keresgélni a zsebében, miközben egy szerb banda, a S.A.R.S. számát dúdolgatta, amely maga sem tudta mi okból, éppen most jutott eszébe: „*Ratujemo ti i ja, k'o Izrael i Palestina, ratujemo ti i ja, k'o sila i osovina*”, Háborúznak egymással, mint Izrael Palesztinával, mint kátyú a tengellyel, mint sör a töménnyel, mint az anarchia a rendszerrel... Óvatosan kinyitotta a kaput, átkelt az előkertben, és megállt a mattüveg bejárati ajtó előtt. Az üvegre fényfolt vetült, ami azt jelentette, hogy Emilia még nem feküdt le. Elfordította a kulcsot a zárban, nagy, határozott lépetekkel beállított az előszobába.

– Hahó, Pénélope, megjöttem!

A francba, gondolta, miközben igyekezett minél diszkrétebben helyet foglalni az utolsó sorban egy széken. Tessék, most meg elkésett. Reménykedett, hogy Emilia nem vette észre, de amikor megkereste őt a tekintetével, azt látta, hogy egyenesen őt nézi, és enyhén ráncolja a homlokát. Na, hát akkor csak ráncolja! Hisz az egész héten esett át a fején, hogy előkészítse a könyvbemutatót, és ma arra is alig volt ideje, hogy felszusszanjon: szaladj borért, abból a kimérősből, és a spéci üvegeket a meghívottaknak, akik beszélni fognak, pakold ki az egészet a könyvesboltban, vissza a könyvekért, futás a süteményekért, aztán hozd a szendvicseket, a tányérokról és a poharakról megfedekezted?, szaladj az öregekért a világ végére az UMT lakótelepre, a mama szokás szerint egészen az utolsó percig nem tudta eldönteni, mibe öltözzön, apa pedig felfedezett egy pecsétfoltot a kék nyakkendőjén, apa, tudod mit, hagyd a fenébe a nyakkendőt, és hagyd a fenébe a zakót is, negyven fok van odakint, hát még bent a könyvesboltban! Mindig is jól néztél ki! Igen, ezt szoktam mondani Emiliának is. Na és! Nincs igazam? Nektek nem szoktam hazudni, csak akkor, amikor rólam van szó, ha ha, na, de komolyan, apa, így járnak, akik mindig hülyülnek, senki nem hisz nekik, mikor igazat mondanak, nevetnek rajta, a valóság vicces, olvastam valahol, na induljunk már, mert elkésünk, ötkor kezdődik, majd meglátjátok, micso-da örült forgalom van ilyenkor a városban, kész, gyerünk, ti csak menjetek, én majd bezárom, lent áll a kocsi, a BMW, persze-persze, én vagy Daciával járok, vagy német autóval, na, kész, mentünk, hagyd az ördögbe azt a pénztárcát, van nálam, indulás, elkésünk – utána keress parkolóhelyet a Modexnél, egy sincs, gyerünk a Központi Szálló parkolójába, rohanás a könyvesboltba, persze idézőjeles a rohanás, mert apának fáj a dereka. – Megérkeztünk, itt van, apa, *Másodjáték*, Ion Barbu, a költő híres verse után nevezték így, ugyan, semmi köze

Blagához, tudom, hogy úgy hívják az utcát, s akkor hogy kellett volna hívniuk? *A nagy átkelésben* könyvesboltnak, *Mioritikus* térnek, vagy tudom is én miket írt még a jóember, de most komolyan. Siessünk, tudjátok, milyen Emilia, mikor könyvbemutatója van... Nem, őt nem ismerem, vagy kétszer láttam összesen, de majd beszélünk vele utána – és pont akkor hívta őt Vergil úr telefonon.

Vergil úrnak sürgős volt. Szinte mindig ilyen helyzetekben volt sürgős dolga vele. Egyébként tudta jól, hogy Vergil úr sürgősségeit megéri komolyan venni, bármilyen alkalmatlan pillanatban is jönnek közbe. Mi több, komolyan *kellett* őket venni, de ez már egy másik történet. Az övével beléptek a *Másodjáték* könyvesbolt helyiségébe, a polcok között elvezette őket az eseményeknek helyet adó térbe, ahová begyűlt már a közönség, majd fülére tapasztott telefonnal kisetett az utcára. Vergil úr már bele is kezdett a mondókájába a megszokott taktikus és nyugodt módján, mint akinek a világ minden ideje a rendelkezésére áll, miközben ő a bolt előtt toporgott türelmetlenül, és még odaköszönt egy-egy ismerősnek, aki az utolsó pillanatban érkezett könyvbemutatóra.

Valami dohányzás elleni szórólapokról vagy alkohol vagy drogfogyasztás elleni cuccról volt szó, mindenesetre valami ilyen szarságról, majd elküldi ő, Vergil úr e-mailben az összes részletet. Nagyszabású a dolog, országos terjesztés, legalább tízezer példány, három különböző modell, egyszóval egy rakás pénz. Zárt borítékos árajánlat, *offline* licit, végleges kiértékelés elektronikusan Bukarestben. Minden el van rendezve, szokás szerint, Vergil úr még azt sem rejtette véka alá, mennyit fog fizetni, hogy ő jöjjön ki nyertesnek, csak éppen küldje el másnap a teljes iratcsomót, hogy hétfő reggel Bukarestben lehessen. Még egy elbaszott éjszaka, már amennyi még marad belőle. Nem beszélve a másnapi rohangászásról. Hát így állunk, sóhajtott, és megvonta a vállát. Legalább hat-hétezer eurót nyer, akkor is, ha leszámítjuk a Vergil úr részét. Idő volna elegendő. A könyvbemutató kábé egy óra, ha a literátusok nem nyújtják nagyon hosszúra a szócséplést, még egy vagy másfél óra locsifecsi a bor és a szendvicsek mellett, mosolygunk, kedvesek vagyunk, aztán még vagy két óra a vendéglőben Emilia meghívottjaival, vissza a szülőkkel a paneldzsungelbe... Rendben, úgy tizenegytizenkettőre hazaér, és nekifoghat a dolognak.

– Meglesz, Vergil úr.

Nyilván, hogy meglesz. Kár volna elszalasztani.

Csakhogymire visszament a boltba, az első felszólaló már be is fejezte a beszédét. Költő vagy kritikus volt az illető, úgy hatvan lehetett, szürke, kopott felöltőt viselt, megnyúlt, száraz, vérig borotvált arca volt, és vállára csüngő hosszú, fehér haja, melyet minduntalan hátradobott a kezével. Láta már sokszor a könyvbemutatókon, amelyekre Emilia magával hurcolta, de még mindig nem tudta, hogy hívják, vagy mivel foglalkozik a jóember. Talán költő mégis. Vagy kritikus. Vagy mindkettő.

– E versekről szólva, hiszen én jól ismerem Emilia Jivan költészetét, már korábban felfigyeltem a részletekben rejlő gyönyörré, és ez igaz a mostani kötetre is. Ha visszatekintek a korábbi kötetekre, egy hajóhadhoz hasonlíthatom őket, imitt-amott kisebb ágyúnaszádokkal, máshol nagyobb ütegekkel, amelyeknek... amelyek, vagyis hogy mindegyikük ugyanarra a mélységre utal. A részlet itt nem fölösleges, nem egy tűnékeny részlet, ezek a részletek kis sziklaszirtek, melyek alatt egy vulkán szunnyad a mélyben, a tenger víztömege alatt. Létezik egyfajta csoda, mely az ő sajátja, a mélységes, rejtőző részlet csodája, és én boldog vagyok, hogy létezik.

Én is boldog vagyok, de dögöljek meg, ha értem.

– Következésképpen, folytatta a költő vagy a kritikus, vagy a költő-kritikus, ünnepélyesen Emilia felé fordulva, aki kipirosodott arccal ült a hosszú, puha, halványzöld kanapén, hadd gratuláljunk ifjú költőnőnknek ezekhez a *Termékeny vágyak*hoz, amelyek úgy felkavarják a lelkünket, ahogy csak kultúránk igazán nagy költői és főként költőnői képesek. Ráadásul csak ihletett pillanataikban! Emilia Jivan, ön olyan mélyen meglepett és meghatott, hogy nem tudom, meg tudja-e ezt ismételni valaha! De én remélem, hogy igen, és bizalommal várom a következő verseskötetét.

A szokásos tapsvihár közepette a beszélő lehajolt, és két erős pusztit nyomott Emilia arcára mindkét oldalról, és ahogy megfigyelte, de anélkül, hogy ez meglepte volna, meglehetősen közel a szájához. Emilia olvasószemüveget viselt, és vörös tulipánszoknyát vett fel, merész dekoltázs volt, és fogadni mert volna, hogy mágnesként vonzotta a néhány suhanc tekintetét, akik egész biztosan középiskolai tanítványai voltak. Ami azt illeti, a beszélő is egész végig tetőtől talpig méregette szemével a tehetségét, miközben beszélt. Hogy is hívják, hogy is hívják? Mindenesetre ismert – ha nem is nagy, mindenesetre régiséggel rendelkező – személyisége volt a városnak, hisz Emilia nem érte be kispályásokkal a könyvbemutatóin.

Termékeny vágyak! Szarkasztikusan elmosolyodott. Ha ilyen cuccba öltözve jössz, és tele termékeny vágyakkal... Szárazat nyelt, és kissé felemelkedett a székről, miközben megborzongott az elégedettségtől és a büszkeségtől, és még valami mástól is. Igen, Emilia gyönyörű volt. A hőségtől és az izgatottságtól kipirosodott az arca és a nyaka, és ez az izzás, amely a ruhája V-jének legmélyéig húzódtott, most felizgatta. Talán az éjszaka... Lófaszt, éjszaka össze kell raknom a pályázatot. De talán mégis, ki tudja? Ha eléggé gyengéd, ügyes és gyors lesz... Hogy elhessegesse gondolatait, végighordozta tekintetét a könyvespolcoktól körülvelt termen, majd szemrevételezte a tisztelt egybegyűlteket. Anya, apa és Alex, aki fegyelmезetten és meghatottan figyelt – szinte látom, hogy maholnap ő is előjön azzal, hogy adjam ki a verseskötetét – természetesen az első sorban ültek, mellettük két fiatalabb író vagy talán újságíró, végül is mindegy, látta már őket könyvbemutatókon, hátrább vagy három, náluk is fiatalabb író, akik biccentve köszöntötték, igen néhányukat épp ő publikálta a TÉEL-nél, aztán a néhány suhanc, aki nem bírta lehámozni a szemét a tanárnéni lábáról és dekoltázsáról, és aki minden bizonnyal a bukást szerette volna elkerülni, így az utolsó pillanatban – ez persze rosszindulatú feltételezés a részemről, de nem kizárt, hogy valóban így van, semmi nem képes jobban meglágyítani a tanárnő szívét, mint a diák csodálata, és én garantálom, hogy teljesen őszinte csodálatról van itt szó, az éjszakai maszturbálás vágyképe iránti csodálatról, mint az én egykori fizikatanárnőm esetében, tizenegyedikben, hogy is hívták a kis exbalerinát, no nézd csak, elfelejtettem, valami félelmetes, hogy felejttem a neveket – ott volt még Emilia néhány kolléganője a szakközépiskolából, néhány barátnő és a férjeik, néhány ismeretlen és persze az elmaradhatatlan potyázók, akik egyetlen könyvbemutatót sem hagytak ki, ahol ingyen itatra és ételre számíthattak. Eleinte megvetette őket, néha egyenesen dühös volt rájuk. (Főleg olyankor, mikor a TL kiadó eseményein bukkantak fel), megfigyelte: abban a pillanatban, ahogy az irodalmi szószátyárkodás véget ér, a szendvicsestálak és a borospoharakkal tele tálcák felé spriccelnek, mint egy kiehéztet heringraj, majd tányérjukon szendvicshégyeket egyensúlyozva, a lehető legnagyobb pohárral a kezükben visszahú-

zódna a sarkokba, lesütve szemüket, ha egy másodpercnél tovább rajtuk felejtet a tekinteted, nehogy kérdezz valamit tőlük. Idővel azonban gyanús szánalmat kezdett érezni irántuk. Végso soron ok voltak a legmegbízhatóbb közönség minden könyvbemutatón, nekik köszönhetően soha nem kellett attól tartani, hogy üresen fog majd kongani a könyvesbolt vagy a terem, és valószínűleg többet tudtak már a város irodalmi életéről, mint a kutatók garmadája.

Most Emilia volt kollégája, Radu Pavel Gheo kezdett beszélni. Találkozott vele futtában már vagy kétszer – egyszer szintén a felesége könyvbemutatóján. Szőke, göndör hajú, szemüveges fickó volt, meglehetősen magas és vézna, és kissé hajlott hátú. Lám, ő nem vett zakót, de még inget sem, egy fehér, gyűrött trikó volt rajta, meg egy hosszú, kék farmer. Tipikus nyolcvanas stílus, egy kilométerről is fel lehetett ismerni. Bár onnan a hátsó sorból nem láthatta, fogadni mert volna, hogy fehér adidas van a lábán. És fehér zokni, természetesen, lehet más? Gheo volt az a fickó, aki egyetlen kézfogásra volt Bill Gatestől, egy évig kint volt az USA-ban a feleségével, és mikor hazajött, írt egy könyvet Amerikáról. A könyv tetszett neki, szórakoztató olvasmány volt, de a leginkább az tetszett benne, ahogy ez az alak a szánalmasan elbukott emigrációját irodalmi sikerre tudta változtatni. Nyilván a siker nem haladta meg Románia határait, ahol még mindenkinek leesett az álla bármitől, ami Amerikával vagy a Nyugattal kapcsolatos, de azért mégiscsak siker volt. Most egy ideje a bukott emigráns beszédét hallgatta, bár a hangja kissé a kacsa hápogásához hasonlított, ami miatt komolytalannak érződött. Egy kis poénnal kezdte, nyilván ezt Amerikában tanulhatta, hogy tudniillik ő és Emilia kollégák voltak, de nem ezért dicséri, hiszen ha nekiállna dicsérgetni az összes volt kollégáját, nem maradna ideje jó írókat, jó költőket olvasni. Aztán komolyra fordította a szót, és arról kezdett beszélni, hogyan fokozódnak a kötetben az érzelmek versorról versorra, hogyan robannak ki erőteljesen minden egyes költemény végén – valóságos ejakuláció, gondolta ő magában –, és hogy milyen mesteri módon alkalmazza a szerző verseiben a hatások adagolásának művészetét, minthogy a lírai csábítás művészetének is tökéletesen ura Emilia Jivan, sőt mondhatná azt is, hogy, és íme már ki is mondta, fölöttébb ravasz módon játszik vele – és ekkor a szőke, göndör hajú, hamiskás pillantást vetett Emilia felé, aki szemüvege mögött kissé lesütötte szemét, és közelebb hajolt a beszélőhöz.

– A költészet a szó egyetlen művészete, amely tökéletességre tör. És én, mint prózaíró, őszintén elismerem ezt a tényt, mikor találkozom vele. Mármint a tökéletességgel, habogta zavartan Gheo. A *Termékeny vág*yakban ez a tökéletességre való törekvés jelen van minden versben – és ebben a kijelentésben nincs semmi túlzás –, minthogy jelen van a mesterségbeli tudás és az autentikus lírai borzongás ötvözete, az érzelmek eme kitárulkozása, mely átszűrődik...

Innentől már nem tudott figyelni. Ő is számtalan hasonló beszédet végighallgatott, akárcsak a hűséges potyázók, és most csodálkozva tűnődött azon, és el volt ragadtatva csodálkozásától, hogy tudták ezek az írók újból és újból elmondani ugyanazt a dolgot teljesen más szavakat használva. Ez érdekes kérdésnek tűnt. Kár, hogy ezt nem beszélheti meg Emiliával! Isten őrizz, kuncogott magában. Aztán elszégyellte magát: vajon miért érez mindig késztetést arra, hogy gúnyt űzzön a könyveiből? Nem voltak rosszak, ezt mondták róla az emberek. Lacinak is nagyon tetszettek. Na jó, ő nem ért a költészethez... de végtére is az ő felesége, az ő nője, bassza meg!

Úgy tíz perc múlva végre végére ért a mondandójának, megpuszilta Emiliát, körülbelül úgy, mint az előtte szóló, mintha nem akarta volna elszalasztani az alkalmat, majd az ütemes taps közepette helyet foglalt.

Még egy kis türelem. Megigazította maga alatt a kis, összecsukható, műbőrrel borított széket, mely nyikorgott a súlya alatt. Izzadni kezdett. Pokoli meleg volt már, és a terembe bezsúfolódott közönségtől még fülledtebbé vált a levegő, a jobb kéz felől való hatalmas ablakon át a nap egyenesen szürke selyemingére tűzött. Emilia még felolvas néhány verset a kötetből, és ezzel vége az első fejezetnek. Következik a tolongó ismerkedés, utána a vendéglő, ahol legalább ehét valami jót. Remélte, találnak még üres asztalt, a tegnap millió dolgot kellett elintéznie, és már annyira elege volt, hogy nem foglaltatott asztalt, most meg arra gondolt, mégis jobb lett volna ezt személyesen elintézni.

Emilia felállt, megigazította a fekete keretes szemüvegét, felemelt egyet az előtte, az alacsony asztalkán heverő kötetek közül, és lassan lapozni kezdett a feszült csendben, amit csak a szomszédos teremben rajcsúrozó gyerekek zaja zavart meg, akik szemmel láthatóan teljesen közömbösek voltak az itt megnyilvánuló autentikus lírai borzongások iránt. Egy pillanatra még látott is egy vörösölő, borzas gyerekfejet kikandikálni egy polc mögül, boldog mosolyt küldeni feléje, majd ismét eltűnni. Egy pillanatig úgy érezte, legszívesebben ő is kiszaladna közejük, és ledobálna a polcokról néhány vaskos kötetet.

– „Távolról”, artikulálta Emilia tanáros hangján.

– Túlágósan távol, suttogetta egy hang valahonnan balról.

Gyorsan arra fordította a fejét, ahonnan a kommentár érkezett, és egy ravasz-kás, fekete képű és horgas orrú fiatalembert vett észre, amint a mellette ülő gesztenyebarna hajú, köpcös fiú füléhez hajolt, akinek hosszú szőrös karjai voltak. Nem tűntek sem pogácsalesőnek, sem diáknak. Vajon merő irodalmi érdeklődésből jöttek volna? Vagy az itt lévő csajok valamelyikének férjei, barátai?

– Vajon elszakíthatják lelkeinket egymástól valaha? deklamálta *ex abrupto* Emilia.

– Ha összeragadtatok, bajban vagy, hallotta ismét maga előtt.

A barna köpcös halkan vihogott.

– De hát kik vagyunk mi? Ha felülről, a nap felől nézed, egy parányi földdarabot látsz két parányi tenger között, két fényt, egy nagyobbat és egy kisebbet....

– S egy harmadikat a lábad között, suttogetta a fekete képű. Ejj, de jó bőr a költőcsaj!

– És közöttük egy villámlás az éjszakában. Két világítótorony nézi egymást...

– Állj, ki vagy, világítsd meg az arcod! replikázott fojtott hangon a feketeképű.

– Elektromos suttogetásokat zümmögve a komor romokon, a kopasz dombokon, a vidor vizeken át, világokon és világokon át, előre-hátra.

– Azzaz, *baby!* Előre, hátra, előre, hátra... folytatta a szemtelenkedést az előtte ülő.

– Ezek vagyunk mi – nem mától. Vajon elszakíthat valaki valaha egymástól? – zárta a versét Emilia.

A termet az utolsó sor után újra kitöltő csendben még hallotta, hogy a fekete képű bégetve válaszol a költői kérdésre. „Neeheheem!”, melyet azonnal elnyomott a közönség lelkes tapsa. A pofátlan maga is elragadtatottan tapsolt a közönséggel. Kezdett tetszeni neki az ürge. Ő is jól ismerte ezt a játékot.

Emilia még felolvasott két verset. Majd a közönség kérésére még egyet, egy homályosabbat, az ész lépcsőjéről, melyet egy bolond és egy költő épít, és az

utolsó lépcsőfokok hiányoznak, vagy ferdek, és valakiről, aki küklopsz isteneket imád, akik előtte fabatkáért sem kellett senkinek.

– Szól a harang? Hadd szóljon! fejezte be átszellemülten Emilia.

A körülbelül fél másodperc után, ami alatt a közönség megértette, hogy vége van, újból kitört a taps, majd hozzávetőleg öt másodperc múlva stratégiai okokból le is állt, nehogy véletlenül ismét újrázásra való felkérésnek értelmezzék. A volt kolléga, a vézna, szőke fiatalember bejelentette, hogy akik óhajtanak dedikáltatni, azoknak a költőnő szívesen áll rendelkezésükre, a potyázók lassan, de határozottan megindultak a boltív felé, mely az üzlet mögötti teraszra nyílt, ahol a bor, a szendvics, a sütemény már szépen el volt rendezve az asztalokon. Odament Emiliához, arcon csókolta, és gratulált neki, ő mosolygott, de gyöngéd szemrehányást tett:

– Megint késél, igaz?

Utána pedig kissé aggodalmasabb hangon megkérdezte:

– Történt valami Lacival? Még egyetlen könyvbemutatómról sem hiányzott.

Megértette a célzást, ő hiányzott egyszer – egyetlenegyszer.

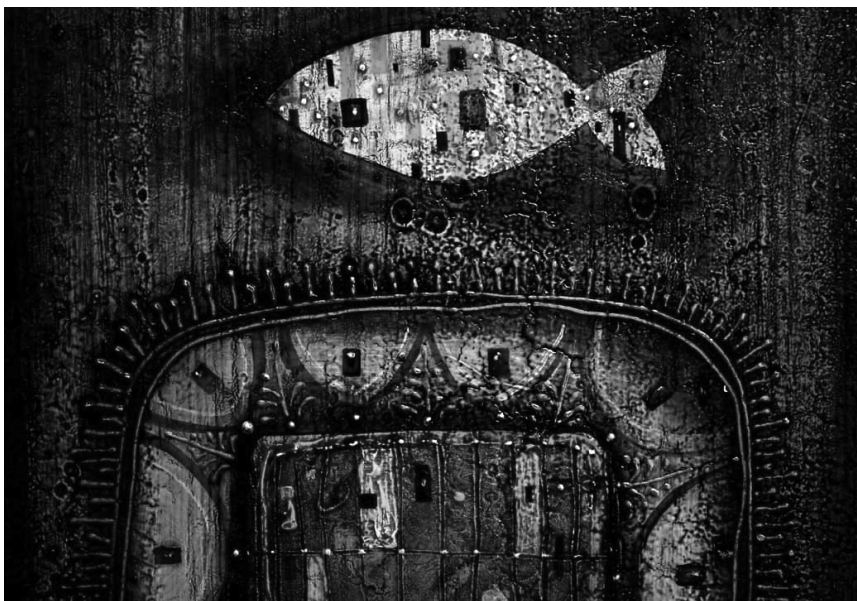
– Laci elutazott, mentegette a barátját. Sürgős dolga akadt.

– Sürgős? csodálkozott el Emilia, miközben elfordult tőle az asztal felé, ahol már sorakozott az a néhány ember, aki dedikáltatni szeretett volna.

– Nem is gondolnád, mennyire, mormogta, és elindult, hogy kezet fogjon a két felszólalóval.

Mikor szétnézett az izzadt emberektől és piros székektől zsúfolt teremben, azt látta, hogy hárman-négyen a suhancok közül, akiket Emilia középiskolás tanítványainak vélt, jólnevelten, ájtatos képpel közeledtek Emilia felé, úgy tartva kezükben a fehér borítójú versesköteteket, mint valami szent ereklyét. Termékeny vágyak, naná. Azt viszont nem tudta meg, ki volt a fekete képű, aki végig hülyéskedett a felolvasás alatt.

Szócs Imre fordítása

MAROSSY BOGLÁRKA

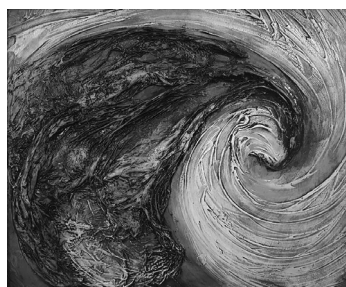
FÉNYKERESŐBEN

Temesvári magyar jelenlét és az Európa Kulturális Fővárosa-projekt

■ 2021 helyett 2023-ban lesz Temesvár Európa Kulturális Fővárosa. A projekt több évvel ezelőttre nyúlik vissza, hiszen 2016-ban nyerte meg a versenyt a város, pályázati anyagának kidolgozása és összeállítása is igénybe vett néhány megelőző évet.

A program a *Luminează orașul prin tine!* (*Shine your light – Light up your city!*) címet kapta, mely tematika végigvonul a legtöbb programpontra. A szlogenválasztást a következőképpen indokolja a szervező Egyesület: „Olykor a nagy változások egy utcasarokról indulnak. 1884-ben Temesvár volt az első város Európa kontinentális részén, mely villamos közvilágítási hálózattal rendelkezett. 1989-ben Temesvár utcáin pattant ki a Ceaușescu rendszerét megdöntő forradalom szikrája. 2021-ben pedig Európa kulturális fővárosa leszünk, és szeretnénk megosztani törekvéseinket Európa további részével. A szlogenünk tükrözi az individuum útját a tudatos és aktív európai polgárig, melyben a közösség szenvedélye és értékei gyökerezhetnek. [...] A mottó valójában egy kettős mozgósításra való meghívás: egyfelől arra, hogy a polgárok merjék kifejezni értékeiket és attitűdjeiket, ami metaforikusan »belső világosságként« is leírható, másfelől hogy használják fel ezt a fényt a körülöttük levő sötétség és passzivitás eltávolítása érdekében, egy művelődés által táplált társadalmi folyamaton keresztül.”¹

A zsűri értékelő jelentéséből² megtudjuk, hogy az európai kulturális főváros kijelölésének

Milyen szerep jut ebben a megmozdulásban a temesvári magyar intézményeknek, szervezeteknek? Milyen lehetőséget látnak ebben a projektben az itt élő magyarság szemszögét figyelembe véve?

a kritériumrendszere jelentős változásokon ment keresztül, a kultúra szerepét Európa, illetve egy adott város fejlődésében mára jóval átfogóbb és alaposabb szemlélet jellemzi. Az egyik új elvárás az, hogy a város dolgozzon ki egy hivatalos középtávú kulturális stratégiát. Ez a követelmény garantálja, hogy az Európa Kulturális Fővárosa cím hozzájárul a város hosszú távú fejlődéséhez, és nem csupán egy egyszeri eseményként valósul meg. Ezáltal növeli a tartós hatást, ami egyfajta örökséggé válhat. A zsűri ennek alapján nagyra értékelte a világos elképzeléseket, tudniillik hogy az emberekre (kulturális és kreatív tevékenységet folytatók, közönség és döntéshozók) alapozva szeretnék megeremteni a kapcsolatot az elnyert titulus hatása és a város fejlődése között. Hiszen ők azok, akik képesek lesznek változást előidézni mind az Európa Kulturális Fővárosa programjának évében, mind azt követően. A cél tehát a lakosok érdeklődésének serkentése kell legyen, Európa mai kulturális sokszínűségére vonatkoztatva. A javasolt program erősségeként említik a multikulturális és multilingvisztikus város különböző közösségeinek és művészeinek magas szintű támogatását és aktív részvételét, továbbá a felkapott európai témák (pl. az LMBTQ-mozgalom, holokauszt, fiatalok munkanélküliség, bevándorlás) új megközelítési módjait.

Milyen szerep jut ebben a megmozdulásban a temesvári magyar intézményeknek, szervezeteknek? Milyen lehetőséget látnak ebben a projektben az itt élő magyarság szemszögét figyelembe véve? Hozhat-e valami újszerűt ez a megmozdulás számunkra? Milyen konkrét elképzeléseik, terveik lettek volna 2021-re, illetve milyen kilátások vannak a két évvel későbbi alkalomra? Ezen kérdések mentén kerestem fel olyan szervezetek és intézmények élén állókat, akiknek jelenléte meghatározó a temesvári magyar közösségi térben.

A Temesvári Magyar Nőszövetség (TMNSZ) célkitűzései között olyan események, közművelődési tevékenységek, rendezvények szervezése szerepel, amelyek a bánsági szórványmagyarság nemzeti azonosságtudatát, az együvé tartozás érzetét erősítik, tudatosítják az anyanyelvű kultúra, a történelmi-művelődési értékek megismerésének és megőrzésének fontosságát, valamint kultúránk más nemzetiségűekkel való megismertetését. Legjelentősebb eseményfüzére az évente megrendezésre kerülő Bánsági Magyar Napok (BMN) rendezvénysorozat, mely az utóbbi években 10-14 napot ölel fel (30-40 programponttal), és az imént felsorolt célkitűzések mentén szerveződik. Idén tavasszal ünnepelte volna a BMN 25. évfordulóját, a járványhelyzet miatt viszont el kellett halasztaniuk az ünnepi eseménysorozatot. A program egy klasszikus zenei koncerttel indult volna, melynek sztárfellépője Bartal Zsuzsa, Párizsban élő temesvári zongoraművész lett volna. A térségi együttműködés és bánsági összetartozás jegyében többnapos turnéra hívták a temerini (Délvidék, Szerbia) diákszínpad előadását. A műsorban helyet kapott volna felolvasószínház, több kiállításmegnyitó, könyvbemutató, gyermekrajzverseny, különböző koncertek, kórustalálkozó, néptánckaraván, valamint Krecsányi Ignác mellszobrának felállítása. Szász Enikő színművész, a TMNSZ elnöke elmondása szerint 2021 tavaszára újra kell gondolni a programpontokat, időben és térben is sűríteni szükséges ezeket, a járványhelyzet további alakulása, valamint a szükséges biztonsági előírások függvényében. A szoborállítási procedúrát biztosan újra kell indítani a polgármesteri hivatallal, és kérdés, hogy az új városvezetőség hogyan áll majd hozzá az ilyen kisebbségi kezdeményezésű ötletekhez.

Ami pedig Temesvár Európa Kulturális Fővárosa projektjét illeti, Szász Enikő szerint a projektet övező botrányok zaja inkább volt hallható, mint maguk a

programok. És annak ellenére, hogy a programoknak egyötöde a kisebbségekkel kötött partnerségben kellett volna megvalósuljon, ennek gyakorlatba ültetéséből nem sokat látott. Viszont az együttműködés irányába hajló változás reményét fűzi a meghosszabbított kifutási időhöz, hiszen itt lenne a vissza nem térő alkalom megismertetni az itt lakókkal azt a hagyatékot, mellyel etnikumunk hozzájárult a századok folyamán a térség szellemi arculatának, történelmi-kulturális-tudományos-ipari-gazdasági habitusának kialakításához. Ugyanakkor szerinte kreatív módon hozzá kell tennünk a magunk jelenkori, kortárs adalékát is ehhez a projekthez, mely egy hatalmas lehetőség az összes temesvári magyar kulturális szereplő részére, hogy közösen kidolgozzanak egy „kis magyar kulturális főváros” stratégiát, megalkossanak egy olyan 2023-ig szóló műsorhálót, mely kijelöli a már meglevő, vagy a jövőben induló események, rendezvények szerepét, helyét, idejét. Meglátása szerint ebben a helyzetben művelődési életünknek egy sokkal magasabb szintű, összehangolt menedzselésre lenne szüksége, ha azt akarjuk, hogy nemcsak városi, hanem térségi, esetleg kelet-európai szinten is észrevegyenek bennünket. Elmondása szerint a BMN is szerves részét kell képezze a kulturális főváros projektnek, hiszen a közismert rendezvénysorozat által az intézményeinknek, civil szervezeteinknek, egyházainknak megmutatkozási lehetősége kitárulhat, nagyobb teret nyerhet.

Hasonló lehetőséget lát ebben a Temesvári Magyar Napok (TMN) főszervezője, a Várbástya Egyesület élén álló Tamás Péter, aki egyben Magyarország tiszteletbeli konzulja. Az egyesület egyik fő célkitűzése a TMN megszervezése, melyet a temesvári magyarok közös ünnepének tart, egy köztereken zajló hosszú hétvégi rendezvény keretében. A Temesvári Magyar Napokat az egész temesvári magyar közösséget megszólító és megmozgató rendezvényként álmódták meg, amelynek keretében kulturális, oktatási, művelődési, hagyományápoló és szórakoztató események által a közösség minden korosztályának színvonalas programokat kívánnak biztosítani. A TMN egyfajta kulturális seregszemle, amely egyrészt a város magyar múltjáról tanúskodik, de ezen túlmenően a város jelenlegi kulturális és művelődési életét mutatja be, megmutatkozási lehetőséget adva a helyi közösséget formáló szereplőknek, illetve a helyi értékeknek. Ugyanakkor célként fogalmazzák meg a temesvári magyar közösség és a városból elszármazottak közösségépítő hatású találkozájának megteremtését.

Az öt éve tartó 4-5 napos rendezvény a kulturális főváros évében ünnepi eseménnyé válhatna, mondja Tamás Péter, és pozitív hatással lehet a programok kialakulására, sokszínűségére, hogy nagyobb figyelem fog terelődni a városra, mindarra, ami itt történni fog. A gazdagabb anyagi erőforrásokban bízva nemzetközi elismerésben részesülő meghívottakra számít, akik nemcsak a magyar közösség számára jelenthetnek valamit, hanem a Temesváron élő többségi és más kisebbségi lakosság számára úgyszintén. Az európai kulturális fővárosi címet megpályázó és elnyerő Egyesület vezetőségi tagjaival való többszörös egyeztetése után azonban elégedetlenségét fejezte ki Tamás Péter. Elmondása szerint a felvetett párbeszédre és együttműködési javaslatokra nyíltan sosem mondtak nemet, viszont a további szükséges lépések nem történtek meg, melyek a konkrétumok felé vezettek volna. És noha jól hangzik a pályázatban felvázolt multikulturalitás, tapasztalatai szerint nem ugyanazt értik alatta: a vezetőség egyrészt a társadalmi kisebbségekre figyelne, valamint olyan számunkra egzotikus népek kultúrájára, akikkel nem találkozunk a közvetlen közelünkben. Ezzel szemben a tiszteletbeli konzul a Temesváron élő és mozgó kisebbségek jelenlétére hívná fel

a figyelmet, és igényt tartana arra, hogy a magyar szervezetek és intézmények által rendezett programok is bekerüljenek a közös, az Egyesület által létrehozott műsorfüzetbe, hogy ezáltal is beépülhessenek a körforgásba, és láthatóvá váljanak a nagyközönség számára is. Továbbá nehezményezi Tamás Péter a polgármesteri hivatal részéről a nehézkes kommunikációt, és felháborítónak tartja, hogy a megragadható lehetőségekről az információk nem jutnak el szervezetekhez, közösségünkhöz. Emellett viszont nagy reményeket fűz az újonnan megválasztott német polgármesterhez, akitől hatékony és előremutató együttműködést vár.

A polgármesteri hivatal kisebbségi kapcsolatokért felelős munkatársa, Valdman Kinga mesélt a Kisebbségi Tanács azon gyűléséről, melyen részt vett az Egyesület vezetőségi tagja, Simona Neumann is. Elmondása szerint nagy a szakadék a tanácstagok elképzelései és aközött, amit az Egyesület kitalált, és a pályázat mentén be kell tartania, meg kell valósítania. Szerinte mindkét fél a sajátját hangoztatta, és emiatt nem történt előrelépés a közös gondolkodás, tervezés terén. Ami pedig a programba való bekerülést illeti, egyetlen járható útját látja annak, hogy a magyar szervezetek hatékonyan bekapcsolódjanak a projektbe: ha egy átfogó programpontra írnak egy konkrét pályázatot. Természetesen ez azt feltételezi, hogy nem lehet már meglevő rendezvényt kicsit átalakítva felhasználni, hanem a meglevő kerethez alkalmazkodva, bizonyos kritériumok mentén kell kitalálni és felépíteni egy új programot. Tudomása szerint eddig nem volt példa rá, hogy magyar szervezet pályázatot nyújtott volna be, pedig szerinte meg tudnánk tölteni saját tartalommal a fény-motívumra épülő formákat. Továbbá ha meg sem próbálunk ezen az úton elindulni (mely adott, és sok esetben nem kényelmes), ne csodálkozzunk, ha nem lesz pozitív végeredmény. És ebben látja a kulturális fővárosi év lehetőségét, hogy végre kitörhetnénk a saját belső világunkból, belterjességünkéből, természetes része lehetnénk a temesvári kulturális életnek, és elindulhatna egy olyan folyamat, melynek során természetessé válik, hogy részt veszünk egymás rendezvényein, nem lenne kérdés az oda-vissza működő fordítás/tolmacsolás vagy akár az eleve többnyelvű események megléte.

A Csiky Gergely Állami Magyar Színház viszont folyamatos együttműködésben áll a szervező Egyesülettel, már a benyújtott pályázatban is partnerként szerepel, a hivatalos dokumentumokban visszaköszön nevük a megfelelő programpontok felvázolásakor. Balázs Attila, a színház igazgatója avatott be az előzetes tervekbe, mutatott rá a fennálló lehetőségek tárházára, melyekről mindkét esetben csak feltételes módon nyilatkozhatott, a mi lett volna, és mi lesz, ha... – gondolatvezetés mentén. A polgármesteri hivatal indítványozására alakult a *Dante 2021* című projekt, melynek csúcspontja az *Isteni színjáték* városi színrevitele lett volna. Az olaszországi Teatro delle Albe két munkatársának rendezésében és számos hivatásos és amatőr színész közreműködésével valósult volna meg az előadás, melybe a temesvári magyar színház is bekapcsolódott: a kétéves leforgási idő alatt már sor került néhány egyeztetésre, találkozásra, workshopra. A projekt további kimenetele egyelőre függőben maradt, ugyanúgy, mint a temesvári román és német színházzal tervezett koprodukció, a szerb Kokan Mladenović rendezésében, mely már a kezdeti tervezési fázisban elakadt. Az elhalasztott kulturális fővárosi évre azonban újabb tervek születnek, a legtöbbjük továbbra is a más társulatokkal való együttműködésre épül, hiszen, Balázs Attila elmondása szerint, ez szükséges ahhoz, hogy az európaiságunkat a gyakorlatban is megmutathassuk. Ígéretes tervnek tűnik a civilekkel létrehozandó, a kü-

lönböző népek szemszögéből bemutatandó *Kőműves Kelemen* népballada előadása, hiszen ez közös kincse az egymás mellett élő népek hagyatékának. Felmerült még egy erdélyi színházi találkozó ötlete, valamint a temesvári magyar társulat egy tematikus, allegorikus előadása, mely azokat a nyitott kérdéseket és hátsó gondolatokat járná körbe, amelyek egy európai kulturális fővárosi cím kapcsán felmerülnek.

A TESZT (Temesvári Eurorégiós Színházi Találkozó) kicsiben hasonló célok mentén jön létre minden évben, mint a majd aktuális kulturális fővárosi projekt: tudniillik a multikulturalizmus támogatására, hogy Temesvár a kulturális cserék helyszíne lehessen. Ehhez szükséges egy szorosabb és intenzívebb színházi együttműködés megalapozása a térségen belül. A régió színházai és a temesvári publikum közti találkozás megteremtése az első lépés a tapasztalat- és előadás-cserék, valamint új színházi formák megismerésének az irányába. A 2023-ban esedékes TESZT ünnepi jellege a tervek szerint olyan előadások elhozatalán keresztül valósulna meg, melyek nemzetközi szinten ismertek és elismertek, már bejárták a világot, és eddig anyagi erőforrások hiányában nem volt lehetőség a meghívásukra. A temesvári közönség így részévé válhatna annak a közös kulturális élménynek, melyen már mindazok osztoznak, akik számára az évek folyamán megadatott a lehetőség az előadások megtekintésére.

A felvázoltakból kitűnik, hogy nagy különbség van a civil szervezetek képviselői és az intézményi szférába tartozók eddigi tapasztalatai között, ami a nagy projektbe való bekapcsolódást illeti. A nyertes pályázat erősségének számító jellege, miszerint minél szélesebb körben kívánja bevonni a különböző intézményeket és civileket, ami hosszú távú változást hozhatna a kulturális mozgástérbe, eddig a magyarság szempontjából alig látszik megvalósulni. Elvileg a nyitottság adott minden fél részéről, így megkereshető és megragadható pontok mégis akadnak.

Hogy sikerül-e összehangolni a magyar szervezetek és intézmények tevékenységét, sőt más hasonló értékrendű partnereket találni, és ilyen módon teremthet-e újat számunkra az Európa Kulturális Fővárosa cím, egyelőre még bizonytalan. A két évvel későbbi időpont, ezáltal pedig a meghosszabbodott felkészülési szakasz újabb esélyt kínálhat a magyar civil szervezetek és intézmények számára, hogy megtalálják a módját annak, miként váljanak még szervezesebb részévé az össztemesvári, sőt európai kulturális életnek.

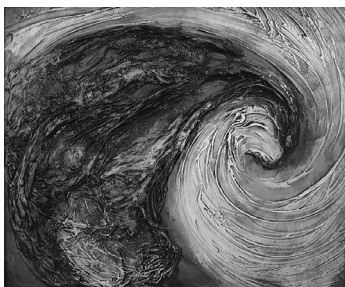
■ JEGYZETEK

1. <https://timisoara2021.ro/ro/despre/despre/>

2. *Capitala europeană a culturii în anul 2021 în România. Raportul final al Juriului de experți, București, octombrie, 2016.*

MAGYARI SÁRA

TEMESVÁR, A MULTIKULTURÁLIS NAGYVÁROS – MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG KÖZÖTT

Arra törekedtem, hogy általános rálátásunk legyen a nyelvi tájkép fogalmára, hogy bejárva a várost jelekként értelmezhessük a helységnévtáblákat, utcaneveket és -táblákat, bepillantást nyerjünk egyes intézmények, a kereskedelmi feliratok, reklámtáblák, vendéglátás és az iskola nyelvi tájkép rejtelseibe.

Kutatásom* témaválasztását az indokolta, hogy 2021-ben a tervek szerint Temesvár lett volna Európa kulturális fővárosa. Ennek a benyújtott pályázatnak egyik kulcsszava a *multikulturalitás*. Vizsgálódásaim arra vonatkoztak, hogy a sokat hivatkozott temesvári multikulturalitás mítosz-e vagy valóság, ehhez pedig egyszerre veszem górcső alá a múltat és a jelent a mai nagyváros nyelvi tájképén keresztül.

A város múltbéli multikulturalitása megkérdőjelezhetetlen, hiszen 1716-ban, mikor Savoyai Jenő felszabadította Temesvárt a török elnyomás alól, akkor ortodox, katolikus, muzulmán és zsidó vallású embereket talált a városban, nemzetiségi hovatartozásukat véve alapul pedig román, szerb, görög, német, magyar, bolgár, zsidó, spanyol ajkú volt a lakosság.¹ Az 1800-as években már kéttannyelvű iskolák működtek itt, kétnyelvű például az ortodox mise: szerb és román. Az iskolai oktatás deklaráltan hirdeti az egymás megértését, békére, toleranciára nevel, fontos értéként hangoztatja az egyenlőséget és barátságot. Ha csak az oktatásstratégiai dokumentumokat vizsgáljuk és a történelmi feljegyzéseket, akkor is kitűnik a város multikulturális identitása. Ez az egymásmellettiiség azért is működhetett Temesváron példaértékűen, mert a különböző vallási és etnikai csoportoknak volt közös célja: a gazdasági, a technikai, a műszaki fejlődés, azaz a jólét megteremtése.²

A kutatást az MTA Domus szülőföldi ösztöndíja támogatta 2017–2018-ban.

Az elmagyarosítás idejében (1867–1918) is számos temesvári példa mutatja, hogy a multikulturalitásra továbbra is törekszik a város. Például ez az az időszak, amikor a német nyelvű napilap létrejön. A kommunista diktatúra 1980-as éveiben ugrásszerűen megnő a németek és magyarok politikai alapú „elvándorlása”. Evvel párhuzamosan folyik a betelepítés: románok jönnek Olténiából, Moldvából.

Temesvár mai vallási és etnikai képét befolyásolta az 1990-es évek közepén meginduló belső migráció, melynek gazdasági okai vannak: a jólét, a nyugati város nyitottsága vonzza a más régióbeli lakosokat is. A zömével román emberek mellett egyre többen jönnek a székelységből is. Ezeknek a közösségeknek pedig egyik alapvető jellemzője az egy nyelvűség és egy kultúrájúság.

A multikulturalitás a Romániai Magyar Lexikon (RML)³ meghatározása alapján azt jelenti, hogy el kell ismerni a nem domináns kultúrák létét is, deklarálni kell ezek egyenlőségét a domináns kultúrával, továbbá lehetővé kell tenni a nem domináns kultúra jelenlétét, tükröződését a nyilvános térben például a nyelvhasználat, vallásgyakorlás, szokásmegélés által. Mindezek függvényében úgy tűnik, hogy a multikulturalitás normatív jellegű: az együttélés minimuma kell hogy legyen.

Az interdiszciplináris kutatás többfajta kutatási módszert is igényelt: (a) fényképes terepkutatást végeztem a városban, illetve a helyi magyar közösség igényének felméréséhez nem reprezentatív értékű lekérdezést folytattam: 1 újságíró, 4 pedagógust, 2 lelkészt, 2 fogorvost és 1 üzlettulajdonost szólítottam meg.

A *nyelvi tájkép* a látható nyelv fogalomköréhez tartozik. Ezen a terminuson azokat a vizuális nyelv megnyilvánulásokat értjük, amelyek adott térben, térségben megfigyelhető kiírások: azaz táblák, jelzések, hivatalos útjelzők, reklámtáblák, utcanévek, helységnévtáblák, hirdetőtáblák, tabló, táblaképek, szemléltetőeszközök stb. Tehát olyan feliratok, amelyek egy adott település, intézmény kommunikációs terében találhatók, illetve a térben élő és erre hatással bíró társadalom nyelvi igényeit tükrözik.⁴ „A nyelvi tájkép információt nyújt a szociolingvisztikai kontextusról: különböző nyelvek táblákon való használata összehasonlításra ad lehetőséget az adott ország/terület hivatalos nyelvpolitikája és a felmérésekben tapasztaltak, azaz a gyakorlat között.”⁵ De a különböző feliratokból arra is következtethetünk, hogy egy-egy kisebbségnek milyen nyelvi ereje van adott településen, jelzi kisebbség és többség viszonyát, tükrözi egy-egy intézmény nyelvi ideológiáját.

A látható nyelv illyenszerű megmutatkozásának hármas funkciója van: egyrészt kommunikatív szerepet tölt be, mivel a megértést segíti az információcserére érdekében egy nyelvközösség számára; másrészt szimbolikus funkciót tölt be, mert az adott nyelvközösség jelenlétét és erejét is közvetíti az olvasó számára; harmadrészt közvetítő szereppel bír, hiszen a vizuális nyelvhasználat révén az együttélés, az elfogadás, a másik megértésének kérdése is felvetődik. Mindezek értelmében kiváló kutatási mód és téma is egyben, ha egy nagyváros nyelven keresztüli multikulturalitását szeretnénk vizsgálni.⁶

A 215/2001. számú közigazgatási törvény és az ezt kiegészítő kormányhatározat rendelkezik arról, hogy Romániában van egy 20%-os küszöb, mely az a viszonyítási pont, amihez képest értelmezzük a különböző nyelvű táblák, feliratok jelenlétét. A 2011-es népszámlás adatai szerint a nemzetiségi hovatartozás alapján a mai Temesvár zömét a románság (81,4%) teszi ki, a magyar közösség (9,6%) a szörvány-magyarság kategóriájába sorolható, még számottevő a szerb kisebbség (1,5%), a németek (1,3%), a románok (0,7%) és a bolgárok (0,28%). A felekezeti hovatartozást vizsgálva a lakosság nagy része ortodox vallású (80,6%), illetve római katolikus

(10%). Magas még a pünkösdisták (2,6%) közösség aránya, de ők inkább román nemzetiségűek. A magyar kisebbség még lehet református (2%) vallású is. Mindezek mellett élnek még görög katolikusok (1,37%) és zsidók (1%) is a városban.

A vallási felekezetek nyelvhasználatát külön törvény szabályozza: a 489/2006. számú törvény a vallásszabadságról és az egyházak általános rendjéről, melynek 16. cikkelye kimondja, hogy: „(1) Tevékenységük lebonyolítása során az elismert egyházak bármely, általuk megfelelőnek vélt nyelvet használhatják. A pénzügyi-könyvviteli nyilvántartást román nyelven is szükséges vezetni.” A magánintézményekre ugyanilyen szabályozás az érvényes: ők maguk döntenek a munkanyelvet (hallható és látható nyelvre is vonatkoztatva), viszont a pénzügyi, könyvviteli nyilvántartást az ország hivatalos nyelvén is el kell készíteni – azaz románul kell leadni a hivatalos szerveknek.

A törvényes keret mellett a város vizuális nyelvhasználata a következőképpen alakul.

Helységnévtáblák

■ Már Temesvár szélén látható a település nevét jelző négynyelvű tábla (1. kép). A román *Timișoara* elnevezés alatt található a német *Temeswar* felirat, alatta a magyar *Temesvár*, majd a szerb *Темишвар*: ugyanolyan színnel, betűtípussal és betűmérettel, de a román felirat jól láthatóan le van választva egy vonallal. A nyelvi tájkép értelmezésében mindez jelentéssel bír, mert: „előtérbe kerül a nyelvi tájképben megjelenő jelek materialitásának, azaz a betűkészletek, színek, dizájnok, textúrák jellegzetességeinek, valamint a jelek egymáshoz és az őket körülvevő aktuális tágabb térbeli és időbeli kontextushoz való kapcsolatainak vizsgálata”.⁷

Romániában a nyelvi jogok közé tartozik, hogy egy-egy település neve milyen nyelven van megjelenítve. Ebben az értelemben egyik kisebbség jelenléte sem éri el a 20%-os küszöböt, tehát nem kötelező a négynyelvű helységnévtábla. Inkább szimbolikus értéke van: jelzi a város többnyelvűségét vagy legalábbis annak múltját.

1.kép

2.kép

Utcanevek

■ „A feliratok egy idegen számára információt közölnek a lakosság nyelvi összetételéről, utalnak a nyelvek státuszára, s egyben jelzésértékűek a közösség nyelvi vitalitását illetően.”⁸ Ezért fontos úgy végigsétálni egy település utcáin, hogy különösen figyelünk a különböző feliratokra, legyenek azok utca- vagy intéz-

ménynevek, reklámfeliratok vagy plakátok, útjelzők vagy tiltó táblák. Ezek sok minden egyébről is árulkodhatnak a lakosság nyelvi összetétele mellett. Megmutatkozik a város értékrendszere: adott korban kit (Ady Endre, Bolyai Iános, Alecsandri Vasile, Amado Jorge, Eugeniu de Savoya), mit tart fontos személyiségeknek, eseménynek (1989. decembrie 20, Anul 1848, Martirilor 1989). Az utcanevek árulkodnak a főbb irányokról (Aradi út, Lippai út, Sági út), a település vallási megoszlásáról (Mária tér, Dóm tér).

A temesvári polgármesteri hivatal honlapján található utcanevek jegyzékéből és a fényképes adatgyűjtésből is kiderül, hogy a román személyiségekről, eseményekről elnevezett terek, utcák, sugárutak mellett megjelennek a német, magyar, szerb és egyéb (olasz, francia, roma stb.) személyekről elnevezett utcátáblák is. A magyar feliratok esetében ezek általában nyelvünk logikáját, helyesírását tükrözik, azaz először a családnév, majd a keresztnév következik (Ady Endre), viszont vannak hibásan, ékezetek nélkül írt nevek is (Bolyai Iános, Kodály Zoltan).

Állami és gazdasági intézmények nyelvi tájképe

■ A mindennapi ügyintézéshez, életvitelhez szükséges olyan intézményekkel is kapcsolatba kerülünk, mint a polgármesteri hivatalok, bíróságok, bankok, kórházak, tanintézmények stb. A temesvári kórházak csak román nyelvű elnevezést használnak. Magánrendelőikben, főleg fogászatokon lehet például magyarul is kommunikálni, de ezeknek sem külső, sem belső terében nem jelennek meg magyar nyelvű kiírások.

A bankok esetében csak a magyarországi tulajdonlású pénzintézmény feliratai kétnyelvűek (magyar és román), a többi esetében csak a román nyelv használatával találkoztunk. Temesváron a polgármesteri hivatal által kihelyezett táblák többsége egynyelvű, azaz román feliratokat találunk a polgármesteri hivatalon, a megyeházán, a vízműveknél, a parkolótáblák esetében.

A színházak és a nemzetiségi iskolák névtáblái, kiírásai kétnyelvűek (3. és 4. kép). A város Európa egyetlen olyan települése, ahol háromnyelvű állami színház működik, azaz van német, magyar és román nyelvű művészeti intézmény. A magyar és a német társulat általában kétnyelvű plakátokkal, hirdetésekkel dolgozik, de vizuálisan a kisebbségi nyelv dominál: vagy nagyobb a betűméret, vagy a színháználtnál, vagy bármilyen egyéb grafikai eljárás révén a hivatalos nyelv fölé emelkedik.

3. kép

4. kép

Iskolai nyelvi tájkép

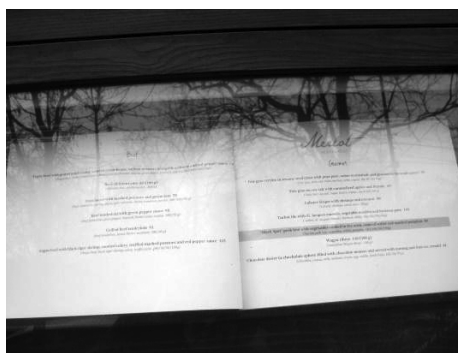
■ A tanintézmények vizuális nyelvhasználata csak akkor kétnyelvű, ha nemzetiségi iskoláról van szó. Jelenleg a városban működnek magyar, német és szerb tannyelvű óvodák és iskolák. Ezek nyilvános terében a kétnyelvűség dominál. Viszont a tanfelügyelőségről, a tanügyminisztériumból érkező kiírások minden esetben román nyelvűek, ritka jelenség, hogy a tanintézmény oktatási nyelvén is felírják a dokumentum címét az adott nyelven is.

Temesváron egy magyar tannyelvű iskola van ma már, illetve egy tagozatos iskola, mely arányos a magyar lakosság számával. Ezekben a tanintézményekben kétnyelvű táblák hirdetik az iskola nevét, profilját. De nemcsak az a fontos, hogy kifelé, a város felé milyen nyelvi magatartást tükröz az intézmény, hanem az is tanulságos lehet, hogy a tantermek és folyosók fala mit üzen az ott tanulóknak vagy az iskolába látogatók számára. „Az iskolai tér vizuális nyelvhasználata sajátos jelentésszefüggésben értelmezhető, hiszen az mind a társadalmi együtt létezés sajátos szegmense (tehát politikailag, kulturálisan determinált), mind pedig a formális nevelés intézményének tere. Így tehát e tér identitását az oktatási és nevelési dimenzióján túl a történelmi, kulturális, ideológiai, földrajzi jelentések sajátos összefüggései határozzák meg: Az iskolai nyelvi tájkép az oktatás színterének nyelvi és tartalmi elrendeződését tükrözi [...], mindazon vizuális nyelvi megnyilvánulások összességét jelöli, amelyek ezen tér kommunikációs elvárásait, igényeit szolgálják (így különösen: hirdetőtábla, tabló, táblakép, szemléltető eszközök, multimédia).”⁹

Az oktatási intézmény nyelvi tájképe nemcsak dekoratív szerepet tölt be, hanem az adott hely nyelvi, nyelvhasználati szokásairól is tanúskodik, valamint a használt nyelvek státuszáról, presztízséről is árulkodik.

5. kép

6. kép

Reklámfeliratok, vendéglátás, üzletek

■ Ha végigsétálunk Temesvár utcáin, feltűnik, hogy a legtöbb két- vagy többnyelvű tábla a műemléképületeken található, illetve a kereskedelmi táblák teszik ki a város nyelvi tájképének nagy részét. A szupermarketek mindegyike román feliratozást használ, és a kiskereskedések, kisebb vállalkozások vizuális nyelvi megnyilvánulásaiból sem következtethetünk a tulajdonosok nemzetiségére, anyanyelvére, inkább csak arra, hogy ki a célközönség. A legtöbb vendég-

látóipari egységben, ahol a feliratok többnyelvűek, nem a város nemzetiségi összetétele alapján írják ki az információkat, sokkal inkább az idelátogató turisták vagy cégtulajdonosok, vendégmunkások a megszólítottak. Így találunk nagyon gyakran angol, olasz, helyenként német és francia menüket (6. kép). Ha rákeresünk a 19. század végi és a 20. század eleji régi temesvári képekre, képeslapokra, ezeken jól látszik, hogy a kereskedelmi feliratok magyar nyelvűek voltak.

Külön érdekesség, hogy a városban léteznek magyar tulajdonosú cégek, üzletek, de ezek vizuális nyelvhasználata ezt egyáltalán nem jelzi. Ez azért is különös, mert van olyan magántulajdon is, amely magyarországi székhelyű, dolgozói magyar anyanyelvűek vagy legalábbis szükséges a magyar nyelv ismerete magas szinten, de sem az üzlet külső falain, sem bent egyetlen magyar feliratot sem találtunk. Az interjúk során kiderült, a tulajdonosok nem is gondoltak arra, hogy magyarul is kiírhatnak információkat.

Templomok, egyházi épületek

■ Temesváron több vallási felekezet is működik. Ezek leginkább a magyar (református, római katolikus, baptista, evangélikus) gyülekezetek, illetve a németek (római katolikus, evangélikus), valamint a szerbek (ortodox).

A 489/2006. számú törvény a vallásszabadságról és az egyházak általános rendjéről lehetővé teszi, hogy mindegyik felekezet megválaszthassa a liturgia nyelvét, valamint vizuális nyelvi megnyilvánulásait is ehhez igazítsa. Végigfényképeztem a város templomait, és példaértékű, ahogyan a nyelvi jogaikkal élnek az egyházak.

A római katolikus egyházi kiírások, plakátok, táblák általában háromnyelvűek: német, magyar és román feliratokat használnak (7. kép). A legtöbb esetben a román nyelvű felirat található fent, középen a magyar szöveg, majd ezt követi a német kiírás. Ezt a sorrendet nem indokolja semmilyen központi szabályozás, sokkal inkább a helyi plébános, püspökség irányítja.

A református és evangélikus feliratok már négynyelvűek: magyar, román, német és angol szövegekkel találkozunk. A betűtípus, a betűméret általában meg egyező, de a sorrendiség igen beszédes. Mivel dominánsan magyar beszélő közösségekről van szó, a hierarchia a beszélők számához igazodik, valamint figyelembe veszi azt is az angol nyelv használatán keresztül, hogy a város a kulturális turizmusnak is tere (8. kép).

7. kép

8. kép

A szerb ortodox templom nyelvi tájképére is a kétnyelvűség a jellemző: szerb cirill betűs szövegek és román kiírások találhatók egymás mellett.

Műemlékek

■ A város látható nyelvi elemeit vizsgálva feltűnik a műemlékek kiírásainak kettőssége: a központban a táblák háromnyelvűek (román, angol, német), viszont a periferián hatnyelvű táblákat is találunk (román, német, magyar, szerb, angol, francia). A *Nyelvi jogok útmutatójában* az alábbi részt olvashatjuk: „A törvény előírja, hogy a műemléképületeken a feliratokat három nyelven (románul, angolul és franciául) kell feltüntetni. Amennyiben az önkormányzat úgy dönt, a műemlékek feliratozása magyar nyelvű is lehet. Az emléktábla szövegét minden esetben az illetékes műemlékvédelmi hivatalnak is jóvá kell hagynia.”¹⁰

Temesvár esetében a kötelező francia elemet lecserélték németre, illetve egy másik projekt esetében a történelmi városrészekben inkább a hatnyelvű táblákat választották. A táblák minőségén látszik, hogy a központi részen drágább portékáról van szó, hiszen gravírozott réztáblák kerültek a műemléképületekre, míg a kevésbé központi helyeken pléhtáblák vannak kitéve.

A nyelvhasználatot vizsgálva kiderült, az eredeti szabályozás értelmében a román nyelv mellett még két nemzetközi nyelven is kötelező a műemléképületek kiírásait megjeleníteni, tehát a francia bármikor lecserélhető németre vagy például olaszra, ha a városvezetés úgy dönt, illetve ha nemzeti kisebbség él a településen, és/vagy a műemlék hozzájuk kapcsolódik, akkor az ő nyelvük is megjeleníthető. Temesvár esetében két külön pályázatról van szó a két különböző nyelvhasználatú tábláknál, ezért tapasztalunk háromnyelvűséget a központban elhelyezett kiírásokon és hatnyelvűséget a történelmi városrészekben.

Újságok, rádió, televízió

■ A városban dominánsan a román nyelvű sajtó nyelvi elemei vizualizáltak. A közszolgálati adók közül a Román Rádió Temesvár adónak van napi egy-egy óra magyar, német és szerb nyelvű műsora, de az adó cégtáblája csak román nyelvű feliratokat tartalmaz. Ellenben az épületen belüli kiírások általában kétnyelvűek: a magyar adást vezető újságírók irodáira, stúdiójára magyarul, majd alatta románul is ki van írva a terem használati célja. A belső terek pedig dominánsan magyar feliratokat tartalmaznak: plakátok, elérhetőségek, különböző dokumentumok. A többi nemzetiség irodáinak ajtaján szintén kétnyelvű feliratok találhatók, a belső tereket viszont nem volt lehetőségem feltérképezni.

A közszolgálati televízióadó, bár sugároz a kisebbségek nyelvén is műsort, csak román nyelvi tájképelemeket jelenít meg.

A kereskedelmi adók – legyen az rádió- vagy televízióadó – csak román nyelvű műsorokat szórnak, és külső, belső tereikben a látható nyelv csak az ország nyelve.

A nyomtatott sajtó esetében magánkézben vannak a magyar újságok: a *Heti Új Szó* hetilapként működik, cégére kétnyelvű, illetve a *Nyugati Jelen* napilap szerkesztősége Aradon található, Temesváron csak tudósítója van. A cégére viszont ki van téve két nyelven: magyarul és románul is. A *Banater Zeitung* hetilapként jelenik meg az *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien* napilap mellékleteként, melyet a Romániai Német Demokrata Fórum tart fenn.

A szerb nyelvű hetilap a *НАША РЕЧ Темшвар* – *NAŠA REČ Temišvar* a Román Kormány kisebbségi kapcsolatokért felelős főosztálya által fenntartott, és helyi szerkesztősége kiszorult a város centrumából a perifériára. Jelenléte alig érzékelhető a városban, cégére kétnyelvű ugyan, de a szerb cirill betűs felirat dominál színvilágában, nagyságában.

A fenti nyolc alfejezet nem fedi le teljes egészében Temesvár nyelvi tájképének jellemzőit. Kimaradt olyan fontos terület, mint például a civil szféra vizuális nyelvhasználatára való reflektálás vagy a különböző intézmények virtuális nyelvi tájképének a bemutatása (honlapok, közösségi profilok, blogok stb.) Még csak felsorolásszerűen sem érinthettem minden bejárható, látható területet. Arra törekedtem, hogy általános rálátásunk legyen a nyelvi tájkép fogalmára, hogy bejárva a várost jelekként értelmezhezzük a helységnévtáblákat, utcaneveket és -táblákat, bepillantást nyerjünk egyes intézmények, a kereskedelmi feliratok, reklámtáblák, vendéglátás és az iskola nyelvi tájkép rejtelseibe.

A nyelvi tájkép kutatásában, vizsgálatában való elmélyülés fontosságára igyekeztem felhívni a figyelmet, mindvégig közérthetőségre törekedve, és fontos szempontként határoztam meg a kulturális turizmus oldaláról történő közelítési módot: az idelátogató idegen érzékeli-e, látja-e a város sokat hangoztatott multikulturális jellegét.

A helyi magyar közösség nyelvi tájképpel kapcsolatos igényei, a törvényes keretek és a valóság viszonya

■ Mikor egy település nyelvi tájképét vizsgáljuk, gyakran merül fel, hogy milyen funkciót is töltenek be ezek a tájképelemek az adott közösség életében. Írásom bevezetőjében már esett szó a kommunikációs, a szimbolikus illetve a közvetítő funkciókról.

A nyelvi tájkép vizsgálatában fontos kutatói kérdés, hogy mihez viszonyítunk, amikor értékeljük egy település látható nyelvi elemeinek rendszerét. Egy ilyen viszonyítási pont az országos törvénykezés, tehát a nyelvi jogokkal van összefüggésben. Ha összevetjük az utolsó népszámlálási adatokkal Temesvár nyelvi tájképét, akkor láthatjuk, hogy egyik nemzeti kisebbség sem éri el ugyan a 20%-os küszöböt, de nyelvük többé-kevésbé láthatóvá válik a településen. Az országos szabályozás nem írja elő, hogy a meghatározott küszöb alatti közösségek esetében a látható és hallható nyelvhasználat kiszoruljon. A városvezetés, illetve a különböző intézmények, cégek vezetői, tulajdonosai döntenek el, mit hogyan írnak ki szervezetükkel kapcsolatosan. Az más kérdés, hogy a helyi lakosság befogadóként vagy elutasítóként jelenik meg egy-egy ilyen kiírás láttán. Végigfényképezve a várost, kijelenthető, hogy a táblák, reklámok, egyéb feliratok jó állapotban vannak, sértetlenül állnak.

Másik szempont a helyi közösségek igénye. Nem reprezentatív interjúk kutatást is folytattam megkérdezve magyar újságírókat, pedagógusokat, művészeket, hogyan értékelik a város nyelvi tájképét. Egyértelműen az elégedetlenség jelent meg részükről. Még több táblát szeretnének látni magyar felirattal, néhányan megemlézték a helyesírás problémáját is: a nevek esetében hiányolják az ékezeteket.

Arra a kérdésre, hogy a magyar tulajdonosú magáncégek, fogászatok esetében miért nincs minden kiírva magyarul is, dominánsan két választ kaptam: mert nem szabad kiírni magyarul információkat, illetve hogy drága lenne minden céget két nyelven feliratozni. Az első szempontot azonnal cáfolni tudtam az ide-

vágó országos szabályozásra való hivatkozással, erre viszont többen elzárkóztak a további beszélgetéstől.

Összegzés

■ A nyelvi tájképelemek vizsgálatán keresztül kimutatható, hogy a mai Temesvár multikulturális jegyeket mutat. A négynyelvű város képe vizuálisan jó arányokat mutat, ha az országos szabályozáshoz viszonyítunk. Ha a helyi (magyar) kisebbség igényeit vesszük alapul, akkor nem felel meg az elvárásoknak, viszont kettős megítélésre ad lehetőséget, hogy a magánjellegű intézmények esetében, ahol a magyar tulajdonos felelőssége lenne a kétnyelvű kiírások biztosítása, elzárkóznak az emberek a nyelvi tájképelemek önerőből való megjelenítésétől, hol anyagiakra, hol a törvények nem ismeretére hivatkozva.

A város feltérképezése során kettős nézőpontot érvényesítettem: egy külső és egy belső szempontrendszer alapján vizsgáltam a nyelvi tájképet. A külső szempont az idegen idelátogató, a kulturális turizmus felől közelít a kérdéshez. A belső nézőpont egyrészt az ország törvényi keretét vette alapul, a deklarált nyelvi jogokhoz viszonyítottam elemzésemben, másrészt figyelembe vettem a magyar közösség elvárásait is. Ebből a szempontból ellentétes képet mutat a város: az országos szabályozáshoz viszonyítva fölülteljesít a település a látható nyelvhasználatában, hiszen a legtöbb felirat többnyelvű, különös tekintettel a négy temesvári nemzeti közösség nyelvére (magyar, német, szerb plusz a román). Viszont a magyar közösség elvárásaihoz képest alulteljesítésről beszélhetünk, mely nem annyira mennyiségi, mint inkább minőségi elvárásokban jelenik meg (nevek helyesírása). Ugyanakkor az önerőből készült tájképelemek a magánszférában szinte teljesen láthatatlanok.

Annak alapján, hogy a multikulturalitás az együttélés normaminimumként tételeződik, azt látjuk, hogy a múltban inkább működhetett jól az egymás-mellettiség, hiszen a temesváriak balansz többnyelvűek voltak, az adminisztráció nyelvét (legyen az a német, magyar vagy román) jól ismerték, ugyanakkor volt közös cél: a közösen megteremthető jólét hite. A múlt század elején is a nyilvános térben gyakorolhatták többnyelvűségüket és többkultúrájúságukat, de a magánszférában (itt a vallási szertartásra, a vallásosság megélésére gondolok, valamint a lakóhelyre) visszahúzódhattak a *saját*, az *enyém* biztonságába. A temesvári utcákról, negyedekről tudjuk, hogy nemzetiségi elkülönítők is voltak ezek (pl. zsidó negyed).

A kutatás kiindulókérdése, hogy Temesvár ma multikulturális város-e, hogy napjainkban valóságos-e a többnyelvűség és többkultúrájúság ezen a vidéken. A kutatás azt bizonyítja, hogy látszatában (nyelvi tájképelemek) valóban multikulturális településről van szó. Az a fajta együttélési forma, amely a több nyelv és kultúra ismeretére alapult, történetileg kimutatható ugyan, de mára a város két különböző nyelvű és két különböző kultúrájú (dominánsam román és szórványosan magyar), mert a kétnyelvűség szociolingvisztikai minimuma sem valósul meg, ugyanakkor az egymás kultúrájának (szokások, vallások, ünnepek) megmutatására szórványosan vannak példák az olyan rendezvények keretén belül, amelyek kimondottan egy-egy közösség jelenlétét kívánják jelezni (pl. Temesvári Magyar Napok), vagy a multikulturalitást hirdetik (Szívek Fesztiválja), de valójában kuriózumként jelennek meg ezek a tevékenységek, és nem egy élhető, a mindennapokban is megvalósuló multikulturalitás eredményeként.

1. Baróti Lajos: *Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez*. Temesvár, 1893.
2. Victor Neumann: *Identități multiple în Europa regiunilor*. Interculturalitatea Banatului. Hestia, Timișoara, 1997.
3. Bárdi Nándor (szakm. v.): *Romániai Magyar Lexikon*. Transindex. <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/?link=impresszum> (2018. 03.11.)
4. Tótor Erika: *Iskola másként... Nyelvhazsnálati szokások és nyelvi szocializáció az iskolában*. Nyelvmentor programon elhangzott előadás, PKE – Nagyvárad, 2014. október 23.
5. Szoták Szilvia: *Nyelvi tájképek az Órvidéken*. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többynelyvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. EME, Kvár, 2015. 206–223.
6. Magyar Sára: *Nagyvárad nyelvi tájképe*. In: Balogh Brigitta – János Szabolcs – Magyar Sára – Szilágyi Ferenc: *Nagyvárad kulturális öröksége*. Kulturális Örökség Tankönyvek 3. Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2015. 190–205.
7. Pachné Heltai Borbála: *Nyelvhazsnálati változások és a nyelvi tájkép többynelyvű kontextusban*. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Tájszemiotika*. Magyar Szemiotikai Társaság, Bp., 2015. 182.
8. Szoták: i. m. 206.
9. Tótor Erika: *Kié az iskola? Nyelvi tájkép és nyelvhazsnálati szokások a székelvűföldi magyar tannelyvű iskolában*. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többynelyvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. EME, Kvár, 2015. 256–257.
10. Bogdán Andrea – Mohácsék Magdolna: *Nyelvi jogok útmutató*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kvár, 2012.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

NYELV, OTTHON ÉS FELELŐSSÉG SZÍNREVITELE KORTÁRS MAGYAR VÁROSVERSEKBEN

Bevezetés

■ Tanulmányomban¹ a kortárs magyar költészet olyan darabjaival foglalkozom, amelyek a város színrevitelén keresztül tematizálják az egyén anyanyelvéhez és saját környezetének földrajzi teréhez való viszonyát, valamint az e viszonyban benne rejlő felelősség tapasztalatát. Az elemzéseket megelőzően röviden felvázolom, milyen jelentőségre tett szert a nyelv és a földrajzi tér a 18–19. századi nemzetépítési programokban, a nemzeti kultúra létrehozásának kontextusában. Ezt követően Jacques Derrida *A másik egy nyelvűsége* című kötetének ötödik esszéje alapján teszek kísérletet a nyelvi/kulturális azonosulás (és azonosság) teljességével kapcsolatban felmerülő huszadik századi kihívások megfogalmazására. Derrida írása nemcsak a nemzetállamok „alatti” (vagy utáni) világ posztmodern állapotának értelmezéstörténetébe íródik bele, hanem összekapcsolható a posztkoloniális irodalomelmélet – Edward Said, Homi K. Bhabha, Gayatri Spivak és mások műveinek – széles körű elterjedésével is. Utóbbi, a nemzetállam konstrukciója által elfedett lokális közösségek és helyi identitások saját „hangját”, megnyilvánulási formáit kereső kritikai elméletek a szocialista blokk szétesését követően Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is ismertté váltak, s mindez jelentősen hozzájárult a magyar irodalom regionalitás-diskurzusának megújulásához is.

A téma elméletileg reflektált, átfogó – a határon túli és emigráns magyar irodalmakra fókuszáló – történeti feldolgozása sajnos még fájó hiánya a magyar irodalomtörténet-írásnak, ugyanakkor az elmúlt három évtizedben a legváltozatosabb formákban felbukkanó² regionalitás-diskurzus alakváltozatainak értelmezése a legfrissebb kortárs magyar irodalom felől is megközelíthető, amelyhez aktualitást ad többek között a *Kolozsváros* antológia³ 2019-es megjelenése is. E tanulmányban, részint az említett gyűjteményből szemezgetve, Balla Zsófia, Egyed Emese, André Ferenc, valamint a pécsi Mohácsi Balázs verseinek városreprezentációin keresztül igyekszem megvilágítani a földrajzi térhez fűződő viszony különböző megközelítéseit, az *otthon* és a *felelősség* fogalmait állítva az értelmezés fókuszába.

Nyelv, közösség, földrajzi tér, nemzetállam (19. század)

■ Ha elfogadjuk Ernest Gellner híres elméletét, miszerint a 18–19. századi nemzetállamok létrejötte mögött voltaképpen az igen tagolt, kulturálisan heterogén agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet áll, s a nemzet mint szimbolikus érzelmvilág a modernitással felbomló helyi kultúrák és lokális identitásminták *helyett* kínált közösségsszervező alternatívát,⁴ könnyen belátható, hogy a század nemzetépítési programjainak igen sokféle kulturális formát, identitáskonstrukciót kellett magukba olvasztaniuk. A többé-kevésbé homogén kultúrával bíró nemzet „elképzelt közösségének” (B. Anderson)⁵ létrehozása nem volt egyszerű feladat a Habsburg Birodalom kerekei között nemzeté szerveződő Magyar Királyság elitje számára sem. Ahogy A. Gergely András klasszikus tanulmányában kifejti, a magyar nemzetépítés kezdetén, már a 19. század első évtizedeiben is két konkurens nemzetkép – a francia típusú „államnemzeti” és a német típusú „kultúrnemzeti” koncepció – vetélkedett egymással, amelyek mellett a század második felében megjelent még egy darwinista és egy historizáló változat

is.⁶ A nemzettudat 19. század előtti sajátos rétegzettségéből - amelyben egyszerre volt jelen a 16-17. századi (politikai jellegű) hungarustudat, a szülőföldhöz kapcsolódó patriotizmus, illetve a köznép számára is hozzáférhető nyelvi-etnikai csoportképzet – hosszú időbe telt létrehozni egy egységes nemzetkép reprezentációját, ami természetesen számos politikai vitát eredményezett mind a reformkorban, mind a század utolsó évtizedeiben.⁷ Jóllehet távolnézetből az 1867-es kiegyezés révén létrejött Osztrák–Magyar Monarchia és vele együtt a „magyarosító” asszimiláció programja valóságos sikertörténetnek tűnik, az 1868-as nemzetiségi törvényben testet öltött magyar politikai nemzet Deák Ferenc-i koncepciója voltaképpen eredendően halálra volt ítéelve. A korszak politikai gondolkodói egészen a Monarchia felbomlásáig (1918) nem tudtak megoldást találni a magyar mint államalkotó (politikai) nemzet és a magyarság mint nyelvi-etnikai értelemben homogén csoport viszonyának problematikájára, ami lehetetlenné tette egyúttal a magyarországi (szláv, román, német) nemzetiségek kérdésének érdemi rendezését is. Az 1920-as trianoni békeszerződés következményei, illetve a szomszédos államokká szerveződő nemzetek Magyarországgal kapcsolatos magatartása pedig visszamenőlegesen igazolták a magyar politikai nemzet elképzelésének megvalósíthatatlanságát és az önmagukat a magyar nemzetállam polgárainak tekintő, de a magyarság szupremáciáját, kultúrfölényét elismerő nemzetiségek békés együttélésének illuzórikusságát.⁸

Amennyire heterogén reprezentációkból, identitásmintákból jöttek létre és a legkülönbözőbb érvrendszerek által artikulálódtak a nemzetté válás magyarországi programjai, legalább annyira sokféle elképzelés forgott közszájon az ún. „nemzeti lényeg”-nek, a magyar nemzeti identitás legfontosabb alkotóelemeinek mibenlétéről. A 19. század első évtizedeitől a jelenkorig igen impozáns katalógusa jött létre a magyarság legerősebb közösség-összetartó szimbólumainak, narratíváinak és mítoszainak,⁹ ugyanakkor az a feltételezés, miszerint „*nyelvében él a nemzet*”, azaz hogy az egy nemzethez tartozás legfontosabb hivatkozási pontja (ha tetszik: „kritériuma”) a közös nyelv, manapság is evidenciának tekinthető. Jóllehet az ebben a formájában Döbrentei Gábortól ismert, valójában a 18. század végéig visszavezethető szállóige¹⁰ igen hamar, már a 19. század közepére közmondásossá válik,¹¹ a reformkori nemzetépítés időszakában korántsem egyedül a nyelv volt „versenyben” a magyarság nemzeti lényegének megragadásáért vívott vetélkedésben. Hasonlóan fontos, a nemzeti nyelvhez mérhető szerepet töltött be a nemzettel kapcsolatos diskurzusokban a nemesi jogokat megalapozó ősi alkotmány¹² képzete és az országot egyetlen testként tételező Szent Korona-tan,¹³ a nemzeti karakter (vagy alkat),¹⁴ illetve a magyarság birodalmi térnumát megtestesítő nemzetiesített földrajzi tér, annak metaforikus nemzeti tájaival (Balaton, Alföld, Erdély stb.).¹⁵

Utóbbi képzetrendszerek mindegyike megmaradt bizonyos fokig a magyar nemzetről való gondolkodás történetében, és – persze különböző súllyal és formában – ezek ma is gyakran használt elemei a nemzetről szóló diskurzusok eszköztárának. Ugyanakkor az is látható, hogy a nemzeti identitás legnagyobb „hatókörű”, stabil elemei, amelyek nem csupán a nemzeti elitek (értelmiség, politikai osztály stb.) számára teszik hozzáférhetővé az egy nemzethez tartozás érzetét és alkotmányos alapját, az manapság is a közös nyelv és a közösen birtokolt földrajzi tér. Mint fentebb utaltunk rá, a 19-20. század politikai-közéleti-irodalmi vitáinak versengő nemzetképzési koncepcióiban számos variánsa megjelent az egy nemzethez való tartozás legfontosabb eredőinek – közös intézmények, nyelvi-etnikai nemzettudat, közös történelem, nemzeti sors és karakter stb. –, azonban a 20. század nagy történelmi traumái (háborúk, kitelepítések, majd a nemzetiségi kérdés államszocialista negligálása) bebizonyították, a nemzetiségi autonómiaökrékvések legfontosabb közös alapja elsősorúan a nemzeti nyelv használatának joga illetve a földrajzi tér fölötti rendelkezés kérdése maradt. A következőkben Jacques Derrida *A másik egynyelvűsége* című kötetének egyik fejezete segítségével járjuk körül a nyelvi azonosulás 20. századi megkérdőjeleződését, ezt követően a tanulmány azt igyekszik bizonyítani, hogy az anyanyelv használatával (és birtoklásával) kapcsolatos percepciók igen hasonlatosak a közös térhasználat értelmezési mintázataival, s vizsgálja, hogy ez miként reprezentálódik a kortárs magyar lírában.

Jacques Derrida az azonosulásról (A másik egy nyelvűsége, 5. esszé)

■ E tanulmány nem kívánja filozófiai és irodalomelméleti kontextusba emelni és történeti igénnyel tárgyalni Jacques Derrida életművét, csupán egyetlen, a téma szempontjából igen releváns szövegére utal. A francia filozófus egyik késői műve, *A másik egy nyelvűsége avagy az eredetpoézis* [*Le monolingüisme de l'autre*] először 1996-ban jelent könyv alakban, és már igen korán, 1997-ben elkészült magyar fordítása is.¹⁶

A kis kötet, mely Derrida egy 1992-es frankofónia-konferencián (Louisiana, State University) elhangzott előadásának bővített és szerkesztett változatát tartalmazza, különleges helyet foglal el az életműben. Maga a könyv, hasonlóképp Derrida más kötetének szerkezetéhez (és eltérően az 1967-es *Grammatológia* szikár gondolatmenetétől), hosszabb-rövidebb esszék összefűzéséből keletkezett, melyek egységét, koherenciáját voltaképpen az anyanyelvhez fűződő viszony teremti meg. Ugyanakkor a szöveg Derrida korábbi nyelvfilozófiai témájú műveihez képest igen személyes hangvétellű: legtöbb fejezete párbeszédes formában íródott, s előtérbe állítja a filozófust mint egyént és magánembert is. Az anyanyelvvel kapcsolatos hipotézisalkotás és argumentáció lassan építkező munkájába beleszövődik Derrida élettörténete: szocializációja, a francia nyelvhez és kultúrához való viszonya is. Nem kevés oldalt szán a francia történelem bizonyos eseményei értelmezésének, beszél a zsidóságról, a második világháborúról, a 20. század történelmi traumáiról, a gyarmatosításról – így a kötet sokkal több kulturális-társadalmi összefüggést tárgyal, mint a korábbi nyelvelméleti munkák. (Ez a társadalmi „tekintet” a *Grammatológiának* inkább csak a második nagyobb egységében erősödik fel, bár nélkülözi *A másik egy nyelvűsége*re jellemző személyességet.)¹⁷ Az anyanyelvhez való viszony különböző megközelítéseit a „csak egy nyelvem van, és az nem az enyém” tételmondatára építi fel, számos történeti példázaton és személyes, önéletrásszerű epizódon keresztül árnyalva a gondolatmenetet. A tartalmassága mellett is kifejezetten olvasmányos és lebilincselő értekezés voltaképpen az európai kultúrára jellemző azonosság- és azonosulásmítosz hatásos kritikáját adja, az anyanyelvének kiszolgáltatott, abba bezárt, de azt birtokolni nem képes egyént állítva érvelése középpontjába. Derrida gondolatmenetének ezúttal csupán egyetlen részletét idézzük behatóbban, a könyv ötödik esszéjét, amely az anyanyelvvel kapcsolatos megbánás és felelősség fogalmain keresztül elvezet minket a kortárs magyar város-versek értelmezéséhez.

„Jelenlegi fogalma szerint az önéletrajzi emlékezés azonosulást feltételez.” – indítja az esszét Derrida, műfajilag is utalva a könyv (dialógusos formában szerveződő) első négy egységének személyes voltára, ezután pedig az azonosság-azonosulás problémájával kezd foglalkozni. „Egy azonosság – írja – soha nem adott, kapott vagy megszerzett, nem, egyedül csak az azonosulás végeérhetetlen, meghatározatlanul agyrémszerű folyamata tart.”¹⁸ Az azonosság fogalmát tehát nem eleve adott általános elvnek, tényállásnak tekinti, hanem az azonosulást mint *folyamatot* (ha tetszik: az egyén azonosulási kényszerét), mint végeérhetetlen cselekvést helyezi a középpontba. Mindez, az azonosulás kényszere pedig – számunkra észrevétlenül – el is árulja magát a nyelvhasználat közepette: „Eleve tudni kell, hogy amelyik nyelven az én mondódik, azon *magam*at mondom. Éppúgy gondolunk itt az én *gondolkodom*-ra, mint a nyelvtani vagy nyelvészeti én-re, a *magam*-ra és a *mi*-re a maguk azonosulási állapotában, ahogyan azt a kulturális, szimbolikus, szociokulturális alakzatok megformálják.”¹⁹ Egy bekezdéssel később pedig már az én-alkotás kapcsán konkrétan is kétségesse teszi a(z én-)azonosság lehetségeségét. „A kérdéses én kétségkívül *kialakult*, hihetnénk, legalábbis ha tehetnénk, ha az azonosságzavar, amiről az imént beszéltünk, nem pontosan magának az *énnek* a megalkotását, az *én-mondás*, a *magam-én* [*moi-je*] kialakulását vagy egy preegologikus ipiszítás mint olyan megjelenését érintené.” A magunk által elképzelt én konstrukcióját, illetve annak kialakult, „már meglévő” voltát azért nem tekinthetjük adottnak, mivel ez az én egy megfoghatatlan, meghatározhatatlan „[...] föllehetetlen *helyzet* helyén *alakulna ki*, mely mindig máshová, egy másik dologra utal vissza. A *nyelv* [...] tehát e szó valamely elhelyezhetetlen tapasztalatában *helyezkedne el*.”²⁰

Utóbbi állításai két szempontból is figyelmet érdemelnek. Elsősorban az azonosság-azonosulás lehetetlenségével – és a nyelv révén szemléltetett helyzetszerűségével – Derrida megerősíti a dekonstrukció nyelv- és világfelfogásának azon alaptételét, mi-

szerint abszolút középpont nem létezik, miként nincs végleges értelmezés sem. A nézőpontok, megközelítések, viszonyulások kontrollálhatatlanul termelődnek, újakat hoznak létre önmagukból, s mindez a végleges értelmezést kereső interpretátor számára rávilágít a nyelvi megnyilatkozások helyzetéhez kötöttségére s e helyzet megfoghatatlan, cseppfolyós voltára. Másfelől pedig az, amit Derrida a nyelvhasználat kapcsán az azonosulásról mond, a helyzet/elhelyezkedés fogalmai révén elvezet minket az elemzendő versek vonatkozásában is kulcsfontosságú helyzettudat kérdéséhez. A helyzettudat – melyről az erdélyi magyar irodalom ideológiai hátterének kontextusában Cs. Gyimesi Éva írt mondhatni megrázó erejű monográfiát²¹ – egyszersmind azt az aktuális (váltakony, mozgásban lévő) percepcióra alapozódó attitűdöt is jelenti, melyben az egyén kialakítja a környezetéhez való viszonyát. Része az identitásnak, de jellegéből – helyzetszerűségéből – adódóan változékony és egyénenként másképp megnyilvánuló eleme annak. A következő versértelmezések részben pont erre: a konkrét társadalmi-kulturális szituációhoz – térhez és időhöz - kötött helyzettudat egyéni reprezentációjára és ennek sokféleségére irányulnak majd.

Miután Derrida saját személyes példájára visszaulva hosszabban kifejti a nyelvbe (akár a franciába, akár a nem francia algériai nyelvekbe) való belépés nyelv általi kettős tiltását s e tiltás hullámverés-szerűségét, e bezárt világon való túllépés, egyfajta határátlépés egyetlen módjaként – a *Grammatológia* ekkorra már három évtizedes téziséét visszahangozva – az írást jelöli meg. Írásnak „a nyelv szerelmes és reményvesztett elsajátításának bizonyos módját” nevezhetjük. „[M]inden tiltott idiómát, egy új idiómát szerelmes és féltékeny bosszúját, mely megkísérli helyreállítani a nyelvet, és azt hiszi, hogy egyúttal újra feltalálja, végre formát ad neki (de előbb deformálja, reformálja, átformálja), megfizeteti a tiltás árát, vagy – ami kétség kívül egyre megy – megszabadul mellette a tiltás árától.”²² A nyelv kettős tiltásának árától az írás „különös szertartásai”, „titkos ünnepei” révén megszabaduló egyén emancipatorikus képe után Derrida felteszi a kérdést, hogy miképp is irányíthatjuk ezt a „lehetetlen elsajátítást, önmagunk beírását a nyelvbe”. Ez a beírás az általunk is védelmezett (de tőlünk is védett) nyelvvel szemben egyszerre panasztételként és bánatként tételeződik Derrida szerint. „Itt valamiféle eredendő bánatra kellene gondolni, ugyanis még csak egy veszteséget sem sirat: nem volt semmi veszteni valóm, *tudomásom szerint*, a francián, a gyász gyászoló nyelvén kívül. Egy ilyen bánatban az ember maradandóan gyászt visel azért is, amivel soha nem bírt.”²³ Ez az eredendő bánat és gyász, melyben felsejlik a (nyelvi és fizikai) otthonnal szembeni felelősségvállalás súlya is, elvezet minket a kortárs magyar irodalom városverseihez.

A földrajzi tér megközelítései kortárs magyar városversekben

■ Amennyiben a kisebbségi irodalom koncepcióját nem(csak) valamilyen földrajzi-történeti, geopolitikai szempontból meghatározható irodalmi réteg-nyilvánossággként, hanem nyelvi konstrukcióként²⁴ tételezzük, nem meglepő, hogy a kortárs határon túli (leginkább erdélyi) magyar irodalmi szövegek olvasásakor gyakran szembetaláljuk magunkat az egyén nyelvi és kulturális azonosulásának színrevitelével. Jól látható, hogy az 1990-es évek kulturális-politikai változásai nyomán mennyire érzékenyen reagált az erdélyi irodalom a posztkoloniális elméletek és a (közvetve) Derrida által is tárgyalt kérdésekre. Majd’ harminc évvel a rendszerváltozás és a szocialista blokk szétesése után a 2019-es *Kolozsváros* kötet erőteljes versanyaga is azt az érzetet erősíti a befogadóban, hogy az azonosulás megragadása ma is nagy kihívása a regionális irodalmiságnak.²⁵

Balla Zsófiának, aki a hatvanas évek végén induló életművével kapcsolatot teremt a Forrás-nemzedékek írói és a kortárs erdélyi irodalom között, a 2016-os *Kolozsvár* című költeménye is bekerült a gyűjteménybe. A kötet számos szövegével szemben a *Kolozsvár* nem csupán funkciótlan, elejtett „Kolozsvár-nyomokat” tartalmaz, felvillantva az erdélyi kulturális centrum jellegzetes tételeit, hanem – Balla más verseihez hasonlóan – igen reflexíven igyekszik megvilágítani az egyént körülvevő közvetlen környezethez való viszonyt. E viszony különböző aspektusainak bemutatása természetesen leginkább a múltó idő érzékeltetésében ölt testet a versszövegben, némi József Attila-i utánérzést kölcsönözve a műnek: „Pislákol a hajnali rózsa. / Előmlik a völgy-

ben, mégsem találom / a helyet, ahol megszülettem”, illetve: „Nem tudom, ki lettem. És mire jó, / mit segít a belátás, / ha két embernek sem hangtompító.” Rövidesen azonban a városi tér használatának színrevitelével konkretizálódik az, amely az előbbieken az egyéni élettörténet perspektívájából tűnt jelentésesnek. Egy valamifajta új lakosság – új generáció? betelepülők? fiatalok? egy új világnak új dalmokai talán? – „bevették” Kolozsvárt. „Vagy inkább: belenőttek. [...] / Nem foltozgatnak régi házakat, / inkább elfogyasztják.” Az egyén környezetével kapcsolatos birtoklási vágya és - a nyelvhez hasonlatosan – a tér uralásának lehetetlensége fejeződik a következő sorokban: „Övék a város. / A lógó kábelek, / a külvárosok szutykos és romos / – egykor virágzó, kertes – házaik.” A jelen értékvesztett tapasztalatához pedig jó adag dac és keserűség társul: „Ez itt mind, mind új szerzemény / egy régi város elpiszkolt goblenén. / Mind az övék! Így az övék!” A költemény második részének (II. közepén itt következik be a fordulópont; a korábbi részletező felsorolások²⁶ után a beszélő szembeállítja az „ők és mi” perspektíváját, saját Bildungjából villantva fel képeket:

„Kivágott fák helye – az a miénk.
S százados házak, folt kísértetek:
Kuncz, Dsida, Kós, Karácsony, Járosi,
Janovics, Szabédi, Haynal, s ki még!
Hová lettek? Kivé?
Az új világot új, térképező nevek,
nyomvonalak szabják, à la Cluj,
másfajta szó csattog a szélben,
meghittén másfajta beszéd pörög –
s új nagyapák sírja Monostoron
otthonosan visel betont és művirágot.”²⁷

A nyelvtani birtokos viszonyban kifejeződő beszélői viszonyulás (ez az övék – ez a miénk) e katalogizáló kifejtésének két, egymást ki nem záró értelmezést is adhatunk. A szembeállítás felfogható egyrészt nemzedékváltásként (vagy -törésként), amely által megkérdőjeleződnek a *szóértés feltételei* a „régiek” és „újak” viszonyában. Az irodalomtörténet generációs struktúráinak különös figyelmet fordító erdélyi irodalmiság kontextusát²⁸ is számításba véve a vers sok-sok jelzése megerősíteni látszik ezt az értelmezést. Az élettelen tömegcikkkel szembeállított fák organikus képe; az erdélyi nagy elődök, tudósok, költők mint szocializációs jelölők citálása; az „új Kolozsvár” által beszélt új nyelv gyanús érthetlenségének sejtetése, illetve az utolsó strófában Bretter György említése is ezt támasztja alá. Ezen érték kategóriák pedig egy klasszikus aszimmetrikus ellentétpárt hoznak létre a hiányában is létező dicső múlt és a látványos, elterpeszkedő értékvesztett, hamis jelenkor között. Egy másik perspektívából e reláció értelmezhető civilizáció és kultúra (Norbert Elias-i értelemben vett) szembeállításaként. Ebben a viszonyban az „új kolozsvári ember” csak a város használója, (el)fogyasztója – tehát a mindent leuraló, feltartóztathatatlan civilizáció tudatlan harcosa –, míg a vers beszélője a hely szellemén, annak kultúrája révén (Kuncz Aladáron, Dsida Jenőn, Szabédin és a többiekén keresztül) kapcsolódik a városhoz. A költemény utolsó strófája első megközelítésben inkább az előbbi interpretációt erősíti meg, ám ha visszaidézzük Derrida esszéjének zárógondolatát – „egy ilyen bánatban az ember maradandóan gyászt visel azért is, amivel soha nem bírt” – feltárul a mű egzisztenciális tétje. A szöveg legfontosabb kérdése voltaképpen nem más, mint az én megragadása az időben folytonosan változó földrajzi koordináták között, amely egy briliáns költői kérdés formájában összegződik a záró strófában: „A múlt szököár, és a zárlatig / Előre tolja bábjaím. / Életem csupa jel. / Drága Bretter Tanár Úr! A hiányzóért miért / a jelenlévő, miért az élő felel?”²⁹ A jelen nem lévő másikért most felelő egyén képe visszamenőlegesen értelmezi a vers argumentációját, szóhoz juttatva a várostól való el-nem-szakadás mögötti *felelősségérzet* mindenhatóságát.

A *Kolozsváros* gyűjtemény egyébként igen impozáns verstermésében talán Balla Zsófia fent idézett és értelmezett költeménye helyezi leginkább filozófiai-egzisztenciá-

lis perspektívába az egyén és környezete viszonyát, igen személyessé és konkrétá is téve a kérdést a generációs struktúrák, valamint a civilizáció-kultúra kettőség kijátszása révén. A kötetbe került további Balla-költemények (*Képeslap; A bácsi kint a fák közt; Utazások*) szintén a Kolozsváros legjobb darabjai közé tartoznak; mivel azonban nem érintik kifejezetten a tér-nyelv-felelősség konkrét problematikáját, részletes elemzésüktől itt eltekintünk.

Izgalmasan világítja meg tér és nyelviség kapcsolatát Egyed Emese nagyon szépen megkomponált hosszú költeménye, a címében Garcíá Márquezt idéző *Száz sor magány* (2005). Kolozsvár – a város, az otthon – újra és újra történő elhagyását és az örök visszatérést egyszerre időbeli-szekvenciális módon, egyszerre pedig képszerűen megörökítő vers érdekessége az, hogy benne az eltávolodással-visszatéréssel kapcsolatos érzések, viszonyulások hangsúlyosan *grammatikai* példákon keresztül értelmeződnek:

„míg elhagyod Kolozsvárt
bereteszelheted az ablakot
ezért-azért
a tücskök visszamondják
hogyan készültél *eltévedt ragok*
hogyan bujkáltak lassú szavaid közt”³⁰

Az ember bereteszelheti az ablakot, elzárhatja önmagát a világtól, vagy elmenekülhet – de nyelve (anyanyelve) elárulja, csapdába csalja: „[...] értelmetlen a küszöbön megállnod / botlik az árnyék ácsorog veled / *a szó lehull a szó titokká foszlik / nem jó a szó négy fal között marad*”.³¹ S noha a szó nem alkalmas az érzések adekvát megragadására, önmagunk tudatos kifejezésére, megalkotására – Derridával szólva: „*én-mon-dásra*” –, mégis a nyelvbe kódolódik a helyzettudat megváltozása:

„a Fellegvár kapuin jött a dér
körülkémlelt a nyirkos városon
a mondat vert csapásáról letér
elhagyó lak rozszant szülővárosom”³²

A kötetben természetesen képviselteti magát a fiatalabb generáció is. Szabó T. Anna Szent Mihály templomáról ír („Ő lát, de én, ki napról napra nézem, / csak rálátok, és észre sem veszem”, *Szent Mihály temploma előtt, hétévesen*, 2014); Szálinger Balázs a hazavihető, „becsomagolható” Kolozsvár élményét igyekszik megörökíteni (*Hétutca*, 2018), a csiki származású André Ferenc szövegeiben pedig a város egyfajta *megtalált* otthonként konstituálódik, amely behálózza, saját képére formálja az embert. „[E]z a város becsorog zsebidbe, / hogy simogasson, és te ilyenkor mindig / azt hiszed, hogy a telefonod rezeg” – írja a slammerként elismerésre szert tett fiatal költő, majd pár sorral arrább az *otthonra találás* eszméjét mintegy a babajátékkal azonosítva forgatja ki:

„látod, így üzen neked, hogy terjeszkedik,
így tanulja meg arcodat,
és hazásat játszik veled,
mert közöttök van egymáshoz,
mint leheletednek a buszok
ablakán lecsapódó párához.”³³

A busz ablakán lecsapódó párának és az ezt kiváltó lehelet tulajdonosának találkozása pedig (Balla Zsófia elemzett költeményéhez hasonlatosan) némi József Attila-i ihletettséggel is felruházza a kötet záróversét.

Ugyanakkor a kortárs magyar irodalom regionalitásdiskurzusa nem kizárólag határon túli szerzők kisebbség-tematikájú szövegeiből épül fel; számos magyarországi recens irodalmi mű érintette egyén és földrajzi tér viszonyát az utóbbi tíz évben, ahogy a bevezetőben is kitértünk rá. Külön említést érdemel a pécsi költő, kritikus és szer-

kesztő, Mohácsi Balázs 2018-as debütáló verseskötete, a *hungária út, hazafelé* című kis könyv,³⁴ amelynek szövegei hangsúlyozottan egyetlen város, Pécs témája köré szerveződnek. A dél-dunántúli nagyváros jellegzetes paneljeit ábrázoló borítón elhelyezkedő kisbetűs cím (*hungária út, hazafelé*) már önmagában egy szembeállítás, noha nem tolatódik az olvasó figyelmébe az első pillanatban. A pécsi urán-/egyetemvárost átszelő, valóban létező Hungária út és az azon való hazasétálás konkrétsága elfedi a címben megjelenő Hungária-haza dichotómiát. Ez a nem kellőképp tudatosított, nem túl didaktikus konnotáció egyszerre véli megragadhatónak Pécs városa kapcsán Magyarország allegorikus nőalakaként (Hungáriaként vagy Pannóniaként) való megjelenítését, valamint a sokkal inkább lokális környezethez kötődő – és bizonyos értelemben személyesebb – haza elképzelését. E címadással, illetve a jellegzetes pécsi tereket, perspektívákat és kulturális összefüggéseket felvonultató versekkel (*három szobor; magasház; huszonötösor; irgalmasok utcája, hazafelé* stb.) megidézi ugyan a hazafias költészet 18–19. századi hagyományát – amit több intertextuális utalás is megerősít³⁵ –, ugyanakkor Mohácsi avantgárd metódusokat (szimultaneitás, áthallások, fragmentáltság, töredezettség, hirtelen stílusváltások, kiáltványyszerűség stb.) remekül forgató poétikája kiforgatja, ironizálja a szövegek effajta, mondhatni konzervatív értelmezését.³⁶

Az első olvasásra szűk látókörűnek tetsző „*provinciális tekintet*” mögött tehát igen diverz, rétegzett intertextuális háló rejtőzik, amit a szerző, Mohácsi Balázs egy Esterházy Péter-i illedelmes gesztussal fel is fed a kötet utolsó lapjain (*intertextualitás & kol-lázs*). A Bereményi Gézától és a Balaton együttestől Peer Krisztiánon át Pilinszky Jánosig és Weöres Sándorig terjedő impozáns lista azt az érzetet erősíti, hogy Mohácsi könyve egy olyan Pécs-et (olyan „lassúvárost”) állít elénk, melyhez elsősorban nem külsőségein, jellegzetes helyein és „couleur locale”-ján keresztül tudunk kapcsolódni, hanem leginkább a városhoz kötődő (onnan kiinduló vagy ott összegződő) kulturális hagyomány révén.³⁷

A fent idézett Kolozsvár-tematikájú versek hasonlóan a földrajzi tér és az egyén viszonya a *hungária út, hazafelé* kötetben is nem ritkán a nyelven keresztül értelmeződik; a város működésének, dinamikájának a nyelv válik a metaforájává. Erre utal a város négy nyelve *délelőtt délután és este* című vers is, melyben a város hétköznapi, ciklikusan változó arcaihoz más-más beszédmódok és élethelyzetek tartoznak. „[H]étköznap délelőttökön a város más / nyelvet beszél iskolát kerülve / fogszabályozásra kérésztöve ki [...]”,³⁸ a lírai én pedig szemlélődő pozíciót felvéve értékeli környezetét és saját viszonyát ahhoz:

„megyek az utcákon furcsa szorongást érzek
Ugyanolyan mint máshol az élet
Kelet-európai vergődés lett
A nyugat-európai lázból és a hó
Hangtompító csöndjében a város
Akkorákat ásít, hogy elaludhatnék a nyelvén
Mert hogy is mehetnék el innen
Hisz olyan régen vagyok már vele
Hogy nem tudom mi lenne nélküle”³⁹

Az egyén környezetéhez kötöttsége és az el-nem-szakadás érzete leginkább a korábban említett André Ferenchez és a „*megtalált otthon*” konstrukciójához kapcsolja e költeményt, még ha Mohácsi kötetének versanyaga általánosságban intellektuálisabb lírát hoz is létre, mint a popularitás irányába aktívabban tájékozódó André Ferencé. Mindkettőjük írásművészete vizsgálható egyfajta „egyetemvárosi líra” koncepció keretében, illetve számos tematikai és formai-poétikai hasonlóság megfigyelhető az említett Mohácsi-kötet és a szintén 2018-ban – ugyanazon kiadónál és igen hasonló kivitelben – megjelent *szótagadó*⁴⁰ között, ugyanakkor a különbségekre is fontos felhívni a figyelmet.

Szabadversek gyűjteményeként mind a *hungária út, hazafelé*, mind a *szótagadó* „adat üzen a nagy kezdőbetűknek”, ahogy Mekis János fogalmaz, ugyanakkor míg Mohácsi kötetét a „hosszúvers” poétikája és a történeti avantgárdal kialakított szerves kapcsolat-

ra épülő jelentésképzés uralja, André könyve szabadabb szerkesztést működtet,⁴¹ a hosszabb kompozíciók és a kompakt formák *variálódása* által adva a legtöbb izgalmat.⁴² Mohácsinál a város mint nyelvi konstrukció és társas reprezentáció szervezi egybe a szövegeket, de a kötet szerkezete nem különösebben virtuóz: inkább a versek metonimikus egymásmellettsége narrativizálja az olvasást. Ehhez képest André Ferenc könyvét nem „uralja” a hely, noha több szöveg is olvasható kifejezetten város-versként (*szilvafák, macskafelhő, vakondtúrás, fidget spinner, seöres wándor, vakondtúrás, zajszenyezés*); emellett a kötet szerkezete – a három hosszabb ciklus, majd a digitális „szabad ötleteket” tartalmazó *aki másnak verset* és című rész – koncepciózusságot ad a gyűjteménynek, kapcsolatot teremtve a klasszikus és modern magyar irodalom ciklusszervező metódusainak Csokonaitól Ady Endréig (és tovább) vezető hagyományával. Míg a *hungária út, hazafelé* beszélője – minden spontaneitása ellenére – jobbára a könyvekből táplálkozó író-olvasó-szerkesztő nyomdafestékhez idomuló szólama, a *szótagadó* versei hangsúlyozottan-vállaltan az élőbeszédhez közeli nyelvet beszélnek.

A sor persze folytatható lenne. Az igazán érdekes kérdés azonban az, hogy e két szerző két – sok szempontból hasonló, de legalább ennyire eltérő célú és kivitelizésű, rendkívül inspiratív – debütáló kötet után milyen irányban fejleszti tovább saját poétikáját, s e jövőbeni alakulástörténet mennyiben marad közel a városversek hagyományához.

Összegzés

■ Írásomban a nyelv és földrajzi tér 18-19. század óta felértékelődő politikai/irodalmi szerepének bemutatásán és Derrida azonosulással kapcsolatos vélekedéseinek kifejtésén túl arra tettem kísérletet, hogy néhány kortárs magyar városvers értelmezésével felvillantsam a jelenkori magyar irodalom regionalitás-diskurzusának néhány vonását. E költemények sokaságában találjuk magunkat szembe az egyén és környezet viszonyának problematizálásával, illetve e viszony színrevitelével, amely sok esetben nem pusztán a nyelven keresztül, hanem a nyelvi formulákba (szavakba, metaforákba, frázisokba, hasonlatokba) íródó tér- és emlékezetstruktúrák révén értelmeződik. Annak, hogy a kortárs magyarországi és határon túli, regionális tematikájú versekben erőteljesen reprezentálódnak azok a kérdések, amelyekről Derrida is beszélt, talán lehet még egy fontos tanulsága. A fenti elemzések arra is kiválóan rávilágítanak, hogy a kortárs irodalomban a regionalitás-tematika leginkább városi terek kapcsán artikulálódik, szemben a 18-19. század magyar irodalom hagyományával, melynek szövegeiben főképp természeti tájak (a Balaton, az Alföld vagy Erdély hegyvidékei) töltötték be ilyen funkciót.⁴³ Kapcsolódva Carl. E. Schorske híres elméletéhez, miszerint a város európai kultúrtörténete a 19. századot követően – „túl jön és rosszon” – levetkőzte a morális értéktételek általi értelmezéseket,⁴⁴ az itt elemzett versek is azt támasztják alá, hogy város a továbbiakban is a (késő) modern ember identitáskeresésének legfontosabb színtere marad.

■ JEGYZETEK

1. A tanulmány előadás formájában elhangzott a pécsi Irodalomtudományi Doktori Iskola Jacques Derrida írásfilozófiája és nyelvfilozófiája című kurzusának záró műhelykonferenciáján, 2019. december 12-én.
2. Lásd Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniæ* (1997–2011); Szálinger Balázs: *Zalai passió* (2000); Tómpa Andrea: *A hóhér háza* (2010); Mohácsi Balázs: *hungária út, hazafelé* (2018); Térey János: *Káli holtak* (2018); Ungváry Rudolf: *Balaton nyaraló* (2019).
3. Balázs Imre József – Daray Erzsébet (összeáll. és szerk.): *Kolozsváros*. Jelenkor, Bp., 2019. (A továbbiakban: *Kolozsváros*)
4. Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009.
5. Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan, Bp., 2006.
6. A. Gergely András: *A nemzeté válás programjai*. In: Uő: *Egy nemzetet az emberiségnek*. Magvető, Bp., 1987. 99–120.
7. Lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007. 19–27.
8. Uo. 54–135.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011. 325–346. (A továbbiakban: Trencsényi: *A nép lelke*)
9. Lásd Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Néprajzi Múzeum–Balassi, Bp., 1996.

10. Peter Sherwood: *Adalékok a nyelvében él a nemzet szállóige kialakulásához*. Magyar Nyelv 2019/1. 78–87.
11. Uo. 86–87.
12. Az ősi alkotmányra hivatkozás politikai beszédmódjáról lásd Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Osiris, Bp., 2007. 16–17; *Politikai beszédmódok a 19. század elején*. In: Uő: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmétörténeti tanulmányok*. Osiris, Bp., 2014. 53–83.
13. Zlinszky János: *A Szentkorona-eszme és története*. In: Tóth Zoltán József (szerk.): *A magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón*. Szent István Társulat, Bp., 1999. 7–34.
14. Trencsényi: *A nép lelke*. 298–346.
15. Albert Réka: *Tájak és nemzetek*. MTA PTE Etnoregionális Kutatóközpont, Bp., 1997; Gyáni Gábor: *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás*. Helikon 2010/1–2. 239–257.
16. Jacques Derrida: *A másik egy nyelvűsége*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1997. (A továbbiakban: Derrida: *A másik egy nyelvűsége*) Az előadás egy része már korábban, 1993-ban megjelent magyar nyelven, lásd Jacques Derrida: *A másik egy nyelvűsége*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor 1993/11. 949–966.
17. *A másik egy nyelvűsége* bizonyos fejezetei ebből a szempontból egy alternatív Derrida-életrajz töredékeiként is olvashatók, ahogy a műhelykonferencia egyik résztvevője, Kvéder Bence is hangsúlyozta előadásában.
18. Derrida: *A másik egy nyelvűsége*. 45. Kiemelés az eredetiben.
19. Uo. 46. Kiemelés az eredetiben.
20. Uo. 47. Kiemelés az eredetiben.
21. Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. Kriterion, Buk., 1992.
22. Derrida: *A másik egy nyelvűsége*. 51.
23. Uo. 52. Kiemelés az eredetiben.
24. A kisebbségi irodalom fogalmáról lásd Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Quadrom, Bp., 2009.
25. A kötetről részletesebben lásd Radnai Dániel Szabolcs, *Beállunk a városképbe*, jelenkor.net, 2019. 11. 11. <http://www.jelenkor.net/visszhang/1525/beallunk-a-varoskepbe> [letöltés: 2020. 01. 15.]
26. „Övék a váratlan házak, a sár-lyukak, / rögtönzött szemétdombok, / az udvarokban elszaporodott / alkalmi boltok, / penészes kócerájok, / a báli ruhák álomszigete, / a használt cipők kőbarlangjai. / Lépten-nyomon szatócsüszletek; / fogkrém, púder, / karóra, s az itt felejtett személyzet, / fogdmegek, hegyes nyelvű eladónők, karónyi gyertyák, műhab krémek.” Balla Zsófia: *Kolozsvár*. In: *Kolozsváros*. 56.
27. Uo. 57. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.
28. A hetvenek évek erdélyi magyar irodalmának nemzedékváltási problémáihoz lásd Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei*. Komp-Press, Kvár, 2010.
29. Balla Zsófia: *Kolozsvár*. In: *Kolozsváros*. 61.
30. Egyed Emese: *Száz sor magány*. In: *Kolozsváros*. 109.
31. Uo. 109–110. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.
32. Uo. 110. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.
33. André Ferenc: *vakondtúrás*. In: *Kolozsváros*. 297–228.
34. Mohácsi Balázs: *hungária út, hazafelé*. Jelenkor, Bp., 2018. (A továbbiakban: Mohácsi: *hungária út*)
35. „[A]hol maradni és hazatérni akar, mert / számára nincs más angolvécé, se zuhanykabin a nagyvilágon e kívül.” Mohácsi Balázs: *megjegyzések a költeményépítés kérdéséhez*. In: Uő: *hungária út*.
36. Lásd még *apám pejlovon* (11.); *petőfi sándor* (67.).
37. Utóbbi értelmezést hangsúlyozta Milbacher Róbert a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet által szervezett „Szerelmem Pécs” konferencián, 2019 májusában.
38. Mohácsi Balázs: *a város négy nyelve délelőtt délután és este*. In: Uő, *hungária út*. 38.
39. Uo. 46.
40. André Ferenc: *szótagadó*. Jelenkor, Bp., 2018. Köszönöm André Ferencnek, hogy 2020 tavaszán, a COVID-19 járvány miatt zárva tartó könyvtárak idején és az akadozó könyvkereskedelem közepet te eljuttatta hozzám a könyvet.
41. Mekis: i. m. 104.
42. *A szótagadóról* lásd Székely Örs: *szófogadó? (André Ferenc: szótagadó)* A Szem 2018. 07. 08. <https://aszem.info/2018/07/szofogado-andre-ferenc-szotagado/> [letöltés: 2020. 05. 07.]; Kustos Júlia: *Illeszkedés, tagadás, székszis*. Műút, 2018. 12. 12. <https://www.muut.hu/archivum/30212> [letöltés: 2020. 05. 07.].
43. Lásd Sárkány Oszkár: *A tájasmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*, Kertész nyomdaja, Bp., 1935.
44. Carl E. Schorske: *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*. In: Uő: *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Princeton University Press, Princeton, 1998. 37–55.

KÉSZ ORSOLYA

BÁRCSAK ILYEN LEHETNE A BÁNAT

Kazuo Ishiguro: *Noktürnök*

■ 2015-ben jelent meg a *Helikon Irodalom- és Kultúratudományi Szemle Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban* című tematikus száma. A lapban jegyzett tanulmányok a világirodalom és összehasonlító irodalom új távlatait gondolják tovább: a fordítás eljárásának jelentéstani és figuratív lehetőségeit, a szövegek írásmódjának, forgalmazásának, tanulmányozhatóságának újfajta értelmezésére vállalkoznak egy kompara-tista kontextusában. A tanulmányok abszolút főszereplője Kazuo Ishiguro, a japán származású brit író, dalszerző, forgatókönyvíró. Nem véletlenül, hiszen Ishiguro valóban a kortárs világirodalom egyik legismertebb és (írásmódja, műveinek forgalmazása tekintetében) legprototipiku-sabb szerzője, számos díjjal, köztük a 2017-ben a Svéd Királyi Tudományos Akadémia által odaítélt Nobellet. Hét regény szerzője, amelyek közül hat olvasható magyar fordításban. Legismertebb az egy komornyik szemszögéből elmesélt *Napok romjai*, amelyet a két háború közti Anglia és a háborút követő birodalmi összeomlás könyveként szokás olvasni. A Booker-díjas regényből film is készült, a főszerepeket Anthony Hopkins és Emma Thompson játszotta, tuti recept.

Ishiguro több műfajban is kipróbálta magát, írt klasszikus angol regényt, krimi, de még sci-fit is. Első novelláskötete *Noktürnök* (*Five Stories of Music and Nightfall*) címmel jelent meg. Ahogy a cím is mutatja, az elbeszélések összekötő eleme a zene, alapérzlete a melankólia. A magyar cím talán még az eredetnél is frappánsabb, hiszen egyszerre mozgató egy (komoly)zenével kapcsolatos szótár, utal a nyitónovella alaphelyzetére (éjszakai szerenád), illetve a történetek hangulatára és terjedelmére. Maga Ishiguro is

úgy jellemezte könyvét, mint egy öt felvonásból álló zeneművet.

„Ha összeadjuk Jane Austent és Franz Kafkát, elénk járul Kazuo Ishiguro egy csukott kagylóhéjban. A recepthez már csak egy kis Marcel Proust szükséges, és akkor nagyjából már megvan, miféle művek kerülnek ki Ishiguro keze alól” – nyilatkozta a Svéd Akadémia titkára, Sara Danius. Ishigurónál azonban mintha épp fordítva történe, mint Proustnál. Az akaratlan emlékezés prousti formája csak elindítója a tudatos emlékezésnek, Ishigurónál viszont az emlékezés tudatos, akaratlagos, a szándékosan működésbe hozott emlékezési folyamat nyitja meg az érzékek akaratlanságának az utat. Kétségtelen azonban, hogy ami Proust madeleine-je, az Ishigurónál a zene.

A második novella kivételével narrátoraink olyan zenészek, akik egyes szám első személyben beszélnek el a történeteiket. A *malverni dombvidék*, a *Noktürn* és a *Cselisták* főszereplői tehetséges, sokszor egészen kimagasló teljesítményt nyújtó zenészek, de akik folyamatosan azt tapasztalják, hogy a siker nem feltétlenül a szorgalom vagy a tehetség következménye, így elvonulással-kísérletezéssel, plasztikai műtétrel vagy egy virtuóz mesterrel igyekeznek ismertségre és világsikerre szert tenni. Miközben tehetségük valami egyedi, eredeti, azzal szembesülnek, hogy a siker nem individuális, hanem kollektív, a környezet elismerésének feltétele, teljesítményük szükséges ugyan, önmagában azonban nem elégséges a vágyott sikerhez.

Aztán mindenik elbeszélésben találunk egy idős vagy középkorú párt, akik között valamilyen ki nem mondott, vagy éppen fölfedett konfliktus, feszültség van, és az ebbe belépő harmadikat. A harmadik megjelenése nem szerelmi háromszöggé szerve-

zi a kapcsolatot, hanem a két ember közötti viszony közvetítőjévé válik, ahogy a zene is, amin keresztül ez a bizonyos harmadik mind az öt novellában kapcsolódik. A *malverni dombvidék* főszereplője találkozik egy idős svájci párral, akik szintén zenészek, és a megtévesztésig hasonlítanak az ABBA két zenekari tagjára. A kettejük között lappangó feszültséget szünteti meg időlegesen a feltörekvő énekes-gitáros-dalszerző előadása. Jan, a Velencében élő lengyel zenész, A *táncdalénekes* elbeszélője gitáron kíséri a nagy visszatérését előkészítő, feleségének búcsúszerenádót adó világhírű énekest, Tony Gardnert, édesanyja egykori kedvencét. A *Csellistákban amerikai férje előtt egy luxushotelben bujkáló Miss Eloise, aki maga sosem ért csellóhoz, csiszolhatja magyar származású csellistánk, Tibor játékát.*

Az elbeszélések tehát variációk egy témára. Közülük a második, illetve az utolsó előtti történetek – *Akár esik, akár fúj, Noktürn* – a legjobban kidolgozottak. Az *Akár esik, akár fúj* főszereplője egy 47 éves angoltanár, aki meglátogatja Londonban egyetemistáit, Emilyt és Charlie-t. Feladata nem kevesebb, mint hogy kövesse a férj utasításait, az életét a lehető legnyomortabbnak és szerencsétlenebbnek mutassa, ezzel Charlie távollétében rendbe hozva az elromlott házasságot, hiszen Emily megbizonyosodhat, hogy vannak férjénél nyomortabb emberi lények is a világon. A *Noktürn* a kötet negyedik darabja, amelyben Steve, a páratlanul tehetséges, de nem túl szép szaxofonos elhatározza – ügynöke unszolására és a feleség szeretőjének pénzén –, hogy új arcot varrat magának egy világhírű plasztikai sebésznél, hátha az elindítja a sikerhez vezető úton. Ishiguro humoros, abszurd helyzeteket előállító novellái a kötet csúcsteljesítményei.

A két elbeszélés szereplői és a tragikomikus helyzetek, amelyekbe magukat lavírozzák, fantasztikusan vannak megírva. Lépten-nyomon arra kényszerítik az olvasót, hogy kiemelten figyeljen minden apró részletre, az első ránézésre az elbeszélés fő konfliktusa szempontjából fölöslegesnek tetsző részletekre, a szereplők hazugságaira és elhallgatásaira.

A novellák között további kapocs Lindy Gardner személye, a nyitó és a negyedik novellában is szerepel. De az olyan átmeneti terek is, mint a hotelszoba, a reptér vagy a gondola, amelyek sokszor valamilyen

liminális helyzethez, a szereplők életét alapjaiban megváltoztató eseményekhez kötődnek. Az első és az utolsó mű keretezi a kötetet: mindkettő Olaszországban játszódik, *A Keresztapa* főcím dalát halljuk a piazzán.

Lindy Gardner az egyik elbeszélésben hiába főszereplő, tulajdonképpen alig látjuk és halljuk, saját történetét se ő meséli el nekünk, amikor pedig aktorként lép fel, finoman szólva se nyeri el az olvasó szimpátiáját. A *Noktürn*ben a plasztikai sebészeti beavatkozás után egy luxushotelben lábadózó szaxofonosunk szomszédjaként tér vissza, aki erkölcsi hanyatlása biztos jeleként könyveli el, hogy a pletykarovatokból ismert Lindy lakik a szomszédos szobában. A nővel kapcsolatos előítéleteink, amelyeket az első novellából hozunk, az elbeszélés során a zenész-főszereplőivel együtt bomlanak le.

Ishiguro regényei mellett, hogy fordításra kerülnek, eleve fordításra íródnak. Több interjúban beszélt róla, hogy abban a tudatban szerkeszti meg a szövegeit, hogy azok majd (akár szimultán) több nyelven is meg fognak jelenni. A *Noktürn*ökben ennek nem csupán írástechnikai következményei vannak, de olykor felületes problémaábrázoláshoz is vezet. Közös például a nyitó- és zárónovellában, hogy mindkét narrátor a vasfüggönyön túlról érkezik, a szöveg azonban nem közvetíti azokat a bonyolult dinamikákat, ideológiai, gazdasági, *társadalmi, kulturális* folyamatokat, amik kettéválasztották a kontinenst majdnem fél évszázadig, és amelyek a szereplők életére is hatással vannak. Ehelyett újrarendel néhány until ismert sztereotípiát a tipikus nyugati sztárzenész illuzórikus világáról és a kelet-európai csóró muzsikusról, akit viszont kelet-európaisága miatt még az ág is húz, és a többi szintén csóró muzsikusról is kinéz maga közül, és akinek az anyja elhitte Tony Gardnernek, hogy úgy hagyhatjuk magunk mögött a dolgokat, akár egy amerikai férfi a nőjét, végighajtva egy hosszú úton Phoenix, Albuquerque-n, Oklahomán át.

Ishiguro egyedülálló mesterségbeli tudásához, atmoszférateremtő erejéhez nem férhet kétség. *I fall in love too easily* – énekel Tony Gardner feleségének a nyitónovellában, Ishiguro elbeszéléseiben: még a néhez (sikertelenség, magány, az idő múlása) is könnyű. Ahogy Jan anyja, úgy az olvasó is azt érezheti: bárcsak ilyen lehetne a bálna. De általában sajnos nem ilyen.

BÁNSÁG SZELLEMISSÉGE ÉS MULTIETNIKUSSÁGA A PEREMHELYZETET MEGÉLŐK KÖRÉBEN

Dana Gheorghiu: *Die Fabrukler. Gyárvárosi történetek*

■ „Valamennyien a Gyárvárosban éltek. (Sokakkal együtt, akik még e könyv lapjaiban sorakoznak.) Volt, aki elköltözött közülünk. Mások szétszóródtak, ahogy meg volt írva számukra. Néhányan azonban a negyedben maradtak – az utolsó gyárvárosiak, fabruklerok, ahogy lenézően nevezték néha őket a belvárosiak, cinkosan összekacsintva” – olvasható Dana Gheorghiu *Die Fabrukler. Gyárvárosi történetek* című művének bevezetőjében (6.). Kik sorakozhatnak egy könyv lapjain? Kik lehetnek azok, akiket meg lehet írni és papírra lehet vetni? Mi kell ahhoz, hogy valakiből gyárvárosi legyen, és hogyan milyen az ő mindennapi élete? Van-e tétje annak, hogy valaki gyárvárosiként nevelkedik fel? Rögtön az elején következtethetünk arra, hogy az elbeszélések sorozata nem csak egy átlagos városrész lakóinak életébe enged betekintést, inkább egy olyan élettérbe és közösségbe, ahol hagyományozódtak az értékek, a foglalkozások, a szokások, és egyedivé tesz a tény, hogy fabrukler lehetsz.

A Sarány István fordításában megjelent Dana Gheorghiu-kötet középpontjában azok a temesvári emberek állnak, akik mindannyiunk számára ismerősek lehetnek, azonban az elbeszélések során rádöbbenünk arra, hogy valójában nem az átlagemberek hangja cseng vissza az írottakból, hanem a társadalmi konvenciók, az integráció, az asszimilálódás, az etnikum kérdése és az együttélés nehézségei, szépségei révén a peremre szorítottak hangját hallhatjuk. Azoknak a hangját, akik a külvárost képezik, a külváros nyelvét beszélik, és az efféle különlegesség által képesek túlélni a nagyváros elnyomása és folyamatos kiszorítása ellenére is.

Gyárváros

■ Az elbeszéléskötet helyszíne a Bánság fővárosának, Temesvárnak a gyárvárosi része, amelyet az író gondosan és részleteiben ábrázol a történeteiben. Megfigyelőként aprólékosan kitér a városrész minden egyes szegletére, olyannyira, hogy egy térképet rajzolva, gyakorlatban is szemléltetni tudnánk a gyárváros minden zugát. Jelen esetben a tartózkodási hely evidenciája szembetűnő, ugyanis a szereplők beírják saját magukat ebbe a helyszínbe, s ezáltal a hely is az ő függvényükben változik vagy lesz specifikussá. Kérdéssé válik azonban, hogy ezen helyszínek pontos leírása a fikció tárgyát képezi-e, vagy inkább a valóság ábrázolásának egyik eszköze, egy érzelmi töltettel rendelkező visszaemlékezés, memoár, mellyel Dana Gheorghiu rögzíteni szándékszik mindazt, ami a gyárvárost jelenti a 20. század közepén. A kettő közötti szűk határt és a kérdéses jelenséget az író hovatartozása válaszolja meg, így ha fikcióként is tekintünk a történetekre és a helyszínek részletességen alapuló ábrázolására, a valóság részéről képezett alap, a temesvári gyökerek és a gyerekkor emlékei teszik valójában hitelessé az írottakat. A kötet ezáltal Temesvárt, de ugyanakkor minden megelevenített szereplőt belehelyez egy olyan térbe, ahol a társadalmi normák, a hovatartozási kérdések és az ezekből fakadó konfliktusok eltűnnek, ugyanakkor örökkévalóvá válik a kép, miszerint a Gyárváros a helyszíne az előítéletek leküzdésének és a békés együttélés lehetőségének. Az elbeszéléskötet román nyelven íródott, ezt a szempontot figyelembe véve értelmezhetjük a

cím és az alcím közötti kapcsolatot, amely nem semleges az etnikumok bemutatása során sem. Fabruklernek számít az, aki a város gyár (fabrică) körüli részén él, és egyben ott is dolgozik (lucrează), így alakul ki a gyűnynévként funkcionáló német főnév.

Nemzetiség

■ Az elbeszéléskötet egy Romániában, ezen belül pedig a peremen elhelyezkedő Bánságban jelen lévő jelenség fontosságára mutat rá, ugyanakkor megteremtve az együttélés és közös sorsvállalás lehetőségét. A nemzetiség kérdése meghatározó a *Die Fabrukler*-ben, hiszen a helység, a régió sokszínűsége mutatkozik meg benne, illetve maga a tény, hogy esztétikai tényezővé tud válni és működni tud az, hogy változatos származású személyek képesek együtt élni, leküzdvé a hovatartozásuk következtében keletkező különbségeket, a nyelvi akadályokat és a szomszédi viszonyok nehézségeit. A multietnikusság viselkedésükön keresztül a szereplők nyelvhasználatában is, ugyanis több helyen vehetjük észre, hogy vagy helytelenül beszélnek az adott nyelvet (Jenő bácsi a *Várakozás* című elbeszélésben), vagy csak keverik a különböző nyelvek szavait. Az író a szereplők névválasztásában is rájátszik a nemzetiség megkérdőjelezésére, hiszen olyan neveket használ, melyeket nyelvi határok választanak szét, ugyanakkor kötetnek össze. A Gyárvárosban létrejön tehát egy peremnyelv, amelyet az ott élők értenek, csak ők beszélnek, a megkülönböztető jel által pedig közösséggé válnak, ez lesz az, ami őket egymáshoz közel hozza. Dana Gheorghiu az elképzelt jelenetek furcsasága mellett az olvasó figyelmét a különböző nyelvek keveredésével nyeri el, így vonja be őt is a folyamatba, amelynek vége az elfogadás és a megértés kell legyen.

Portrék

■ A kötet 18 elbeszélést foglal magába, amelyek mindegyike karakterek megformálására összpontosít. Nem kezeli tabuként a pletykálkodó asszonyokat, néhol

férfiakat, a megélhetésükért munkálkodó örömlányokat, a besúgó énjüket álcázó lakosokat, az önző háztulajdonost, a sármos fiút, aki csak egy nyári kalandra vágyik, az alkohol áldozatává lett férfit, az elkeseredett kerítő anyukát, a lányt, aki a gúny és a megvetés miatt lett öngyilkos, a kutyában társat találó nőt, illetve a tökéletes vejre vágyó apát sem. Dana Gheorghiu történeteiben és szereplőinek a sorsában valójában olyan archetípusokat fedezhetünk fel, amelyek az áldozatok, betegek, illetve peremre szorult entitások közös létformájára mutatnak. A karakterekben ugyan felismerhetjük a közvetlen környezetünkben élőket, az utcán sétálva észrevehetjük a kegyetlenség áldozatait, az elbeszélések célja mégsem a beskatulyázás és ezáltal az előítélet-teremtés, annál inkább a rokonszenv megteremtése a kiszolgáltatottságra és rászorultságra ítélt emberek iránt. A szerző szinte ragaszkodik ahhoz, hogy olyan világot teremtsen és ugyanakkor keltsen újra életre, amelyben nem a tökéletességre való törekvés, az ideális bemutatása a lényeg, hanem a megtört lelkek egyfajta belenyugvására összpontosít. Kuriózuma a történeteknek, hogy maga a narrátor egy olyan karaktert hoz létre az elbeszélői technikája révén, amely nemcsak hogy mindentudó, mindent irányító szerepet tölt be, hanem azonosulás tárgyát is képez, hiszen végső soron ő is szereplője a történeteknek.

Dana Gheorghiu elbeszéléskötete amellel, hogy közösséget teremt, megtanít együtt élni és képes átmenteni a jövőnek, ha csak a polcon dokumentálva is, de mindazt, amit a Gyárváros valaha jelentett. A 18 elbeszélés által létrejött arcképcsarnok rámutat a világ társadalmi felosztására, a hétköznapi egyhangúságában elbújt színességre, az ellentétek közötti összhangra, de leginkább az empátiára, amelyet nemcsak a szereplők tanúsítanak egymással szemben, hanem az olvasó is a kötet feldolgozása közben.

Cziple Hanna Gerda

MÚLT ÉS JELEN SZÖVEGEI KÖZÖTT

Bence Erika: *Utazások Posztmonarchiában. Kulturális kontextusok*

■ Sokszor zajlik vita a humaniórák és a természettudományok képviselői között arról, hogy a tudományos eredményeket milyen formában érdemes publikálni. Bence Erika, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének modern magyar irodalomtudományi stúdiumokat oktató professzora sorrendben tizenharmadik önálló könyvével ismét meggyőz arról, hogy igenis érdemes a különböző orgánumban korábban napvilágot látott tanulmányokat, elemzéseket és kritikákat egy kötetbe gyűjteni, mert egymás után olvasva a szerző írásait azok egymást erősítik, kirajzolják a gondolkodás folyamatát, az irodalomszemlélet alakulását, az értelmezések párbeszédbe kezdenek egymással, külön-külön és együttesen is tanítanak.

Az *Utazások Posztmonarchiában* huzsonhét szöveget tartalmaz, és az előszón kívül hat, tematikai és műfaji szempontok alapján kialakított fejezetből áll. A kezdő, *Románc és történelmi regény* című rész első tanulmánya a *Toldi szerelme* műfaji besorolásának problémáit elemzi, a második pedig két, hasonló tematikát feldolgozó mű, Kemény Zsigmond *Rajongók* és Spiró György *Messiasok* című regényét veti össze a múltbeli vallásalapítók és szektások huszonegyedik századi bemutatásának intertextuális vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt. Arany János műve kapcsán találóan állapítja meg a szerző, hogy a Toldi-trilógia a scotti modelltől történő elmozdulás különböző álmomásainak felel meg. „Toldi Miklós személyisége [...] már a trilógia első részében eltér az eposz/románcos világkép konvencióitól, hiszen *‘problemátikus’* hős: lelkivilága bonyolult és ellentmondásos, jelleme bűnbeesésre predesztináló szélsőséges vonásokat rejt. A *Toldi estéjében* új típusú, feleslegessé vált ember. A

Toldi szerelme e koncepció, azaz a trilógia keretein belül pontosan azt az utat jeleníti meg előttünk, amelynek során a hőroszi kvalitásokat (is) magában rejtő és a világrend visszaállítására kísérletet tevő hős eljut a *»feleslegesség«* konzekvenciájáig.” (19.) A *Vallásalapítók és szektások – a jelenség tematizációja a magyar történelmi regényekben* című tanulmány olvasása – a szakmai konklúziókon túl – arra a gondolatra is vezethet, hogy nagyon aktuális kérdések megválaszolására is alkalmasak a történelmi regények, a belőlük kiolvasható tanulság nekünk is szól, hiszen a fanatizmus jelenléte éppúgy megfigyelhető a mi korunkban, mint a vizsgált alkotások által megidézett korszakokban.

A *Kulturális kontextusok* című fejezetben olyan tanulmányokat olvashatunk, melyek az elemzett magyar, vajdasági szerb és magyar művek interkulturális vonatkozásait helyezik előtérbe. A kontextuális-funkcionális narratológia meglátásai érdekes irodalmi anyagon válnak termékeny értelmezési technika kiindulópontjaivá. Az ismeretlenségből felbukkanó nagybecskereki Guttmann Dániel által a huszadik század elején szerkesztett *Fáklya-Világ* című lap és az 1933-ban Szabadkán megjelent *Fej nélküli ember*; Farkas Geiza regénye egyaránt a délvidéki magyar alkotóerő megnyilvánulásai, ám Bence Erika a partikuláris jelenségek mögött megbújó általánosabb vonatkozásokra figyel, amikor például Nietzsche bölcseleti hatását mutatja ki a folyóiratban, vagy a nyugati kánon értékeinek jelenlétét konstatálja a vizsgált regényben, a fej nélküli lovas motívumának világirodalmi párhuzamait vonultatva fel. Az aktuális társadalomtörténeti vonatkozásokon túl az európai szellemi áramlatok begyűrűzésének jelensége is figyelmet érdemel, a tanulmányozott alkotások nem

csupán kultúrtörténeti kuriózumok. „A jelenség vizsgálata arról győzött meg bennünket, hogy Guttman Dániel folyóirat-alapítási kísérlete nem annyira önmagáért, mint inkább a térségi irodalmi és folyóiratkultúra alakulástörténete miatt fontos jelenség; azt dokumentálja, hogy a ma vajdaságának nevezett irodalmi reprezentáció kezdetei nem esnek egybe korábban kanonizált korszakhatárokkal (pl. 1918). Sokkal korábban és sokkal tágabb összefüggésben szólnak meg első hangjai, illetve történnek regionális értelemben vett első reakciói európai értelmű kulturális mozgásokra.” (43.)

A *Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)sikerek a két háború között* című fejezet az első világháború és az azt követő hadifogság traumatikus élményét feldolgozó alkotásokat elemezi. Az önéletrajzi ihletű művek közül Markovits Rodion *Az aranyvonat* (1929), Munk Artúr *A nagy káder* (1930), *A hinterland* (1933), valamint Darvas Gábor *„Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam”* című, szintén 1930-as megjelenésű naplóregénye közös vonásaként az ironikus távolságtartást emeli ki a szerző, és több olyan közös motívumot, mint például az Osztrák-Magyar Monarchia tisztikarának minden alkotásban bemutatott inkompetenciája. Érdekes perspektívát nyújt az elemzéshez a kánon peremére szorult műfajokba sorolt művekkel történő összevetés. Andrassy Ilona grófnő naplója kapcsán állapítja meg a szerző, hogy bár az a főnemeség nézőpontját közvetíti, szemben a plebejusi tapasztalatokat sorjázó regényekkel, „személyes élmények által támasztja alá – még ha közvetett, vagy akaratlan módon is – azokat a vádakat, amelyeket a Markovits-, Munk-, vagy Darvas-regények jelenítenek meg”. (56.) A grófnő, akinek naplójáról külön kritikát is közöl a kötetben Bence Erika, férje hősi halálának kapcsán „sokkalta inkább a korabeli arisztokrácia valóságtól való elrugaskodottságát, a háborúról alkotott infantilis képét mutatja meg számunkra, mintsem – az eredeti szándék szerint – hősi kiállását”. (56.) A másik periférikus műfaj, a kalandregény is érdekes tükröt tart a háborús emlékirat- és dokumentumirodalomnak. 1931-ben Újvidéken jelent meg a Szabó István – Andrée Dezső szerzőpáros alkotása, az *Egy legionista*

naplója. Hat esztendő a francia idegenlégiónban. A második világháború után a szerb partizánok által kivégzett jogász-újságíró Andrée Dezső 1926-ban találkozott az újvidéki származású, volt légiós katonával, akinek a jegyzetei alapján jött létre a sajátos „légiós kalandregény”. Bence Erika így foglalja össze a mű cselekményét: „Miként a *Szibériai garnizon* és *A nagy káder* főhőse, az *Egy legionista naplójának* főszereplője is megtapasztalja a hadifogolyélet kiszolgáltatottságát, szenvedéseit, belekeveredik a bolsevik forradalomba, tanúja lesz mindkét fél, a fehérek és a vörösök kegyetlenkedéseinek, s csak hosszú hányattatások után sikerül feljutnia egy Lengyelországba tartó vonatra, de amazoknál mégis nagyobb szerencséje van: nem kell vöröskatonának állnia.” (55.) Egy olyan alkotás jött létre – állapítja meg a tanulmányíró –, amely nemcsak a háborús dokumentumirodalomhoz kapcsolódik, hanem a Charles Lorre (Nagy Károly) és P. Howard (Rejtő Jenő) által sikerre vitt légiós kalandregények világához is. A kritikus éppen azzal magyarázza a *Szibériai garnizon* korabeli nagy sikerét, hogy az „a hagyományos irodalmi kánontól és regénysémáktól eltérő, a humor ironikus változatával ható, a leleplező groteszk beszédmód mellett/révén szórakoztató műalkotás, amely »megelőlegezi« a majd csak a harmincas évek közepétől induló és nagy ívű alakulássá váló szórakoztató magyar regény hangját és hatását.” (55.) A tanulmányíró arra hívja fel a figyelmet, hogy a traumákat az intellektus segítségével oldó *Fekete kolostor*, Kuncz Aladár európai léptékű regénye mellett a szórakoztató irodalom, a ponyva is kivette részét a háború pszichikai következményeinek az oldásában, ezért szerepének átértékelése elengedhetetlen. „A harmincas években megjelent és sikeressé lett magyar háborús és légiósregények legnagyobb hozománya, hogy átalakították nemcsak a kanonizált irodalmi beszédmódokat, de az ismert és addig érvényes írói habitusokat is. Az arisztokratikus és elit magatartás mellett megjelent a kalandor és a kisemberi perspektívákat érvényesítő, közösségi traumákat felszabadító (Lejeune 2003), »kollektív« írói attitűd.” (59.)

Ahogy egy életmű újraolvassa önmagát címmel Markovits Rodion önéletrajzi

ihletésű novelláskötetének, a *Reb Áncsi és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* szövegeinek műfaját és utóéletét mutatja be a szerző kitérve a Markovits-életművet övező legendáknak a befogadástörténetben betöltött szerepére.

Az *Interkulturális párbeszéd* című fejezet első tanulmánya, az *Utazások Posztmonarchiában, Ex-Jugoszláviában* a vajdasági magyar irodalom 21. századi témái közül az utazást, a valós és metaforikus átszállásokat, szövegközi átjárásokat és csatlakozásokat, azaz a kultúrák egymásra hatását emeli ki a szerző. „Amíg saját korában Esti Kornél a sík vidék mozdulatlan unalmától távolodó (de a szülőföldre szükségszerűen visszatérő) utazó szerepét töltötte be, addig a kilencvenes években a vajdasági magyar irodalom menekülő, határátlépő, szülőföldre visszavágó alteregójává vált.” (87.) Dudás Károly, Juhász Erzsébet, Nagy Abonyi Árpád és Esterházy Péter művei úgy idézik meg a Kosztolányi-hős alakját, hogy a szövegek átjárásainak és csatlakozásainak különböző variációit hozzák létre, minduntalan átértelmezve az emblematisz figurát. Így például, amikor Danilo Kiš lefordítja Esti Kornél vezetéknévét, nem csupán nyelvileg honosít. „Míndez a vajdasági magyar irodalom szempontjából több mint a másik nyelvre való átültetés eljárása: legfontosabb metaforája egyikének és jelentésvonzatainak a szerb irodalomba való »átsajátítása« történik meg egyúttal.” (87.) Nem csupán a szerb író magyar művekbe történő irodalmi „átszállásait” vizsgálja Bence Erika ebben a fejezetben, hanem olyan motívumok különböző változatait is, mint a vonal, vasút, vonat, utazás Fenyves Ottó, Juhász Erzsébet és Kontra Ferenc műveiben. Az utóbbi szerző *Angyalok regénye* című alkotásáról ezt olvashatjuk: „három, a Monarchia, majd Ex-Jugoszlávia térségében ugyanazt az utat bejáró (történelmi/valóságos) személy élettörténete, utazásai és halála révén rajzolja meg előttünk a térségi létforma egyik legfontosabb metaforáját: a halál felé tartó utazás terét átszelő nyomvonalakat. Rudolf trónörökös, Csáth Géza és Csapó Sándor ugyanazt az utat járja be valóságos és szellemi téren egyaránt. Mindhárman öngyilkosok lesznek, miután megölték kedvesüket [...]. Ezeket az irodalmi szövegeket utazza be a jelen-

kori elbeszélő (egy kései Esti Kornél) Posztmonarchiában/Ex-Jugoszláviában.” (97.) Kontra Ferenc *Idegen*-trilógiájának vajdasági irodalmi kontextusát külön tanulmányban veszi számba Bence Erika.

Végel László *Neoplanta. Avagy az égért földje* című regényében az interkulturális párbeszéd lehetőségeit és kudarcát mutatja be a szerző. A főszereplő, Újvidék városa, amelynek közelebbi és távolabbi múltja, ahogyan az az író-elbeszélő és Lazo Pavletić, szerb fiákeres beszélgetéséből kiderül, tele van a lakói nemzeti-ségi torzalkodásai által okozott traumákkal. „Paradoxona sorstörténetüknek, hogy noha a városalapítás a békés egymás mellett élés gondolatában fogant, a történelem évszázadai alatt folyamatosan irtották/irtják, gyilkolták/gyilkolják egymást; a világegyesek/háborúk és hatalomváltások idején különböző oldalon (egymással szemben) állnak, katasztrófájuk és kudarcélményük mégis ugyanaz vagy hasonló jellegű.” (99.) Ennek a valóságnak a bemutatására – az anekdotikus hagyomány közös felhasználása ellenére – különböző kulturális kódot használ a két narrátor. „Amíg Lazo Pavletić egész életében hordozza magában, különböző történetekkel járja körül, fedi el és hosszabbítja meg az igazság kimondásához vezető utat, s meghal, amikor ennek az útnak a végére ér, az író (feltehetően nemzedéki és kulturális kódoltságuk eltérő mivoltából kifolyólag) iróniával, az önleplező konzekvenciák levonása révén oldja fel a benne lévő történelmi és kulturális örökség adta feszültséget, amely abból ered, hogy az adott térségben és annak történelmében az ember egyszerre lehet hős és áruló, jó és rossz, miképpen a történelmi elbeszélés is egyszerre igaz és hamis.” (101.)

Gulyás József vajdasági költő (1937–2014) utolsó művének, a posztumusz megjelent ludasi (olvasó)napló-jegyzetnek a műfaji besorolása a témája *A Ludas könyve mint komplex létmetafora* című tanulmánynak. A Nietzsche-értelmezéstől a néprajzi esszén át ívelő szövegkorpusz Gulyás olyan további olvasmányainak kritikus újragondolására utal, mint Ady, Nagy Lajos, Nemes Nagy Ágnes, József Attila, Ortega y Gasset, Déry Tibor, Pilinszky és Márai művei. Az én-elbeszélésen túl „a *Ludas könyve* egésze messze-menően bonyolultabb szövevény; beszé-

lője az időbeli rálátás távlata révén képes egységbe foglalni szerteágazó narratív struktúrákat; az emlékezet dokumentatív eljárásait érvényesítő műfajformák és beszédmódok révén (feljegyzés, kommentár, anekdota, rövidtörténet, esszé, napló, önéletrajzi elbeszélés, népköltészeti gyűjtés, karcolat, költészeti formák/lírai műfajok, novellák, breviárium etc.) egy öntörvényű, szuverén világot alkotni.” (125.) Ezért nevezheti Bence Erika a címében is kiemelve komplex létmetaforának a *Ludas könyvét*.

Az *Utópiák kora* című fejezetben olyan verses, illetve prózaregényekről olvashatunk, melyekben a disztópák különböző változatai jelennek meg. A verses forma, az eposz műfajára való posztmodern rájátszásként Térey János *Átkelés Budapesten* és Szálinger Balázs *Fehérlófia* című műveiben válik az elemzés tárgyává. Előbbinek verses novelláiban az intertextuális jelleget mutatja be az elemző, miközben a történetek közös nevezőjeként a mindenütt megjelenő „magány és társtalanság” motívumát mutatja be. Bence Erika összegző megállapítása, hogy Szálinger meseátirata olyan modern színházművészeti alkotás, melynek „legnagyszerűbb nyelvi leleménye az, ahogy a múlt tropikus alakzataiból (pl. ősi világképelemek, totemisztikus rekvizitumok, hősmondák nyelve) és a modern ember ironikus világértésének regisztereiből alkot egy minőségként értelmezhető” egészet. (134.)

Az európai intellektuális és morális értékválság jelenségeit Michel Houellebecq *Behódolás* című regényét vizsgálva a disztópia nagyon is aktuális tanulságaira figyelmeztet, arra, hogy: „mi történhet pl. azzal a hedonisztikus törekvésekre alapozó, személyi kultuszt építő államhatalommal, amely működéséből igyekszik eliminálni saját szakmai potenciálját, illetve értelmiségi elitjének kritikus hangját.” (140.) A Szvoren Edina, Térey János és Hász Róbert egy-egy könyvéről szóló kritika olvasható a fejezet folytatásában. A következő rész pedig, a *Háborúk százada* című, Andrassy Ilona grófnő és Rad-

nóti Miklósné naplóját, Thuróczy Gergely Rejtő-emlékkötetét, Patak Márta, Danyi Zoltán és Sirbik Attila egy-egy regényét értékelő kritikákat tartalmazza.

Az utolsó fejezetben szintén kortárs, közelmúltunk és jelenünk kínzó társadalmi-erkölcsi kérdéseit feszegető regényekről készült bírálatok kaptak helyet. A vizsgált valós és fiktív levelekből és naplórészletekből építkező művek a huszadik század katasztrófáit jelenítik meg. (Spiró György *Diabolina* című regénye Gorkij életét állítja középpontba egy képzeletbeli naplóba ágyazva, Schein Gábor *Svéd* című műve egy '56-os menekült identitásválságát mutatja be, Ferber Katalin *Az elárult Japánban* saját feljegyzéseit adja közre.) Ezeken túl a vajdasági prózairodalom friss termése, Sándor Zoltán és Kontra Ferenc novellái, Végel László regénye lel értő elemzésre az itt közreadott kritikákban.

A jól dokumentált, elméletileg megalapozott tanulmányok és bírálatok akkor is érdekesek, és új perspektívát nyújtanak a megértésben, ha minden alkotást ismerünk, amelyik szóba kerül bennük, de legalább akkora, ha nem nagyobb a szerepük az ismeretlen művek iránti érdeklődés felkeltésében. A recenzius ilyen jellegű személyes hasznaként említhető a *Neoplanta* bekerülése a saját kánonba (és biztosan el fogja olvasni a tanulmánykötetben ajánlott folytatását is, a *Slemil fattyúját*), vagy a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* és Markovits Rodion más műveinek újbóli fölfedezése, olvasása-értelmezése, amiért hálás köszönettel tartozik a szerzőnek. Bence Erika kötete ablakot nyit számunkra a vajdasági irodalom felé is, ami nagy nyereség, mert a könyvterjesztés mai, siralmas állapotában általa ráláthatunk olyan művekre, amelyek nagyon hasonló léthelyzetet mutatnak be, és rokon életérzést sugallnak az erdélyi olvasók számára, ugyanakkor mégis ismeretlenek maradnának e közvetítő, virtuális utazás nélkül. Bátran ülünk hát fel a Posztmonarchia tájait bejáró könyvszerelvényre!

Tapodi Zsuzsa

„EGY SEBBEL KEVESEBB LETT”

Tompa Andrea: *Haza*

■ Ha napjainkban Kelet-Közép-Európában sor kerül egy-egy osztálytalálkozóra, jó eséllyel Ausztriából, Angliából, Spanyolországból érkezik, illetve marad el az érintettek egy része. A neves gimnáziumok végzős diákjai közül egyre többen tanulnak külföldön. Szakmunkások kelnek útra csapatostul; értelmiségi hivatások tizedelődnék meg. Alig akad olyan család, amelyiket közvetlenül vagy munkatársain, barátain keresztül ne érintene a kívándorlás. Skype-oló nagyszülők, messengerező szülők, chatelő unokák tartanak hátafalon átívelő kapcsolatokat.

Egy iskolai találkozó, érettségi évforduló megannyi novella, regény, film témája. A helyzet dramaturgiai szempontból hálás: néhány órára, egy hétvégére összehozható szereplőkkel, időszembesítéssel, felismerésekkel, esetenként nosztalgiával, megszépített múlttal. Ki jön el, ki miért marad távol, kivel mi történt? Nagy találkozások, benyújtott számlák, takargatott élethazugságok mutathatók be. Ha a kísértő közhelyeket sikerül elkerülni, hatásos történet bontakozhat ki.

Tompa Andrea legújabb kötetének középpontjában egy harmincéves találkozó áll. Bár több résztvevő életének fordulataival is megismertet, a szerző nem akart klasszikus tablót rajzolni. Ezt címválasztása is hitelesíti. A *haza* főnévként, határozószóként és igekötőként is meghatározó szerepű benne. Mint ahogy összetett változatai, szinonimái, jelzős kapcsolatai is azok: a „hazahaza” hapax legomenonjától a hazaárulásig, az új hazáig, a hazaszenvedéstől a hazaszerelemig. Emigráció, beilleszkedés, máskor ennek lehetetlensége, elutasítása, a visszatérés kudarc, alig csillapítható fantomfájdalom, számvetés és megbékélés. A beszélgetésekben fölsejlik a tárkony íze, az igazi bárányleves, a pasztinák, a kétszer felfuttatott török kávé szivárványos buborékja. És ott vannak a szóhasználat lenyomatai:

a „fizetést kell adjak neki”, a „nem járok ki”, a „cukorpor” (porcukor), a pópa, a „meg tetszett írni” (dedikálta) és társaik.

A regény főszereplője név nélkül hagyott, öntörvényű, kemény tartású nő. Ötvenedik évéhez közeledő anya. Több nyelvet ismerő író. Ahogy önmagát a mű elején meghatározza: „*author*”, „*storyteller*”. (50.) Bár a nyelvészetben annak idején nem jeleskedett, élénken figyel a különböző nyelveken megszólalók hangsúlyaira, a magyar, az angol és az orosz kifejezések eltérő jelentésárnyalataira. A középiskola elvégzése után elhagyta szülővárosát, országát. Úgy települt át, hogy nem kellett nyelvet váltania, „csak” hazát. Harminchat fős osztályából huszonhárman szóródtak szét Skandináviába, Amerikába, Skóciába és más, megnevezés nélküli helyekre. Akad olyan, aki azóta sem állapodott meg. Édesapja nem lelte honját a hazában: öngyilkos lett. (Egy helyütt, a Festő halálvágyával kapcsolatban megemlíti, hogy a suicid lehetőségét ő is nyitva hagyta maga előtt.) Egyetemet végzett, átélte a hivatal packázásait, megannyi aktatologatás után állampolgárságot kapott: „Megérkezése után tíz évvel már fel is esküszik új hazájára.” (304.) Munkája van, írásai jelentek meg, tanulmányutakon, konferenciákon, könyvbemutatókon vett részt. Újabb meghívás is várja.

Édesanyja hat éve követte; egy másfél szoba-hallos lakásba költözött. Eddig szuterénról, tisztaszobáról, nagyszobáról volt tudomása, ilyen ingatlanról itt halott először. Az erre felé használt rézvirág is idegenül hangzik számára a cinniával szemben; a víz is ihatatlan. (Az igazi vizet, mint a haza meghatározó emlékét, az elszármazott világhírű kémikus és a találkozózn részt vevő Szabó házaspár is szoba hozza. A regény utolsó negyedében a főszereplő jelképes anyagyilkossággként minősíti az áttelepülést, amelyben ő is segí-

tett; talán kezdeményezte is: „Nem teheti, amit a Festő kért tőle, hiszen ő már megölt valakit, és tudja, mi marad utána. Az anyját ölte meg. [...] Már belehalt, de még él.” (385.) Nagymamája elhunyt; családjából senki sem maradt a szülőföldön. A következő nemzedéknek a temető is teherre válik. Nincs visszatérés. A Fiú lesz az első, aki a neki ismeretlen holtak után nem fizeti a sírhelyeket.

A korábbi osztálytalálkozókra nem ment el. Vagy utazott, vagy nem válaszolt az értesítésre. Az elmenni vagy maradni választása most sem volt egyszerű. A kényszer egy enigmatikus tagolatlan mondat fejezi ki legtalálóbban: „*Elmenni nem lehet nem.*” (245.) Végül elfogadta a hívást, sőt vállalta egy köszöntő megírását és elmondását. Egy ideje csupán ennek a beszédnek a szerzője, vet számot önmagával. Frissen megszerzett jogosítvánnyal, némi bizonytalansággal indul. Ez a vezetési rutin hiánya mellett azzal a felelősséggel is magyarázható, hogy utasai lesznek. Az USA-ból hazalátogató Ágó és a szintén onnan érkező Susan, aki másik osztálytársának, Kincsónek a lánya. Előbbit, a gyermektelen tudóst, Yale University tanárát távolléte ellenére is „jól” ismeri. Törtetlen rokonszenvét, erős vonzódását mindvégig érzékeljük. A mellékszereplők közül róla tudunk meg leg többet. Utóbbival, a magyarul nem beszélő lánnyal egyelőre nincs közös halmaza. A más nemzedékhez tartozó, másféle előéletű, kontinensnyi országában gyakran költöző Susan (Zsuzsi) szerepe éppen ezért fontos. Az „*And what’s your story?*” (És mi a te történeted?) – kérdéssel részben ő válik ösztönzővé. Neki mond el, általa gondol végig lényeges dolgokat az írásról és a hazautazásról. Vele kapcsolatban fogalmazza meg önjellemző mondatát: „A lelkem üdvösségénél fontosabbá vált, hogy írjak.” (53.)

Tompa Andrea előző regényeiben próbára tette olvasóinak figyelmét. A fáradás egyik esetben sem volt hiábavaló. *A Haza* – késleltetéseivel, előrevetítéseivel, történetészövéseinek technikájával, kihagyásaival – sok tekintetben *A hóhér házának* rokona. A szerző most is számos kiegészítést bíz a felnőttnek tekintett befogadókra. Reményeim szerint ők sokan lesznek, és végiggondolják azokat a kérdéseket, amelyek közül csupán néhányat előlegezek.

A könyv jelen ideje nagyjából egy hét: a hazautazás, a találkozó néhány napja és a visszatérés utáni zárlat. A felidézett múlt egy emberöltő tapasztalatait, találkozásait, kapcsolatait, olvasmányélményeit sűríti. A mozaikszerűen szerveződő történet töredékeit részben a főszereplő eddigi útjai, másrészt külföldön és új hazájában szerzett benyomásai, emlékei adják. Térben, időben közeledünk, távolodunk. A mostani út fizikai és lelki szempontból is nehézségekkel teli: a figyelem megfeszítése, személyes próba, zárándoklat, térdén csúszás. Miközben újabb szereplők, tájak tűnnek föl. Megérkezések, haza és hazátlanság. A kép élességének keresése már a bevezető fejezetben tetten érhető; a pontosságra törekvés, a nehezen megfogalmazható kimondásának nem lankadó igénye mindvégig jelen van. Az alkotás és köteteinek hatása szinte az összes szereplővel kapcsolatban szóba kerül. A duzzogó Fiú szerint: „Béna a könyved” (21.). Egy amerikai olvasótalálkozóan a regényben „foszladozó hazájuk nyomait” kereső házaspár, Eve and Andrew (Éva és András) csalódottan veszi tudomásul, hogy „az írók az álmaikról írnak”. (74.) Első cikke kapcsán a szerkesztőségben mondatainak idegenségét teszik szóvá. Saját mondatainak javított változatától elidegenedik. Visszavonja, mégis napvilágot lát: „A tisztázat szép és idegen, a gondolatok súlyosan ragvognak. A mások gondolatai. Mintha egy idegen írta volna.” (342.)

Cinikusként jellemzett barátnőjét, Arit leendő beszédíróként kereste fel üzenetével. Korábban felbonthatatlan szerződést kötöttek. Ari már lemondott az írásról; immár harmadik állampolgárságára vár. (166.) Vele kapcsolatban is hangsúlyos az alkotás (ezen belül egykori fogadalmuk). A névtelenül hagyott idős rendező szigorú ítéletet mond arról, hogy könyvében nincs sztori, emiatt „nehéz lesz” boldogulni a filmalapnál. Egy pályázat esetében nem tudták eldönteni művének „előjelét”: „megnyugtató volt, hogy nem készült film, még a végén kiderült volna, hogy van előjele.” (265.)

Az osztálytalálkozó szervezője, Kati (Kathrin) mindössze ennyit mond: „Olvastam a könyved. Szerettem.” (106.) Edina a lányára gyakorolt megvilágosító hatást említi: közös múltjuk az ő novel-

laskötete által vált átélhetővé (251.) Első könyvét ő minősíti elfogultság nélkül: „Nem vagyok büszke, sok hülyeség maradt benne.” (465.)

Az esti beszélgetésen az elvált Tomi „nagy csapatuk” következő bulijába hívja, és feldolgozandó témát ajánl számára: „Megmondom neked, miről írjal. Röhögni fogsz. Erről írjal, az otthonról.” (398.) Az elutasító válasz nem késik: „Jó, hogy nem a hazaszeretetről, Tomi.” Nyilván nem a nosztalgiaira hajlamos férfi igényei szerint, de megszületett a regény.

Az írás, általában az alkotás a Szent Benedek Kórházban ápolt, szintén áttelepült Festő kapcsán is kulcsfontosságú. Mint ahogyan a művészet talajvesztése, illetve az alkotó hazája, hazátlansága is. Itt csak utalok arra (egy részletes elemzésben megkerülhetetlen), mi minden hangzik el az alkotásról, a nyelvről, a szabadságról, a kiszolgáltatottságról többek között Bulgakov, Nabokov (Vlagyimir Vlagyimirovics, illetve Vladimir Vladimirovich), Jozsif Brodskij (Joseph Brodsky), Tarkovszkij, Tolsztoj, Csehov kapcsán. És akkor még ott van az élet és művészet viszonyáról szóló Brecht, az anyanyelvét otthagyo Beckett, továbbá a más összefüggésben idézett Arisztotelész és Homérosz.*

A szándékos vagy „akaratlan” intertextuális kapcsolatok feltárása is külön tanulmányt érdemelne. Itt csupán utalok Ottlik, Esterházy, Tóth Krisztina némelyik szerkesztési eljárására, Rilke (Tóth Árpád) és József Attila, Shakespeare (Arany János; Vas István) szófordulataira.

A könyv egyik jellemzőjeként említem a visszatérő, esetenként más-más fénytörésű, de mindenképpen összetartozó mondatokat, helyzeteket. Többségük az íráshoz és a befogadókhoz kapcsolódik. Egy szíriai menekült lány történetéről ezt olvassuk: „De a hős és az író sosem azonos...” (52.) Saját verséről így beszélt: „Ez a halálom. Ez a referenciális olvasat...” (348.) A megállapítás nyilván a *Házra* is vonatkozik. Miközben számos életrajzi vonatkozás azonosítható (lenne), Tompa

Andrea folyamatosan távolságot tart. Szereplőinek egy részét nem nevükkel, hanem státusukkal jelzi. Sok másban is mértékletes. A Festőt így idézi az Orvos: „Közölte, hogy műterme van, nem hazája.” (224.) Ezzel szorosan összefügg az a Máraihoz és Esterházyhoz is köthető gondolat, amely a *Mintha egy idegen* című fejezetben olvasható: „A nyelvet vissza kell foglalnia, hogy otthon legyen benne. Az egyetlen lakható tér a nyelv, ha elveszíti, meghal.” (342.)

A haza élménye – a visszatérés nehézsége vagy lehetetlensége miatt – gyakran elválaszthatatlan a hiánytól, a tilalomtól, az elhallgatástól. A Festővel folytatott beszélgetés közben ez lesz nyilvánvaló: „Mint aki törölte szótárából a város nevét. Vagy nem érzi biztonságosnak a közeget, hogy azt mondhasa: *haza*.” (205.) A regény narrátora, hőse sem nevezi meg a szülővárost. Hazalátogatásakor a Tanítónő meg is lepődik, amikor elmondja, hogy sétált a folyóparton: „Milyen folyó? – kérdezi [...] Folyónak csak egy idegen mondja. Ellenáll annak, hogy kimondja a folyó nevét.” (89.) Szóba kerül New York, Los Angeles, Moszkva, Szentpétervár, Benidorm, Elche, Cuenca, de hiányoznak a közép-európai települések, vizek, hegyek. Bukarest mindössze egy felsorolásban tűnik föl. (456.)

Ezzel a névtalalommal párhuzamos a városában maradó Edina fájdalma. Vele kapcsolatban is elhangzik a „*De mi volna a mi történetünk*” felvetés. (242.) Egykori osztálytársa vegyes házasságban él. Férjét egy kisegyház gyülekezetében ismerte meg. Közösségük egy ideig nyelvek fölött állt, később azonban etnikai alapon szétvált. Imaházukat lebontották. Az asszony nem tud bemenni abba az utcába, ahol korábban gyülekezeti termük állt: „Egy szép dolog elromlott. Széthullott a világunk.” (241.) Edináék sikeres nyelviskolát működtetnek, amelyben idegenként tanított anyanyelvük iránt a legnagyobb a kereslet. Az egyéni veszteségek mellett itt tűnik föl hangsúlyosan a „közösség” veszélyeztetettsége: „Mire teljesen kiha-

*Itt szólnom kell egy javítandó pontatlanságról. A *teológián lakik* című fejezetben az Odüsszeuszra utaló mondat így hangzik: „A füldegök első irodalmi árnyéka jelenik meg halványan, amikor a hajós haza akart térni, és hogy el ne csábuljon, viasszal dugta be a fülét.” (105.) Homérosz eposzáinak 12. énekében ennek ellenkezője történt. A hazavágyó hős volt annyira kíváncsi, hogy meghallgassa a szirének énekét. Magát, hogy el ne csábuljon, az árbóchoz kötöztette, és társainak fülét tapasztotta be viasszal.

lunk, nagyon érdekesek leszünk. Még önálló múzeumunk is lesz...” (245.)

A szimbolikus hazatérés nehézségét a Festő meséli el a főszereplőnek: nem szeretne úgy járni, mint „a maga kollégája, az az író...” (257.) Tamási Áron temetésének kálváriáját Farkaslaka említése nélkül idézi föl, és a maga földije (esetleg a mi földink) fordulatot is kikerüli. A Festőt később a nyilvánosság kizárásával temetik el; hamvait nem viszik „szeretett földjére honának”. (227. / 389.)

A nagy utazások mellett kiemelten fontosak azok a séták, találkozások, amelyek iskolavárosában és egykori országának fővárosában tesz a főszereplő. Az időbeli visszalépés szép példája az az erős jelenet, amelyikben egy dedikálás után az egykori Tanítónőnél (Tanítónő néni) és lányánál tesz. Kellemetlen emlékei vannak, hiszen a nyolcvan felé közeledő asszonytól diákként egyszer pofont kapott. A kényszeredettségnak, a rossz érzéseknek gyűjtőpontja ez a pár oldal. Itt is szóba kerül a jövő évi találkozó. Belső monológjában nem először találkozunk a visszautasítás reflexével. Nem akarja vállalni a beszédet, hiába érvelt korábban Kati: „Te írsz közülünk a legjobban, minden tudsz rólunk, a helyről, olyan jól összeszedted a könyveidben is.” (94.). Részben egyes szám harmadik személyű belső tiltakozása így hangzik: „És az a hely úgyszincs, az a hely csak az álmaimban létezik. Nem akar az álmaimról beszélni. Az álmok magányosak, mások kinevetik azt, aki az álmaikat meséli.” (94.) Mondatainak más távlatot ad, hogy az olvasó ekkor már tudja, hogy a beszéd elkészült, és utasaival elindult a találkozóra. Van egy másik jelentésrétegződés is: negyedszáz oldallal később a fenti gondolat variánsa hangzik el Ágóval folytatott, magyarról részben angolra váltó beszélgetésük során. Shakespeare *Antonius és Kleopátrájából* származik a kijelentés, amelyiknek eredetijét együtt keresik meg. Ágónak senkije sincs, akivel az óceánon túl álmait megoszthatná. Most megteheti. Egykori osztálytársának meséli el szugesztív hatású álmát parázsló tüdejű nagyanyjáról, és hozzáteszi: „Nagyon ritkán álmodom már vele, lassan elhalványult. Ha most nem jövök haza, lehet, hogy ő sem jön.” (436.) A jelenet folytatása a regény meghatározóan szép része.

Honvágat nem csupán az érezhet, aki elhagyta szülővárosát, akinek hiányzik a nagyszülők faluja, aki a régi barátokra, ismerősökre vágyakozik. A főszereplő úgy véli, hogy apja is egyfajta honvágba: az otthonyszerűség és a szabadság hiányába halt bele. (276.) A hazaárlással megvádolt férfiről azt feltételezték, hogy Izraelbe vagy nyugatra vándorolna ki. A titkosszolgálati jelentések egy „Toma” nevű célszemélyről szólnak. De ugyan mit ismerhettek belőle? És mit változtat azon, amit neki jelentett? Emiatt is hangsúlyos és jogos az elhatárolódás: „»Toma« nem az apám, nem az apja...” (273.) Ennek párhuzama, amikor földidei, miként szólították meg egykori városában: „– Én ismertem az ön édesapját. Én nem. Fogalmam sincs, hogy ki volt és mi történt vele, felelhetné.” (240.) Az öngyilkosságot választó férfi megfigyelési kartotékjaiért a Fiúval együtt utazott el. A jelentésekből nem akart besúgástörténetet írni. Az apa esendőségét, gyarlóságát, csillapíthatatlan honvágyát nem takargatta, a Fiúval is megosztotta. Ő maga végigjárta stációit.

Tompa Andrea kiváló atmoszférateremtő képességét a *Fejtől s lábtól* fejezetében és az *Omertában* is láthattuk. A *Haza* egész sorát adja a felejtethetetlen helyzeteknek. Egy-egy helyszín, alak elemi erővel bontakozik ki. Az egykori osztálytársak közül ilyen a svédországi helyzetével elégedetlen, taxizó, akváriummal üzemelő Csaba karaktere. Skandináviát elhagyva nyugati autókkal kereskedik; nem idegen tőle a biztosítási csalás sem. Előítéletes, nyelvi agresszióra hajló társával naponta találkoznak.

Emlékezetes az a lírai fejezet, amelyben a Tanárnő és lassan kiürülő, megszűnő világa tűnik föl. Évának (ellentétben a bibliaival) nincsenek gyermekei; élete a szavak és könyvek mámorában telt. Nemzedékek kézíratait olvasta, dohányfüstös szobájában mindenkinek jutott tea és jó tanács. Lassan a süketésg csöndje borul rá, utcájának gesztenyefái ugyanúgy megfogyatkoztak, mint öngyilkosságot vagy elköltözést választó egykori vendégei. Ő is a túlpárra készül. Megrovás nélkül fogadja az érkezőt: „Lágy, mint a haza, mindent megbocsát.” (262.)

Hasonlóan erős a találkozó leírása, különösen Rita jelentkezésének drámai

zárata. Az ő családja otthonra lelt új hazájában. Tizenegy éve kaptak állampolgárságot. Egy nemzetközi kutatóintézet munkatársaiként biztonságban érezték magukat, de munkájuk miatt költözni kényszerülnek. Emiatt nem tudott hazautazni. Képernyőn üzen. Elköszönése után azonban a gép tovább működik, akaratlanul is hírt ad arról, amit addig elfojtott: „Ezer mérföldre egy ismeretlen életet sirat valaki, az elveszett biztonságot, a szét-törött világát. Le kéne hajtani a laptop te-tejét, ehelyett az ölében tartja, mint egy macskát vagy kisbabát.” (413.) (Együtt-érző gesztusa arra emlékeztet, amikor az édesapjáról szóló jelentéseket rejtette hasonló módon: „A kötetek lágyan simulnak bele az öلبе, ahogy karjába veszi, és öleli.” 267.) Végül úgy üzen tapintatosan Ritának, hogy a többiek nem veszik észre.

A találkozón elhangzó beszéd szövegét pontosan nem ismerjük meg, szerző-jének önkritikus elemzését azonban igen. És hatását is. Az eddigiek mellett újabb osztálytársak tűnnek föl egy-egy jellemző vonásukkal. Valentin, a furcsán beszélő szállodai főszakács, akiben összetört már az anyanyelv. (471.) Egy időre a figyelem középpontjába kerül dr. Bali. Ő otthon ért el karriert. Az állam nyelvén végezte a jogi egyetemet, és most restitúciós ügyekkel foglalkozik. Föltűnik Barna, a filozófus, aki szerényen szól az olcsó és a drága kegyelemről. Találkozunk az adószakértő Péterrel, akivel a főszereplő egykor csókversenyt nyert.

A Fiúnak így foglalta össze tapasztalatait: „Egyszerűen jók voltunk egymáshoz.” (464.) Beszélt a figyelemről, a türelemről, a táncról és egykori ellenérzésének oldódásáról: „Egy sebbel kevesebb lett. Ez jó, nem? Ezért megérte. Meg egyébként is.” (468.)

Ahol a szavak nem segítenek, szerepüket átveszik a gesztusok. Részben ez

történt a Festő betegágyánál, és ez válik lényegessé a *Haza akarok menni* és a *Túl-élted?* című fejezetekben. A találkozó résztvevői közül néhányan meglátogatják a Tanítónőt. A megértés lehetetlen, a 80 éves asszony már kizökölt az időből. „Haza akarok menni” – ismételteti saját lakásában. (446.) Volt diákjai szavak nélkül veszik tudomásul állapotát. A főszereplő rövid sétára indul vele. Meglepődik ugyan, de humorral nyugtatja, amikor csendesesen megkérdezi tőle: „Ebbe a városba beengednek magyarokat?” (467.) A búcsú a kiengesztelődés és az irgalom pillanata: „Megöleltem, pont olyan magas, mint az anyám, meg is szorítottam, mint egy kezem között eltűnő felhőt. *Meg ne fojts!* ... A lánya is megölelt, most először. Félve, és olyan merev testtel, mintha kamasz lány volna, akit a fiúja először ölel. Alig mert hozzám érni.” (468.)

A regény nyitányában a Fiú telefonon kérdezte anyját, hogy megvárja-e a *Somlyóval*. (19.) A válasz akkor elmaradt. Az utolsó fejezetben erre is fény derül. Együtt indulnak, hogy kijelöljék egy hegyi túra útvonalát. Az író azzal a tudattal: „Ha van Fiú, nincs írás.” (469.) A készülődés, a terep szalagozása, az anya bizonytalansága és erőgyűjtése a meredeken, a Fiú magabiztossága a bensőséges kapcsolatnak, a bizalomnak szép példája. Derűje azzal az álommal rokon, amelyet Ágónak mesélt el. (436.)

A záró sorokban a tér és az idő találkozik. Szó szerint és metaforikusan is: „Ő pedig előrenéz, az útra, aztán a visszapillantó tükörbe, de nem a kocsni mögötti üres, reggeli tájat látja, hanem a mostani arcot. És a láthatatlan évgyűrűket.” (473.)

Tompa Andrea súlyos kérdéseket felvető, önsajnálattal nélküli, életigenlő könyvet írt. Fontos könyvet. Nagy könyvet.

Lőcsei Péter

ABSTRACTS

István Petrovics

■ *The Danube-Tisza-Maros Region and the Town of Temesvár in the Middle Ages*

Keywords: *Bánság/Banat, medieval Hungary, Danube-Tisza-Maros Region, medieval urban development, Temesvár/Timișoara*

After discussing the notion of Bánság (Romanian, German, Serbian: Banat) and the geographical and political-administrative characteristics of the region in question, the paper focuses on the development of Temesvár, medieval precursor of modern Timișoara, in the period that preceded the mid-16th century. Temesvár was and remained the centre of Temes county and the seat of the archdeaconry of Temes, and was the place where between 1315 and 1323 Charles I of Anjou, king of Hungary, had his royal residence. Later, in parallel with the Balkans policy of the Hungarian Kingdom and the Ottoman menace, the importance of Temesvár increased significantly, especially from the military point of view. This situation, however, restricted the self-government of the town to that extent that Temesvár did not succeed in gaining admittance to the category of the most developed towns (royal free towns) of the realm in the medieval Kingdom of Hungary. After averting a siege in the fall of 1551, Temesvár finally fell to the Ottomans in 1552. This opened a new chapter in the history of the town.

Ferenc Csörtán

■ *The Vilayet of Temesvár (1552-1716)*

Keywords: *vilayet, eyalet, Temesvár/Timișoara, Ottoman Empire, Ottoman administration*

Present-day Banat, in the Middle Age Temesköz (between the Maros, Tisza, Danube rivers and the Carpathians), an area which had always several different ethnic, linguistic and religious communities, belonged till 1552 to the Hungarian Kingdom, then to the Habsburg Empire. It is shared after 1918 between Romania, Serbia and Hungary. Between 1552-1716 it was part of the Ottoman Empire. The paper presents the society of this area in those years, soldiers and civilians, Muslims, Jews and Christians

of different denominations, the Ottoman administration, the economic and cultural life, with a special focus on its main settlement, Timișoara.

Imola Kézdi

■ *Poems*

János Szekernyés

■ *Sowers of Modernisation*

Keywords: *experimental arts, applied arts, constructivism, Sigma Group, Timișoara*
Plastic arts had no deep roots in Timișoara before the 20th century. During the 1960s a new generation of experimental artists began their career in Timișoara. In 1970, the Sigma Group of artists was founded by István Bertalan, Constantin Flondor, Doru Tulcan, Elisei Rusu, Ion Gaita, Lucian Codreanu. The group was largely influenced by the ideas of the Bauhaus and constructivism, but also cybernetic art, and Timișoara became an important centre of design and applied arts in Romania. The article presents the collective and individual efforts of the group members.

István Csutak

■ *Sympathizing Censors, Allusive Hungarian Song Lyrics in Romania during the 1970s*

Keywords: *country rock music, song lyrics, censorship, Timișoara, Garabonciás band*

The author of the article, founder and guitar player of the Hungarian country rock band Garabonciás, describes and explains his experiences with the censorship of the Communist Party in Romania. The song lyrics of the band were submitted to the local censors in Timișoara, and were treated with sympathy on many occasions. Examples of texts written by Annamária Kinde, that needed to be rephrased or rewritten offer a precise insight into the logic of the Romanian communist censorship.

Júlia Vallasek

■ *The City in the Realm of Fog*

Keywords: *autobiographic novel, József Méliusz, Temesvár, WWI*

The treaties of Paris and the political changes brought by them marked a special state of in-betweenness for those

citizens who entered under new political rule. The spatial practices of rediscovering places once known also required new sets of values and new identities. The article presents the way this change is described in the urban space of the pluriethnic, multilingual town of Temesvár in the novel *City in the Fog* by József Méliusz, and reflected in the life-strategies, conflicts and decisions of the protagonists.

Orsolya András

■ ***A Dahlia on the Asphalt Carpet: Mapping the Banat Region in Herta Müller's Works***

Keywords: *Herta Müller, Banat, narrative mapping, boundaries, periphery*

The theoretical framework of this paper is based on the spatial turn, the affective turn and the notion of narrative mapping, as we imagine spaces linked to emotion and identity. We explore the representation of the Banat region in Herta Müller's works, focusing on the following aspects: depiction of the natural and artificial environment, institutional spaces, limits and boundaries of spaces and of the body.

The author's native village Nitzkydorf is pictured as a claustrophobic space dominated by restrictions and the silencing of personal and historical traumas. The characters are isolated, vulnerable, and unable to communicate, which transforms the village in a miniature of the dictatorship affecting the whole country. The city of Timișoara is a space of fear and uncertainty in Herta Müller's autofiction. There is no intimacy or trust, private spaces are invaded by the oppressive power. However, the multicultural environment and a community of resistance provide the characters some protection and hope.

Peripheral spaces and the violent transgression of boundaries define Herta Müller's map of the Banat region, questioning the concepts of home and identity.

Snejana Ung

■ ***The Border Village: a Path to Transnationalism***

Keywords: *rural periphery, transnationalism, closed/open borders, migration, communism*

Drawing on spatial theory and border studies, the article tackles the representation of the border village in two Romanian novels – *Femeia în roșu* (1990) and *Noapte bună, copii!* (2010). Starting from the assumption that spatiality is more than background, the author argues that the manner in which the two villages are depicted insists mainly on their border position and that herein the border is perceived as junction rather than as barrier. The first part of the text focuses on the particularities of the rural periphery, such as the proximity to Yugoslavia, the closed/open border, its materiality, and the dependency on larger settlements. The second part explores the significance of a specific peculiarity, namely the open border. Far from being a mere metaphor, the path to transnationalism opened up by proximity to Yugoslavia develops into a concentric mapping that goes from the rural periphery to the United States of America via Yugoslavia.

Radu Pavel Gheo

■ ***Titanic Disco***

Fragment of the novel *Titanic Disco* by contemporary Romanian writer Radu Pavel Gheo, translated by Imre Szócs.

Boglárka Marossy

■ ***Looking for the Light: Hungarians in Timișoara and the Project of the European Capital of Culture***

Keywords: *community, culture, Timișoara, European Capital of Culture programme, multicultural*

Timișoara was elected as one of the European Capitals of Culture for 2021, based on a programme entitled *Shine your light – Light up your city!* The programme was delayed due to the COVID-19 situation for the year 2023. The local Hungarian community prepared a set of programmes that they hope could be included into the official programme of the Capital of Culture. The author offers an overview of the plans of major cultural institutions and of Hungarian minority organisations based on the multicultural aspect of the European Capital of Culture programme.

Sára Magyari

■ ***Linguistic Landscape of the Multicultural Timișoara***

Keywords: *linguistic landscape, mapping, semiotics, multicultural, Timișoara*

The article approaches the multicultural city from an interdisciplinary perspective. This includes the study of the mapping of the linguistic landscape of the present-day Timișoara, completed with study of the city based on semiotics. The research focuses on the following questions: how does the linguistic landscape of the city reflect the often promulgated multicultural aspect of the settlement? The works of Erika Tódor, Szilvia Szoták and Sára Magyari are used as a theoretical framework.

Dániel Szabolcs Radnai

■ ***The Representation of Language, Home and Responsibility in Contemporary Hungarian Urban Poems***

Keywords: *contemporary literature, cultural geography, space, Hungarian literature, urban poetry*

The main topics of the paper are the geographical aspects of cultural identity, mostly focused on the representation of urban space in contemporary Hungarian poetic texts from Cluj-Napoca and Pécs. In two introductory chapters the article firstly tries to show the methods of national tradition-inventing in 18-19th century, mainly in relation to the ideologies of national language and the geographical space. And the other preliminary chapter delineates the postmodern,

postcolonial doubts in connection with the concept of sameness in unified national identity, through the notions of Jacques Derrida's *Monolingualism of the Other*. The second part of the paper presents and analyzes some poems from the *Kolozsváros* anthology (2019) and the volumes of Ferenc André and Balázs Mohácsi. The interpretation of these poems emphasizes the importance of language, home and responsibility in the representation of the urban space.

Orsolya Kész

■ ***I Wish Sorrow Was Like This***

Book review of Kazuo Ishiguro's *Nocturnes: Five Stories of Music and Nightfall*, translated into Hungarian by Béla Polyák and Anna Todero.

Hanna Gerda Cziple

■ ***The Spirit and Multiethnicity of the Banat among the People of the Peripheries***

Book review of Dana Gheorghiu's volume *Die Fabrikler. Gyárvárosi történetek*, translated into Hungarian by István Sarány.

Zsuzsa Tapodi

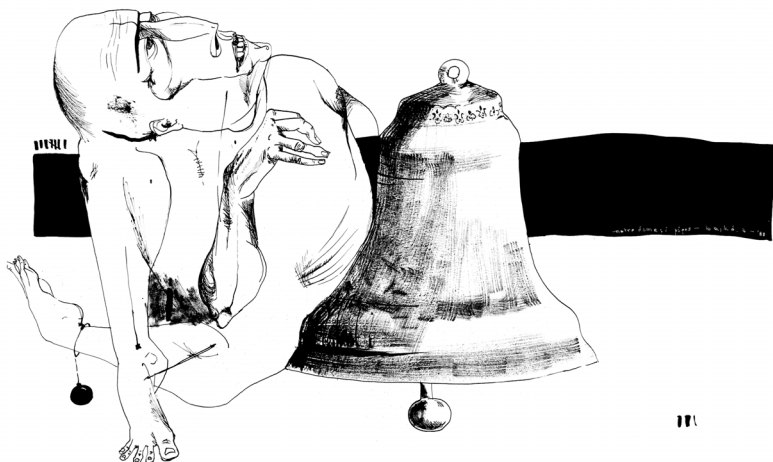
■ ***Among Texts of Past and Present***

Book review of Erika Bence's volume of academic literary articles *Utazások Posztmonarchiában. Kulturális kontextusok*.

Péter Lőcsei

■ ***One Wound Less***

Book review of Andrea Tompa's novel *Haza*.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Balázs Imre József

András Orsolya (1991) – doktorandus,
BBTE, Kolozsvár

Bajkó Attila (1975) – képzőművész,
dizslettervező, Temesvár

Cziple Hanna Gerda (1998) – mester-
képzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Csörtán Ferenc (1947) – építőmérnök,
műemlékvédő, Szováta

Csutak István (1956) – zenész, mérnök,
Csíkszereda

Gheo, Radu Pavel (1969) – író,
szerkesztő, Orizont, Temesvár

Kész Orsolya (1994) – kritikus,
Csíkszereda

Kézdí Imola (1977) – színművész, költő,
Kolozsvár

Lőcsei Péter (1957) – tanár, NYME
Bolyai János Gyakorló Általános Iskola
és Gimnázium, Szombathely/Kőszeg

Magyari Sára (1976) – nyelvész,
újságíró, egyetemi docens, Partiumi
Keresztény Egyetem, Bölcsészettudo-
mányi és Művészeti Kar, Nyelv- és
Irodalomtudományi Tanszék,
Nagyvárad/Temesvár

Marossy Boglárka (1996) – tanár,
Eftimie Murgu Általános Iskola, Lugos/
Temesvár

Petrovics István (1953) – dr. habil.,
címzetes egyetemi tanár, Szegedi
Tudományegyetem, Középkori és Kora
Újkori Magyar Történelmi Tanszék,
Szeged

Radnai Dániel Szabolcs (1995) –
doktorandus, Pécsi Tudományegyetem,
Pécs

Szekernyés János (1941) – műkritikus,
helytörténész, Temesvár

Tapodi Zsuzsa (1961) – egyetemi tanár,
Sapientia EMTE, Csíkszereda

Ung, Snejana (1994) – doktorandus,
Nyugati Egyetem, Temesvár

Vallasek Júlia (1975) – irodalom-
történész, egyetemi docens, BBTE,
Kolozsvár

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

„Ha csak az oktatásstratégiai dokumentumokat vizsgáljuk és a történelmi feljegyzéseket, akkor is kitűnik a város multikulturális identitása. Ez az egymásmellettség azért is működhetett Temesváron példaértékűen, mert a különböző vallási és etnikai csoportoknak volt közös célja: a gazdasági, a technikai, a műszaki fejlődés, azaz a jólét megteremtése.”

(Magyari Sára)

ISSN 1222 8338

TIMIȘOARA/BANAT